

НАЧЫ НАЧЫЈЕВ

ИСТИГЛАЛЫН
ƏЗАБЛЫ ЈОЛУ

Азәрбајҗан Демократик Республикасы
тарихинин бəзи сəһифəлəри

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsinin
KİTAPXANASI

Азәрбајҗан Республикасы Президентини
Ишләр Идарəsi Тəсəррүфат шəбкəсинин
KİTAPXANASI

Библиотека Хозяйственного отдела
Управления Делами Президента
Азербайджанской Республики

„Боз оғуз“ — „Ничат“

Бақы — 1996

Һачыјев Һ.

h 95 Истиглалын эзаблы јолу. Бақы, 1995. «Боз оғуз» — «Ничат» нәшријатлары, 1995, 170 сәһ.

Охучуларә тәғдим олунаһ бу китаба мұәллифин әсасән сон 15 илдә мұхтәлиф мәтбуат органларында нәшр олуһмуш публисист мәгаләләри даһил едилмишдир. Бу јазыларын чоһу халһымызын истиглал уғрунда мұбаризәсиндән, онун өз дөвләтчилијини вә азадлығыны горумағ үчүн апардығы кәркин мұчадиләсиндән бәһс едир. Китаба һәмчинин харичи өлкәләрә сәфәрләрдән алынмыш тәәссүратлар, кәркәмли сәнәт адамлары һағғында мұхтәлиф заманларда јазылан очеркләр дә верилмишдир.

ISBN 5—86110—084—5

033

© Азәрбајчан Журналистләр Бирлији
«Ничат» нәшријатынын «Боз оғуз»
нәшријаты илә биркә нәшридир.

Өмүрләрини шимал бузлары арасында баша вуран
Азәрбајчанын истиглал мұбаризләринин
әзиз хатирәсинә итһаф олуһур

МУӘЛЛИФДӘН

Тарих мәним ихтисасым дејил, лакин бу күн сизә тәғдим олунаһ бу китабчаны јазмаға мәни вадар едән әсас сәбәб о олмушдур ки, тарихчиләримиз бу дөврү һеч вахт объектив ишығландырмамышлар. Даһа доғрусу бу дөврү анчағ болшевикләрин фәалијјәтилә бағламышлар, бу дөврдә мұһүм рол ојнајан дикәр сијаси гүввәләрин, о чүмләдән Мүсават партијасынын фәалијјәтини даим сахталашдырмамышлар.

Китабчанын биринчи һиссәси, јә'ни 1918-чи ил сентјабрын 15-нә гәдәр олан һиссәси 1989-чу илин јанварында «Коммунист» гәзетинин сифаришилә јазылмыш, лакин редаксия тәрәфиндән дәрч олуһмамыш, сонрадан бу мәгаләни Гарабаға јардым Комитәсинин органы «Азәрбајчан» гәзетинин 7 вә 9-чу нөмрәләриндә (1989) чап етдирмишәм. Икинчи һиссә исә «Ачығ сөз» журналынын 1990-чы ил 5-чи нөмрәсиндә верилмишдир. Бу һиссә ејни заманда Анкарадакы Азәрбајчан күлтүр дәрнәјинин нәшр етдији «Азәрбајчан» журналында да чап олуһмушдур.

Китаб әсасән кәркәмли Америка тарихчиси Фируз Қазымзадәнин «Загафгазија уғрунда мұбаризә» адлы монографијасына истинад олунарағ јазылмышдыр.

ЕЈ АЗЭРБАЈЧАН ТҮРК КЭНЧЛИЈИ, СЭНИН ӨН-
ДЭНДЭ БӨЛҮК БИР ВЭЗИФӨ ВАР. СЭНДЭН ЭВВЭЛ-
КИ НЭСИЛ ЈОХДАН БИР БАЈРАГ, МҮГЭДДЭС БИР
ИДЕАЛ РЭМЗИ ЈАРАТДЫ, ОНУ МИН ЭЗИЈЈЭТЛӨ
ЈҮКСЭЛДЭРЭК ДЕДИ КИ: БИР КЭРЭ ЈҮКСЭЛЭН
БАЈРАГ, БИР ДАҢА ЕНМЭЗ. ЭЛБЭТТЭ, СЭН ОНУН
ҮМИДИНИ ГЫРМАЈАЧАГ, БУ КҮН ПАРЛАМЕНТ
БИНАСЫ ҮЗЭРИНДЭН АЗЭРБАЈЧАН ТҮРКЛЭРИ-
НИН ЈАНЫГЛЫ НЭГМЭЛЭРИНЭ МӨВЗУ ОЛМУШ,
ҮРЭҚЛЭРИНЭ ЕНМИШ БУ ШАНЛЫ БАЈРАҒЫ О БИ-
НАНЫН ҮЗЭРИНЭ ДИКЭЛДЭЧЭҚ, БУ МҮГЭДДЭС
ЈОЛДА ЈА ГАЛИБ КЭЛЭЧЭҚСЭН ВЭ ЈА ШӘИД
ОЛАЧАГСАҢ.

М. Э. РЭСУЛЗАДЭ.

Узаг дејил, кэлэчэкдир,
Бәшәријјәт күләчэкдир,
Мәним сәсим БМТ-дән кэлэчэкдир.
О күнләри көрмәк үчүн,
Сонра раһат өлмәк үчүн,
Мән јашамаг истәјирәм...

Һачаға ЧҮМШҮДЛҮ*.

* Азәрбајчан журналисти (1926—1979).

«Молла Нәсрәддин» журналы 1917-чи ил сентјабрын
23-дә чыхан нөмрәсиндәки «Милләтләр» фелјетонунда
о вахткы сјјаси вәзијјәт барәдә белә јазырды: «Ахыр
вахтларда Гафгазда вә Русијада чыхан гәзетләрдә бир
мәсәлә данышылмагдадыр. Аја сәбәб нәдир ки, Финлан-
дија вә Украина мүстәгил идарә саһиби олмаг јолунда
чалышанда Гафгаз милләтләриндән бу барәдә бир сәс
чыхмады. Бир сурәтдәки Гафгаз милләтләринин ичиндә
елә бир милләт дә тапыла биләрди ки, онун истигләлиј-
јәтә һазырлығы Украинадан артыг олсун, мәсәлән, Күр-
чүстан. Аја бунун сәбәби нәдир? Чохлары буна белә
мәна верирләр ки, доғрудур, Гафгаз милләтләринин дә
азад олмаг јолунда чалышмаға һагглары ола биләрди,
амма онлары бирчә шеј сахлајыр, о да мөһз инсанијјәт
вә әдәблилик.

Ачығы будур ки, куја Русија һөкүмәтинин башынын
гарышыгылығы вахтында Гафгаз милләтләри истәмәдиләр
һөкүмәтә дәхи дәрәсәр версинләр... Гафгаз милләтлә-
ринә јәгиндир ки, һөкүмәт дә ахыр гана чагсыз дејил,
әлбәттә, ишәллаһ башы ачыландан сонра ола билмәз
ки, Гафгаз јолдашларыны јада салмасын».

Көрәк бу вахт Азәрбајчан нә вәзијәтдә иди?

Буну билмәкдән өтрү биз Азәрбајчан Совет Енцикло-
педијасыны вәрәгләјирик. Бурада, ачыначаглы һалдыр
ки, «Азәрбајчан» сөзүнә раст кәлмирик. һәр шеј вар—
Бакыда һәфтәдә 2 дәфә Азәрбајчан вә фарс дилләриндә
нәшр едилмиш «Азәрбајчан» гәзетиндән тутараг «Азәр-
бајчан ипәкгурду», «Азәрбајчан атлары», «Азәрбајчан
дағ мериносу», «Азәрбајчан Дөвләт Бәдән Тәрбијәси
Институту», «Азәрбајчан зебусу», «Азәрбајчан кукла
театры» вә с. вә и. а. вар, амма «Азәрбајчан» јохдур. Доғ-
рудур, «Азәрбајчан милли мәчлиси», «Азәрбајчан милли
һөкүмәти» мөгаләләри вар, амма елә билмәјин ки, бун-
ларын бизим Азәрбајчана дәхли вар, хејр, бунлар Иран
Азәрбајчанына андир.

Бәс 1917-чи ил феврал ингилабындан сонра Азәрбај-
чан нә вәзијәтдә иди? Ону ким идарә едирди? Бунун
јарымчыг чавабыны «Страны и народы» елми-күтләви
чоғрафија-етнографија енциклопедијасында тапа били-

рик: «Истәр 1917-чи илин феврал инглабы дөврүндә, истәрсә дә Октябр социалист ингилабы күнләриндә Бакы пролетариаты ингилабы һәрәкатын илк сырларында да-
жанырды. Бакы Загафгазијада совет һакимијјәти гуру-
лан илк шәһәр олду... Совет һакимијјәтинин сәләһијјәтли
(!) органы—1918-чи илин апрелиндә јарадылан Бакы
Халг Комиссарлары Совети әсл бејнәлмиләл пролетар
тәшкилаты иди».

Бәс 1917-чи илин февралындан тутмуш 1920-чи илин
апрелинә кими Азәрбајчанда һансы һакимијјәт мөвчуд
иди вә бу өлкәни ким идарә едирди?

Сиз бу суала бизим тарих китабларындан, чәтин ки,
чаваб ала биләсиниз. Бу суал мин бир ғыфыл архасын-
да кизләдилмишдир. Үмумијјәтлә, Русијада 1917-чи ил
феврал ингилабындан сонра та 1920-чи ил апрелин 28-
дәк Азәрбајчанын башына нәләр кәлдијини арашдырмаг
мүшкүл бир ишдир, одур ки, бизим һөрмәтли тарихчи-
ләримиз һәмишә бу мөвзуну гаршыларында бөјүк бир
даг тимсалында көрмүшләр вә буна көрә дә бу дағы
ашмаг әвәзинә, онун һәндәвәриндән вуруб кечмишләр.
Беләликлә дә халгымызын јахын кечмиши гаранлыг гал-
мышдыр. Одур ки, биз дә бу дөврә аид олан билији ха-
ричдә апарылан тәдгигатлардан алмаг мәчбуријјәтиндә-
јик. Бу тәдгигатлардан јик «Загафгазија уғрунда мү-
баризә (1917—1921)» адланыр вә онун мүәллифи, кита-
бын мүгәддимәсиндә јазылдығына көрә, әслән иранлы
олан Фируз Қазымзадәдир. Онун атасы фарс иди, анасы
рус ғызы олмушдур. (Бәзи Азәрбајчан тарихчиләринин
фикринчә Қазымзадә азәрбајчанлыдыр вә Салјанда до-
ғулмушдур). О, Москвада тәһсил алмаға башламыш,
Бирләшмиш Штатларын Стенфорд вә Һарвард универ-
ситетләриндә тәһсилини баша чатдырмышдыр. Сон мә-
луматлара көрә Фируз Қазымзадә АБШ-ын Иел универ-
ситетинин профессору вә Совет Иттифагыны вә Шәрги
Авропаны өјрәнән програмын директорудур. Азәрбајчан
тарихини сахталашдырмағы өзләринә ихтисас сечән ба-
шабәлә «алимләримиз» бу көркәмли тарихчини «совете-
толог» ады илә чох дамғаламышлар. Бунун әвәзиндә исә
1918—20-чи илләрин әсл һадисәләринин үстүндән сүкүт-
лә кечмишләр вә бол-бол ујдурмалар вә јаланлар јаз-
мышлар. 1950-чи илдә инкилис дилиндә чапдан чыхан,
русчаја тәрчүмә олуна, фәгәт бу дилдә ишыг үзү көр-
мәјән һәмин китабын мүгәддимәсиндә гејд едилир ки,
«кениш вүс'әт вә әһәмијјәт газанан рус ингилабынын
һадисәләри тарихчиләрин диггәтини чәлб етмәјә билмәз-
ди. Мүхтәлиф дилләрдә сајсыз-һесабыз китаблар бу

ингилабын бүтүн чәһәтләри барәдә охучулара лазыми
мә'лумат верир. Лакин бу кениш әдәбијјатда бөјүк бир
бошлуг вар. Кечмиш рус империјасынын гејри рус халг-
ларынын тарихи индики заманда Гәрбдә мә'лум дејил,
она лазыми әһәмијјәт верилмәмишдир. Загафгазијанын
тарихинә аид олан мәнбәләр рус дилини билмәјәнләр
үчүн чәтиндир. Дикәр тәрәфдән, бу дилдә јазылан китаб-
лар һадисәләри мүтләг биртәрәфли тәсвир едир вә әсас-
сыз тәфсирләрдән ибарәтдир».

Мүәллифлә разылашмамаг чәтиндир.

Китабын мүәллифи бу дөврдәки вәзијјәти тәсвир едә-
рәк јазыр ки, ингилабын Загафгазијаны һөкүмәтсиз гој-
масы факты Петрограддакы Мүвәггәти һөкүмәтә мә'лум
иди. Загафгазијада гајда вә мүлки идарә јаратмаг үчүн
Мүвәггәти һөкүмәт 1917-чи ил мартын 22-дә Дума үзв-
ләри Харламов, Папачанов, Чәфәров, кнјаз Абашидзе
вә Переверзевдән ибарәт Хүсуси Загафгазија Комитәси
јаратды вә бу органы биләваситә өзүнә табе етди. Ко-
митәјә Загафгазијада мүлки ишләр апармаг һәвалә
олунду, лакин онун ганунверичи һүгугу јох иди. Комитә
коллектив чанишинин ролуну ифадә едирди, лакин онун
чар нүмајәндәләри гәдәр нүфузу јох иди. Мүһарибә вә
ингилаб проблемләринә башы гарышан Мүвәггәти һөкү-
мәт Гафгазын идарәсинә диггәт јетирә билмирди.

1917-чи ил мартын 19-да Бакыда фәһлә депутатлары
Совети јарадылды. Ики күн сонра бу совет интибаһнамә
бурахды вә е'лан етди ки, «Советин нүмајәндәлијиндән
башга һеч кәс Бакынын бүтүн пролетариаты адындан
чыхыш едә билмәз». Феврал ингилабы һаггында хәбәр
Бакыја чатанда, мүхтәлиф милли групплар, о чүмләдән
нефт сәнајечиләри Иттифагы, Шәһәр Совети вә башга-
лары ичтимаи тәшкилатларын ичрайјә комитәсини јә-
ратдылар вә бу комитә шәһәри идарә етмәјә башлады.

Бакы Советинин биринчи ичласында 52 депутат се-
чилди, онларын әксәријјәти есер вә меншевиқ иди. Бол-
шевикләрин чәми 2 вә ја 3 јери варды, буна бахмајараг,
онларын рәһбәри Степан Шаумјан сәдр сечилди. Бу
вахт о, ичласда иштирак етмирди, сүркүнә көндәрилди-
ји Саратовдан Бакыја кәлмәкдә иди. Бакы Советинә
дахил олан партијаларын динч әмәкдашлығы узун сүр-
мәди. Чох кечмәдән Шаумјан сәдрлији есер Сако Саак-
јана вермәк мәчбуријјәтиндә галды.

1917-чи илин апрелиндә болшевикләр феврал инги-
лабына олан мүнәсибәтләрини дәјишдиләр вә бу инги-
лабын доғурдуғу Мүвәггәти һөкүмәтә гаршы ачыг мүха-
лифәтә кечдиләр. Инди онлар фүрсәт дүшән кими һа-

кимијјәти әлә кечирмәк фикриндә идиләр. Бақы болшевикләри социалист партијаларынын гурултајыны чағырдылар, рус ингилабына, мұһарибә вә сүлһ мәсәләсинә, фәһләләрин итисади тәләбләринә, һакимијјәтә мұнасибәтлә бағлы гәрарлар гәбул етмәк тәклифини ирәли сүрдүләр вә «Бүтүн һакимијјәт Советләрә!» шұарыны е'лан етдиләр. Меншевикләр болшевикләрин гәтнамәсинә гарышы чыхдылар. Күрчүстанда вә бүтүн өлкәдә олдуғу кими, бурада да болшевикләр илә меншевикләр арасындакы тәфригә лабүд иди. Социалист партијаларыны бирләшдирмәк үчүн 1917-чи илин ијунунда сон чәһд көстәрилди. Фәгәт тәфригә чох дәринләшмишди.

Фируз Казымзадә о вахткы Бақыда сијаси гүввәләрин нечә јерләшдији барәдә марағлы рәгәмләр кәтирир вә гејд едир ки, 1917-чи илин октябрында Советә јени сечкиләр кечирилмишдир. Гәрибә олса да, бу сечкиләр Бинәгәди, Рамана, Балаханы, Забрат, Лиман, Гара шәһәр, Ағ шәһәр, Бибиһејбәт, Вағзаләтрафы рајон вә Сураханы илә мөһдудлашыр. Мүәллиф сечкиләрин нәтичәләрини көстәрир вә бунлары шәрһ едир. 25 миндән артыг үмуми сәздән 10 минә гәдәрини, јә'ни 40 фаизини «Мүсават» газанмышды. Есерләрин чох сәс (6.325) алмасы Бақы әһалисинин хејли һиссәсинин руслардан ибарәт олмасы илә изаһ едилир. Мүәллиф јазыр ки, дашнаклара верилән сәсләрин (5.288) изаһата еһтијачы јөхдур. Болшевикләрә верилән сәсләр (4 минә гәдәр) нефт мөдәнләриндә чалышан рус гара фәһләләри, һәм дә мөвсүми ишә кәлән иранлы фәһләләрлә бағлы иди. Сәсләрин аз бир һиссәси, миң сәздән азы меншевикләрә верилмишди. Бу сәсләрин саһибләри фәһлә аристократиясы вә зијалылар идиләр. Буржуа партијалары, тәбии ки, Советә сечкиләрдә иштирак етмәмишдиләр. «Мүсават»ын, «Дашнакүтјун»ун, есерләрин чох сәс алмасы Бақыда сијаси гүввәләрин исибәтини көстәрирди.

«Мүсават» намизәдләринин Советләрә сечкиләрдә сәс чоһлуғу газанмасына бахмајараг, онлар бу органа даһил олмадылар. Болшевикләрин «Бүтүн һакимијјәт Советләрә!» шұары сәбәбиндән, дижәр партијалар да мүсаватчыларын јолу илә кетдиләр. Нәһајәт, Советдә 84 сол есер, 6 меншевик интернационалист, 15 сол дашнак, 31 болшевик, 52 нәфәр болшевикләрә рәғбәт бәсләјән вә 15 мүстәгил галды. Советә кирмәјәнләр бөјүк сәһв етдиләр вә сонра бунун алтыны чәкдиләр.

Совет ичраијјә комитәсини сечди вә бу комитә тамамилә болшевикләрдән вә есерләрдән ибарәт иди. Шаумјан јенидән сәдр сечилди.

Ичраијјә комитәсинә рәһбәрлик едән болшевикләр өз мөвгеләрини мөһкәмләндирмәкдән өтру Гырмызы Гвардија јаратмаг гәрарына кәлдиләр. Есерләр бунун әлејһинә идиләр, дејирдиләр ки, гарнизон лојалдыр, хүсуси һәрби гүввәјә еһтијач јөхдур. Лакин болшевикләр дајанмадылар, баша дүшүрдүләр ки, кимин һакимијјәт башында галмасыны лазым олан анда гүввә һәлл едәчәк.

Бу вахт мүхтәлиф мүсәлман тәшкилатлары, биринчи нөвбәдә «Мүсават» бөјүк үмид бәсләдикләри Үмумрусија Мүәссисләр Мәчлисинин ачылмасына һазырлашырдылар. Феврал ингилабындан бир нечә һәфтә сонра мүсәлман ичтимаи тәшкилатларынын Мүвәггәти комитәси јарадылды. Бу комитә халгын онун архасында дајаначағына әмин олмаг үчүн милли шұарларла мүсәлман әһалисини, онун әтарфында бирләшмәјә чағырды. Комитәнин нәшр етдији бу чағырышда дејилирди ки, Русиянын јеканә идарә формасы мүсәлманлары тәмин едәчәк демократик республика олмалыдыр.

«Мүсават» да, мүсәлман ичтимаи тәшкилатларынын Бақы комитәси дә ингилабын илк күнләриндә чох радикал идиләр. Онлар мүсәлманлар үчүн демократик республика истәјирдиләр. Мүәллиф совет тарихчиси А. Л. Поповдан ситат кәтирәрәк јазыр ки, фактлара эсасланмајараг «Мүсават»ы хан вә бәјләрин мүртәчә партијасы кими тәсниф етмәк олмаз.

1917-чи илин мајында мүсәлманларын Үмумгафгаз гурултајы кечирилди вә бу гурултајда бүтүн мүсәлманлар үчүн үмуми һәрәкат хәтти мүәјјән олунду. Гурултај гәрара кәлди ки, демократик республика Русия мүсәлманларынын мәнәфејинә ујғун кәлән идарә формасы ола биләр. Гурултај тәһсил системи барәдә «тезисләр» гәбул етди. Бу «тезисләр»дә тәләб олунурду ки, Азәрбајҗан дилиндә пулсуз үмумтәһсил системи тәтбиғ олунсун вә мөктәбләрә мүсәлманларын өзләри башчылыг етсинләр. Башга тәләбләр дә ирәли сүрүлүрду, амма гурултајын әһ мүнүм гәрарларындаи бири һәрби мәсәләләрә һәср олунмушду. Мүсәлманларын һәрби потенсиалыны мүәјјән етмәк үчүн әһалинин сијаһыја алынмасыны кечирмәк гәрара алынды. Бу тәдбирләри һәјата кечирмәк, һабелә мүсәлман алајлары јаратмаг вә бунлары силаһландырмаг үчүн хүсуси бүролар тәшкил едилди.

Ермәниләр артыг мұһарибәнин әввәлиндән өз һәрби тәшкилатларыны јаратмышдылар. Гафгаз чәбһәсини сахламаг үчүн күрчүләр өз һәрби дәстәләрини тәшкил

етдиләр. Азербайжанлылар, да өз һәрби тәшкилатларыны жаратмаға башладылар.

Бүтүн империянын дикәр һиссәләринә нисбәтән, 1917-чи илин паызында Загафгазијада вәзијјәт һејли јахшы иди. Чәбһә мүвәффегијјәтли һүчүм етмәјә гадир олмајан түркләрин гаршысыны сахламагда иди. Өз зәиф-лијинә бахмајараг, мәркәзи һакимијјәт һәр јердә таны-нырды. Болшевикләрдән башга, бүтүн ингилаби парти-јалар Мүвәггәти һөкүмәти мүдафиә едирдиләр вә За-гафгазијаны дүшүндүрән милли вә дикәр мәсәләләрин һәлл олунмасы ишиндә Мүәссисләр Мәчлисинә үмид бәсләјидиләр. Загафгазија мәнз бу вахт харичи дөвләт-ләрин диггәтини чәлб етди. Мүттәғи дөвләтләрин нү-мајәндәләри гајда-гануну сахламаг ишинә көмәк етмәјә чалышдыглары бир заманда, Алманија баша дүшдү ки, чәтин шәрайтдән истифадә етмәјә имкан јараныр. АБШ-ын Тифлисдәки консулу Смит мәсләһәтләр верир вә јерли һакимијјәт органларына јардым едир, һабелә алманларын бәзи планларыны поэмаға чалышырды. Лакин нә алманлар, нә Антанта өлкәләри, нә руслар, нә Загафгазијалыларын өzlәри гаршыда онлары нә көзлә-дијини ағылларына белә кәтирмирдләр. һәтта болше-викләр дә јени, даһа дәрин дәјишикликләрә Загафгази-јанын нечә чаваб верәчәјини көрә билмирдиләр.

Петроградда болшевикләрин үсјан етмәси хәбәри бир күн сонра Тифлисә чатды. Загафгазијаны дәрһал һәј-чән бүрүдү, амма мүхтәлиф партијаларын, советләрин вә комитәләрин мүвәггәти һөкүмәтин деврилмәси илә јара-нан јени шәрайтә өз мүнәсибәтләрини билдирмәк үчүн чәми бир нечә саат кифајәт иди. Нојабрын 11-дә Загаф-газијанын бүтүн ингилаби тәшкилатларынын јығынчағы кечирилди. Сосиал-демократларын (меншевикләрин) рәһбәри Рој Чорданија өз нитгиндә деди ки, сон јүз илдә Загафгазија Русија илә әл-әлә верәрәк чалышмыш вә өзүнү «Русија дөвләтинин ајрылмаз һиссәси» һесаб ет-мишдир. Сонра о, деди ки, «Русија илә әлагә кәсилмиш вә Загафгазија тәк галмышдыр. Биз ајаға дурмалыјыг, ја өзүмүзү хилас етмәлијик, ја да анархија үзүндән мәнв олмалыјыг...». Сонра Чорданија мүстәғил јерли һөкүмәт јарадылмасыны тәклиф етди вә көстәрди ки, бу һөкүмәт Загафгазијаны анархијадан мұһафизә едәр вә ону «фә-лакәтли вәзијјәтдән» чыхардар.

Јени Петроград һөкүмәтинин илк актларындан бири 1917-чи ил нојабрын 15-дә е'лан олунан «Халгларын һү-гуг Бәјаннамәси» иди. Бу Бәјаннамәни Халг Комиссар-лар Советинин сәдри Ленин вә Милләтләр үзрә комис-

сар Сталин имзаламышдылар. Бәјаннамә совет милли сijasәтинин бу әсасларыны е'лан етди.

1. Русија халгларынын бәрабәрлији вә суверенлији.

2. Милләтләрин Русијадан ајрылмаг вә мүстәғил дөв-ләтләр јаратмаг да дахил олмагла өз мүгәддәрәтаны һәлл етмәк һүгугу.

3. Бүтүн милли вә милли-дини үстүнлүкләрин вә мөһдудийәтләрин ләғв олунмасы.

4. Русија әразисиндә әғәлијјәтдә јашајан милләтлә-рин вә ирги группарын сәрбәст инкишафы.

Һәмин сәнәддә е'лан едилән принципләр гаты күрчү, ермәни вә Азербайчан милләтчиләринин арзусундан да узаға кедирди. Илк бахышда бу, али һакимијјәтин табе халглары өzlәрини азад етмәјә чағырышы иди. Марга-лыдыр ки, Загафгазија бу имкандан дәрһал јапышма-ды. Онлар нојабрын 16-да өз истиглалијјәтләрини е'лан едә биләрдиләр вә буну бир күн әввәлки Совет Бәјанна-мәсилә әсасландырддылар. Сонра да чәтинлик чәкмә-дән Түркијә илә сүлһ мүгавиләси (Русија Түркијә илә мұһарибә едирди) бағлаја биләрдиләр, беләликлә дә ис-тәр Түркијә тәрәфиндән, истәрсә дә Алманија тәрәфин-дән танынмаға наил олардылар. Лакин, көрүнүр онла-рын Русија илә әлагәси чох мөһкәм иди.

Дөрд күн сонра Загафгазија комиссарлығы тәшкил олунду. һөкүмәтии һејәтинә үч күрчү, үч азербайчанлы, үч ермәни вә ики рус дахил олду. Күрчү меншевики Јевкени Кегечкори комиссарлығын сәдри сечилди. Сә-најә вә тичарәт (Чәфәров), јоллар (Мәлик-Асланов) вә дөвләт нәзарәти (Хасмәмәдов) комиссарлығыларына азербайчанлылар башчылыг едирдиләр.

Сонралар Кегечкоринин е'тираф етдији кими, комис-сарлыг зәиф вә аз сәмәрәли орган иди. Онун ордусу јох иди, өз декретләрини һәјата кечирмәкдә күчсүз иди.

Октјабр ингилабындан сонра Шаумјанын сәдр олдуғу Бакы Совети бир чох чәтинликләрлә үз-үзә галды. Бакы Советинин ичрайјә комитәси бүтүнлүклә болшевиклә-рин әлиндә олса да, Шаумјанын вәзијјәти о гәдәр дә мөһкәм дејилди. Тәһлүкәнин әсас сәбәби дүшмәндә де-јилди, ачлыгда иди. Ачлыг да о сәбәбдән төрәнмишди ки, кәндлиләр јазда әкинә башлајачагларына әмин де-јилдиләр, буна көрә дә тахылы әлләриндә сахлајырды-лар.

Бакы Думасы јени һакимијјәти танымагдан имтина етди. Думаја Азербайчанын танынмыш һүгугшүнасы Фәтәли хан Хојски башчылыг едирди вә бу тәшкилат Бакы ичтиманјјәтинин мүәјјән һиссәсини тәмсил едирди.

Икинчи тәшкилат 1917-чи ил нојабрын 18-дә јарадылмыш Ичтимаи тәһлүкәсизлијин ингилаби комитәси иди. Комитә мәтбуат васитәсилә дәрһал Советә гаршы чыхыш етмәјә башлады. Лакин комитә тезликлә бурахылды.

Азәрбајҗанда болшевикләрин ән күчлү рәгиби «Мүсават» иди. Илк вахтлар «Мүсават» илә Советләр арасында достлуг мүнәсибәти јаранмышды. Бу, онунла бағлы иди ки, мүсаватчылар болшевикләрин Русија мүсәлманларына өз мүгәддәрәтәни һәлл етмәк вәдләринә инанырдылар. Болшевикләрлә мүсаватчыларың әмәкдашлығы о гәдәр мөһкәм иди ки, тарихчи Поповун јаздығы кими, «елә Ғир мүһүм мәсәлә олмурду ки, «Мүсават» болшевикләрин нөгтеји-нәзәринә гаршы чыхсын вә башга бир фраксијаны мүдафиә етсин». һәм дә көстәрилирди ки, мүсаватчылар болшевикләрлә бирликдә Мүәссисләр Мәчлисиниң бурахылмасына вә Брест-Литовск сүһ мугавиләсинин бәјәнилмәсинә сәс вермишләр. Лакин мүсаватчыларла болшевикләрин әмәкдашлығы тактики характер дашыјырды, әслиндә исә онларын дүшмәнчилији реал вә дәрин иди вә бу, Гафгаз Азәрбајҗаны уғрунда дахили мүбаризәләрдә өзүнү бүрузә верди. һәтта «Мүсават» совети мүдафиә едәндә дә шәртләр ирәли сүрдү. Болшевикләр «Бүтүн һакимијјәт Советләр!» шүарыны ирәли сүрәндә «Мүсават» партијасының рәһбәри Мәммәдәмин Рәсулзадә белә бир бәјанат верди: «Мүсават партијасы принципчә, һакимијјәтин Советләрә верилмәсинә етираз етмир, лакин Бақы Совети демократик әсас үзәриндә сечилмәдијинә көрә, һәм дә бурада кәндлиләр тәмсил олунмадығындан, Мүсават партијасы һакимијјәтин һәмин советә верилмәсиндән имтина едир вә онун ичраијјә комитәсинә дахил олмајачагдыр».

Бунун дикәр сәбәбләри дә варды.

Һәр ики тәрәф баша дүшүрдү ки, ирәлидә ону өлүмдирим мүбаризәси көзләјир вә һәр ики тәрәф гәләбә чалмаг үчүн тәдбир көрүрдү. Совет Гызыл Гвардија јаратды, буна бахмајараг онун күчү «Мүсават»дан вә «Дашнаксүтјун»дан зәиф иди. Дашнаклар чәһһәдә фәрарилик едән рус әскәрләриндән чохла силаһ алдыларына көрә јахшы силаһланмышдылар. Дашнакларын һәрби тәчрүбәси дә варды, чүнки онлар рус ордусуна хидмәт етмишдиләр вә Түркијәдә партизан әмәлијјатлары апармышдылар. Азәрбајҗанлылары јахшы силаһландырдыларына бахмајараг, мүтәшәккиллијә вә тәчрүбәјә көрә онлары ермәниләрлә мүгајисә етмәк олмазды. Советин дә бир нечә һәрби дәстәси варды, амма бунлар силаһсыз,

һәм дә етибарсыз идиләр. Белә вәзијјәтдә чәтинлијин лабүдлүјүнү баша дүшәрәк Шаумјан Гафгаз Гызыл Ордусунун еһтијачларыны тәмин етмәк үчүн Сталинә мәктуб јазды вә он милјон манат пул истәди.

«Мүсават» мөһкәмләндикчә, онунла Совет арасында мүнәсибәт кәскинләширди. Лакин Совет дашнакларә тәрәфдар олдуғуну көстәрмәмәк үчүн еһтијатлы һәрәкәт етмәли иди. Онсуз да Советдә руслар вә ермәниләр чох иди вә онлар антимүсәлман сијасәти апарсајдылар, азәрбајҗанлылар «Мүсават»ын әтрафында даһа сых топлашачагдылар. Буна көрә дә мәтбуатда һәм мүсаватчыларә, һәм дә дашнакларә гаршы тәблиғат апарылырды. Совет бу ики гүввәјә гаршы ејни заманда мүбаризә апара билмәдијинә көрә, биринә гаршы о бириндән истифадә етмәјә башлады. 1918-чи илин март гырғынында Совет илә «Мүсават» арасында мүбаризә даһа да кәскинләшди вә «Дашнаксүтјун» бу һадисәләрдә бөјүк рол ојнады.

1918-чи ил мартын 9-да Азәрбајҗан дивизијасының гәраркаһы Бақыја кәлди. Дивизијаның командири кенерал Талышински Совет тәрәфиндән һәбс едилди. Шәһәрдәки азәрбајҗанлылар һәјәчана кәлдиләр. Чамаат мәсчидләрә топлашырды вә натиғләр Советә силаһлы мүгавимәт көстәрмәјә чағырырдылар. Шаумјан бир гәдәр аз дотәләблик вә тәрслик етмәсәјди, ган төкүлмәсинин гаршысыны ала биләрди. Талышинскинин азад бурахылмасы тоғгушманың арадан галдырылмасына кәтириб чыхартмалы иди. Лакин совет мартын 30-да мәлүмат алды ки, «Евелина» кәмисинин азәрбајҗанлы командасы силаһланыб вә советә гаршы гијам галдырмаг үчүн сигнал көзләјир. Мәлүмат әсәссыз иди, амма совет тәдбир көрмәјә башлады вә команданы тәрксилаһ етди. Буна чаваб оларәг чамаат Бақы мәсчидләриндән биринин һәјәтинә топлашды вә «Евелина» командасының силаһының гајтарылмасыны тәләб етди. О бири күн азәрбајҗанлыларың нүмајәндә һәјәти силаһың гајтарылмасыны советдән хаһиш етди. Болшевикләрин рәһбәрләриндән бири олан Чапаридзә бу тәләби јеринә јетирмәји вәд етди. Лакин бу вахт күчәләрдә атәш ачылды.

Илк атәшин ким тәрәфиндән ачылмасының әһәмијјәти јох иди. Әсәс мәсәлә онда иди ки, 1918-чи ил мартын 30-да ахшам саат алтыда Бақы әсл дөјүш мејданы олду. Сәнкәрләр газылыр, баррикадалар гурулу, әсл дөјүшә һазырлыг көрүлүрдү. Шәһәр бир нечә саатлыг сүкута гәрг олду—бу, туфан гаршысындакы сақитлијә бәнзәјирди.

Бу вахт совет баша дүшдү ки, эсл вәтэндаш мұһарибәси җахынлашыр вә о, өзүнә мұттәфигләр ахтармаға башлады. Чүнки җахшы баша дүшүрү ки, азәрбајчанлылара гаршы гүввәси кифајат дејил. Мұттәфигләр тапылды. Бакы меншевикләринин башчысы Ајолла бәјанат верди ки, онлар Совети мұдафиә едәчәкләр. Есерләр сөз вердиләр ки, онлар «панисламизм» вә «шәрг» социализминә гаршы мұбаризә апарачаглар. Нәтта либералларын сағ чинаһы олан кадетләр, дә «рус ишинин» мұбаризләрини мұафиә ечәкләр.

«Мұсават» там тәчрид олундуғуну көрмәјә билмәзди. Онун «Ачыг сөз» гәзети јазырды ки, бүтүн ил бәју меншевикләрлә мұбаризә едәнләр инди нәтта кадетләр вә дашнакларла бирләширләр. Гәзет көстәриди ки, бу чүр әмәкдашлыг анчаг милли зәминлә изаһ едилә биләр вә синфи мұбаризә апармаг әвәзинә бир миллиәти о биринин үстүнә галдырмаг демократијанын фачиәли ифласыдыр.

Лакин март күнләриндә Совети нә кадетләр, нә меншевикләр, нә дә есерләр хилас етди. Мәсәләни Советин нәфинә өз һәрби тәшкилаты илә тәкчә «Дашнаксутјун» һәлл етди. Әввәлчә ермәни милли шурасы «Мұсават» илә Совет арасында баш верән ихтилафда битәрәф мөвгә тутдуғуну билдирди. Нәтта белә бир фәрзијә варды ки, дашнаклар мұсаватчылары мұдафиә едәчәкләринә сөз вермишдиләр. Иш белә олан сурәтдә, гырғындан өтрү мәнз дашнаклар мәс'улијәт дашыјырдылар. Чүнки «Мұсават» белә һесаб едирди ки, онун гаршысында анчаг бир рәгиб вар. Степан Шаумјанын гардашы Сурен јазырды ки, мұсәлман милли шурасынын өз мұттәфигинә (дашнаклар) инамы олмасајды, силаһа сарылмазды.

Мартын 31-дә Совет ултиматум ирәли сүрәрәк тәләб етди ки, Совет ачыг вә данышыгсыз јеканә һакимијәт органы кими танынмалы вә онун әмрләринә мұтләг табе олунмалыдыр. Азәрбајчан дивизијасы Бакыдан чыхарылмалыдыр. Азәрбајчанлылар тәрәфиндән тутулан Бакы—Тифлис, Бакы—Петровск дәмир јолу хәтләри ачылмалыдыр. Е'лан олунду ки, бу тәләбләр јеринә јәтирилмәсә, һәрби вәзијәт е'лан олуначаг вә бунун нәтичәләриндән өтрү «Мұсават» мәс'улијәт дашыјачагдыр.

«Мұсават» сон анда Советин тәләбләрини гәбул етисә дә, күчәләрдә ворушан азәрбајчанлыларын гаршысыны алмаға күчү чатмады. Өз битәрәфлијини е'лан едән дашнаклар азәрбајчанлыларын үстүнә һүчума кечди-

ләр. 1919-чу илдә Парисдә чап олунан бир китабда гејд олундуғу кими, «Мұсәлманлар үчүн ағыр нәтичәләр верән бу ганлы эпизодда о вахт Бакыда олан ермәниләр әсас рол ојнадылар, һәр јердә олдуғу кими, өзләринин милли партијасы (Дашнаксутјун) әтрафында сых бирләшдиләр. Иш бурасындадыр ки, ермәниләр болшевизм пәрдәси алтында бир нечә дәһшәтли күндә, ичәрисиндә гочалар, гадынлар вә ушаглар олан 12 мин инсаны (азәрбајчанлылары) гырдылар».

Март һадисәләри кими тарихә мә'лум олан бу эпизод бүтүн Азәрбајчанда бир сыра күтләви гәтлләрә кәтириб чыхартды. А. Каринјанын 1928-чи илдә Бакыда чыхан «Шаумјан вә Гафгазда миллијәтчи чәрәјан» адлы китабында гејд олунурду ки, «ермәни һәрби һиссәләринин иштиракы нәтичәсиндә Бакыдакы вәтэндаш мұһарибәси милли характер алды... Јухарыда гејд олунан дәстәләрин иштиракы совет гурулушуна мұәјјән зәрәр кәтирди». Тарихчи Попов исә (1924-чү илдә «Пролетарскаја револјусија» мәчмуәсиндә (№ 11) јазырды ки, «Бакы Советинин бир милли групун о биринә гаршы мұбаризәсини мұдафиә етмәкдән вә мөвчуд милли зиддијәтләрдән мұәјјән дәрәчәдә истифадә етмәкдән өзкә ајры чәрәси галмырды». Сонра Попов гејд етди ки, «вүрушма о гәдәр амансыз иди ки, ермәни вә совет һиссәләри шәһәрип мұсәлман мәһәлләләриндә һәр еви һүчумла алмалы олурдулар». Әфәндијев «Жизн националностей» гәзитинин 1919-чу ил июлун 6-да чыхан нөмрәсиндәки мәгаләсиндә көстәриди ки, «Дашнаклар Лалајев кими миллионерләрин команданлығы алтында тәкчә мұсаватчылары дејил, үмумијәтлә, бүтүн мұсәлманлары гырырдылар... һадисәләрин кедиши елә бир вәзијәт јаратмышды ки, Советин башында дајанан Шаумјан, Чапаридзе вә башгаларынын өзләри дашнакларын әсири олмушдулар».

Мұәллиф белә бир нәтичәјә кәлир ки, Совет, вәтэндаш мұһарибәсини төрәтмәклә өзүнүн күчлү рәгиби олан «Мұсават»ы јыхмаг үмидиндә иди. Лакин Азәрбајчан миллиәтчиләринә гаршы мұбаризә үчүн Совет, «Дашнаксутјун»у көмәјә чағырдығына көрә, вәтэндаш мұһарибәси гырғына чеврилди, чүнки дашнаклар мұсәлманлары сијасы әгидәләриндән, социал вә ичтимаи вәзијәтиндән асылы олмајараг гырырдылар.

Нәһајәт, Бакыда гајда-ганун бәрпа олунду, күчәләр минләрлә мејитдән тәмизләнди, јанғынлар сөндүрүлдү, Совет күчлү бир гүввә кими бәргәрар олду. Мұсәлманлар мәғлубијәтә уғрадылар вә тәрксилаһ едилдиләр,

ермәниләр зәифләдиләр. Шаумјан бу вахт мә'лумат вериди: «Загафгазија Совет һакимијјәти уғрунда фәал силаһлар мубаризәнин мәрһәләсинә гәдәм гојмушдур. Үч күн әрзиндә—мартын 30, 31-дә вә апрелин 1-дә Бақыда шиддәтли вурушма кетди. Бир тәрәфдән Совет Гызыл гвардијасы, Гызыл Бејнәлмиләл орду, бу јахынларда јенидән тәшкил едә билдјимиз Гызыл донанма, ермәни милли һиссәләри вурушурдулар. Дикәр тәрәфдән, бир нечә рус забитинин иштирак етдији мүсәлман дикаја дивизијасы, Мүсават партијасынын рәһбәрлик етдији мүсәлман дәстәләр... Вурушманын нәтичәләри бизим үчүн кәзәл олды. Дүшмән тамамилә дармадағын едилди. Биз өз шәртләримизи ирәли сүрдүк вә бу шәртләр данышыгысыз гәбул едилди».

1918-чи ил апрелин 2-дә Чапаридзе Шаумјана јазырды ки, мухтаријјәт вәд етмәклә мүсәлманлары мүәјјән вахта гәдәр сақитләшдирмәк олар. Бу вахт болшевикләр өз һакимијјәтләрини мөһкәмләндирмәк вә мүсәтәгил чыхыш етмәк гәрарына кәлдиләр. Илк аддын Ермәни Милли Советинә верилән тәләб иди. Ермәни Милли Советиндән тәләб олунурду ки, өз гошунларыны тәрксилә етсин вә өзүнүн шәһәр идарәсинин фәалијјәтини дајандырсын. «Мүсават» илә вурушмаларда зәиф дүшмүш вә түркләрин мүдахилә етмәк еһтималындан горхан ермәниләр бу тәләбләрлә разылашдылар. Сонра Бақы Дөвләт Думасы бағланды. Дума әсасән есерләрдән, меншевикләрдән вә дашнаклардан ибарәт иди вә дәфәләрлә Советә гаршы чыхыш етмишди. Һәтта ермәни сағ гәзети «Баку» вә меншевикләрин «Наше слово» гәзетләри дә бағланды.

Апрелин 25-дә јерли Халг Комиссарлары Совети ја-радылды. Онуң һеј'әти Шаумјандан (сәдр вә харичи ишләр комиссары), Чапаридзедән (дахили ишләр комиссары), Коргановдан (һәрби комиссар), Колесниковдан (маариф комиссары), Нәримановдан (шәһәр тәсәррүфаты комиссары—гијаби сечилмишди), Каринјандан (әд-лијјә комиссры), Маркарјандан (јоллар комиссары), Тер-Габриелјандан (фөвгәл'адә комиссијанын сәдри), Богдановдан (Дөвләт нәзарәти мүдири), сол есерләрдән—Вәзировдан (торпаг комиссары), Кирејевдән (малијјә комиссары) вә Сибулскидән (тәчһизат комиссары) ибарәт иди. Малијјә комиссары Кирејев күлли мигдарда дөвләт пулуну оғурлајыб гачмаға чәһд етдији заман јахаланыб фөвгәл'адә комисија тәрәфиндән күллә-ләнди.

Бақы Халг Комиссарлары Совети өз бәјаннамәсиндә

е'лан етди ки, бундан сонра Совет јеканә һакимијјәт органыдыр вә Бақы даирәсиндән өтрү (кәндлиләрлә бир-ликдә 1 милјон әһали) мәс'улијјәт дашыјыр. Бу е'ландә билдирилирди ки, Бақы Совети бүтүн Загафгазијада Совет һакимијјәти гурулмасы уғрунда мубаризә едәчәк-дир.

Бу вахт Загафгазија Русијадан ајрылмаг јолуна гәдәм гојмушду. Русија Мүәссисләр мәчлисинә Загафгазијадан сечилмиш нүмајәндәләрдән ибарәт Загафгазија Сејми јаарадылмышды. Сејмдә рәсми олараг 10 партија тәмсил олунмушду, әслиндә исә чохлаг меншевикләрдән, мүсаватчылардан (һәрәси 30 јер) вә дашнаклардан (27 јер) ибарәт иди. Мартын 1-дә Сејмин бүтүн партијалардан вә милли группалардан ибарәт хүсуси комитәси Түр-кијә илә сүлһ бағламаг принципләрини мүәјјән етмәјә чалышды. Александр Хатизјан ермәниләрин тәләбләри-ни ирәли сүрдү. Ермәниләр Түркијәнин алты шәрг ви-лајәтинин һудудларында мухтар Ермәнистан јаратмаг фикриндә идиләр. «Загафгазија Русијадан ајрылдыгдан сонра ермәниләрлә Түркијә арасында мөһрибан гошчулуғ әлагәләри тамамилә мүмкүнүр». Бу фикри инкишаф ет-дирәрәк Хатизјан деди ки, вәзијјәт о дәрәчәдә дәјиш-мишдир ки, Түркијәнин гаршысында јени перспективләр ачылмышдыр. Хатизјан дејирди: «Мән гәти шәкилдә билдирирәм ки, ермәниләр Түркијәнин ән лојал вәтән-дашларыдыр вә Османлы империјасынын бүтөвлүјүнә гаршы һәр чүр гасди дәф едәчәкләр. Түркијә Ермәни-станын һәмишә бејнәлхалг мүттәфиғи олмушдур; лакин әкәр биз буну мүсбәт һәлл етсәк, бу мәсәлә ләғв олунуб кедәчәк».

Хатизјанын нитгиндә сөјләнилән вә ермәниләрин әһ-вал-руһијјәсиндә отуз илдән бәри давам едән тенден-сијадаки бу кәскин дәјишиклик мө'чүзә вә ағласығмаз кими көрүнүрдү. Сејмин үзвү олан ермәни нүмајәндә-сини белә сөзләр сөјләмәјә вадар едән нә иди? Ахы онун халгынын бир нечә нәсли үзүнү Русијаја тутуб түркләрә гаршы ондан көмәк истәјирди, өз үмид вә арзуларыны Русија илә бағлајырды. Буна сәбәб о иди ки, Аптанта-нын гәләбәсинә үмид јох иди, чүнки мүттәфиғләр ара-сында ән күчлү дөвләт олан Русија Алманија илә шә-рәфсиз сүлһ бағламаг үчүн данышығларә кедирди. Күрчүләр кими, инди ермәниләрә дә елә кәлирди ки, Русија муһарибәдән чыхандан сонра Алманија өз гүв-вәләрини гәрбдә чәмләшдирәчәкдир вә Алманијанын галиб кәләчәји һалда, Түркијә өз империјасынын горујуб сахлајачаг, бәлкә дә јени оразиләр гасаначагдыр.

493e
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İdarəetmə Aparatı
KİTABXANAASI

Буна көрә дә мөвчуд олмаг үчүн јеканә јолу онлар, шәртләр нә гәдәр ағыр олса да, Түркијә илә сазишә кәлмәкдә көрүрдүләр. Лакин мәғлубијјәти е'тираф етмәк, үмидләрин боша чыхдығыны, кәлчәјин даими ағалара даими табечиликдән башга онлара һеч бир шәј верә билмәјәчәјини сөјләмәк чох чәтин иди. Һәр шәјин итирилдијини бојнуна алмагдаш өтрү Хатизјан мәчбур олду десин ки, социализм Кичик Асијаја да јайылмагдадыр, һалбуки бу иддиә нәинки әсассыз иди, һәм дә фантастик иди.

Мартын 31-дә Сејмин вә Загафгазија комиссарлығынын биркә ичласында јекдилликлә гәрара алынды ки, Сејмин сүлһ бағламаға ихтијары вар вә Түркијә илә сүлһ мугавиләси 1914-чү ил сәрһәдләринә әсасланмадыр. Загафгазија нүмајәндә һеј'әти һәм дә чалыша-чагдыр ки, Шәрги Анадолунун өз мүгәддәрәтины һәлл етмәјинә наил олсун вә Түркијә дәвләти һудудларында Түркијә Ермәнистанын мухтаријјәтини тә'мин етсин.

Загафгазијанын нүмајәндә һеј'әти данышыглар апармаг үчүн Трабзона кетмәјә һазыр олдуғу вахт, Брест-Литовскдаки рус нүмајәндә һеј'әтинин үзвү Гарахандан телеграм кәлди вә бу телеграмда кәстәрилирди ки, Русија Алманијанын шәртләрини гәбул етмәји вә мугавилә имзаламағы гәрара алыб. Бу мугавиләјә көрә, гәрбдәки әразиләрдән әлавә, Карс, Әрдәһан, Батум районлары да Түркијәјә кечир.

Сејмдә кәдән чохлу мубаһисәләрдән сонра Брест—Литовск мугавиләси гәбул олунду.

Загафгазија Сејми, Загафгазија мүстәгил Демократик Федератив Республикасыны е'лан етди вә 1918-чи ил апрелин 26-да күрчү Чхенкели баш назир вә харичи ишләр назир вәзифәләрини тутмагла һөкүмәтин һеј'әтини тәшкил етди. Назирләр Рамишвили (дахили ишләр), Хатизјан (малијјә), Мәлик—Асланов (јоллар), Хојски (әдлийә), Кеоргадзе (һәрби), Хомероки (торпаг), Јусифбәјов (маариф), һачынски (тичарәт вә сәнәјә), Саакјан (әрзаг), Качазуни (ичтимаи тә'минат), Ерзинкјан (әмәк) вә Һејдәровдан (дәвләт нәзарәти) ибарәт иди.

Бу сијаһыја нәзәр саларкән 1918-чи илин апрелиндә Загафгазијада гүввәләр нисбәти ајдын олур—Загафгазијанын үч әсас халгы—күрчүләр, азербайчанлылар вә ермәниләр назир вәзифәләрини бәрәбәр бөлүшдүрмүшдүләр.

Чхенкели өз һөкүмәтини Сејмә тәгдим едәркән нитг сөјләди вә һөкүмәтин әсас вәзифәләрини кәстәрди. Би-

ринчи вәзифә конститусијаны тәртиб етмәк, икинчиси, јени дәвләтин сәрһәдләрини мүәјјәнләшдирмәк, үчүнчүсү, мубаһибәни ләғв етмәк сонра әксингилаб вә анархија илә мубаризә, бешинчи исә, торпаг ислаһаты ии.

«Мүсават»ын лидери Рәсулзадә Чхенкелинин бәјанатыны Бакынын һәлә мүстәгил Загафгазијанын һиссәси олмадығы фактынын бәјанатда хүсуси гејд олундуғуну алгышлады, беләликлә «Мүсават» партијасынын булдан сонра һансы истигамәтдә һәрәкәт едәчәјини кәстәрди.

1918-чи ил апрелин 28-дә мүстәгил Загафгазија Демократик Федератив Республикасы Османлы империясы тәрәфиндән танынды.

Бу һадисәдән бир ај сонра көзләнилмәз вәзијәт јаранды.

1917-чи илин феврал ингилабы бүтүн Загафгазијада милли шуурун вүс'әтинә кәтириб чыхармышды. Һәлә 1914-чү илә гәдәр Күрчүстанда милли истиглалијјәт уғрунда мубаризә апаран хырда вә дағыныг тәшкилатлар варды. Биринчи дүнја мубаһибәси һәр јердә күрчүләри руһландырмышды. Истанбулда вә Берлиндә күрчү гачгынлары өз азадлыг комитәләрини јаратмышдылар. Танынмыш күрчү тарихчиси, биринчи күрчү университетинин баниси Чавахашвили елә һәмнин феврал күнләриндә сөјләдији нитгиндә Күрчүстанын өз милли дәвләтини јаратмаға һүгүгү олдуғу фикрини ирәли сүрдү. Мүвәггәти һөкүмәт дөврилдикдән сонра күрчү милләтчилији там сәрбәст характер алды, онларча милли тәшкилатлар јаранды. Гафгаз чәбһәсиндә һәрби вәзијәт мүрәккәбләшдијиндән, күрчүләр бу вәзијәтдән чыхыш јолу ахтарырдылар. Батумда күрчүләрин нүмајәндәләрилә Алманија нүмајәндәси Фон Лоссов арасында апарылан данышыглар нәтичәсиндә 1918-чи ил мајын 26-да Күрчүстан Загафгазија Демократик Федератив Республикасынын тәркибиндән чыхдығыны вә өз истиглалијјәтини е'лан етди.

Бу һадисә истәр азербайчанлылар, истәрсә дә ермәниләр үчүн чох көзләнилмәз олду.

Артыг мөвчуд олмајан Загафгазија Сејминин азербайчанлы үзвләри вә мүсәлман милли Шурасынын үзвләри 1918-чи ил мајын 28-дә Тифлиسدә Азербайчанын истиглалијјәтини е'лан етдиләр.

Бу хәбәр радио вә телеграф илә бүтүн дүнјаја јайылды. Мүсәлман Шәргиндә илк республика гурулушу доғду. Фәтәли хан Хојски Азербайчан Демократик Республикасынын баш назир тә'јин олунду.

Күрчүстан һөкүмәти Азербайчан һөкүмәтиндән хаһиш

етди ки, башга бир јерә көчсүн. Кәнчә Азәрбајчан Демократик Республикасынын мүвәггәти пајтахты сечилди.

Ијун—сентјабр ајларында Азәрбајчан һөкүмәти анчаг Бақы мәсәләсилә мәшғул олду.

Бақынын һәрби вәзијјәтини мөһкәмләндирмәкдән өтрү Бақы Советинин орду вә донанма үзрә халг комиссары Корганов 1918-чи ил ијунун 6-да әмр верди. Бу әмрдә дејилди: «Загафгазијада фәһлә-кәндли ингилабынын тәләјини һәлл етмәк вахты чатмышдыр... Меншевикләр вә дикәр дворјан партијалары Күрчүстанын истиглалијјәтини е'лан етмишләр. Јелизаветполда (Кәнчәдә) бәјләр... Азәрбајчанын истиглалијјәтини е'лан етмишләр. Түрк гошунлары Карсы, Александрополу, Ирәваны вә Ахалкалакы тутмушлар. Түрк кенераллары Бақы пролетариатыны әзмәк вә совет һакимийјәтини мәнв етмәк үчүн Бақыја кедән јолун ачылмасыны тәләб едирләр... Јолдаш Гызыл орду әскәрләри! Бүтүн әмәкчиләрин вә кәндлиләрин көзү Бақы пролетариатына, онун Гызыл ордусуна вә донанмасына диклимишдир... Бақы ордусуну хиласкар кими көзләјирләр. Гәләбә чалмагла сиз Гафгаз халгыны өлүмдән хилас едәчәксиниз; сиз бүтүн совет республикасынын нефт сәнәјесинин мәркәзи Бақыны хилас едәчәксиниз, беләликлә дә Совет дөвләтини мөһкәмләндирәчәксиниз. Бизә Шимали Гафгаздан вә Русијадан көмәк кәлир».

Ијунун 12-дә Шаумјан Ленинә вә Сталинә телеграм кәндәрәк билдирди ки, Бақы һиссәләри Кәнчәјә (Јелизаветпола) һүчума башламышлар. Совет гошунлары һүчума кечәндә болшевикләр Азәрбајчан кәндлиләрини ханларын вә бәјләрин торпагларыны тутмаға вә кәнд Советләри јаратмаға чағырдылар. Лакин Бақы гошунларынын бөјүк бир, һиссәси, забитләрин исә һамысы дашнакларла бирләшән, чох вахт исә гаты дашнак олан ермәниләрдән ибарәт иди. Ордунун командирләриндән бири пис шөһрәт газанмыш Амазас вә онун үчүн һәр бир мүсәлман, мүсәлман олдуғу үчүн дүшмән сајылырды. Кәнчәјә һүчум заманы бу забитләрин јерли әһали илә рафтары о гәдәр пис иди ки, ермәни болшевикләриндән бири фикирләшмәдән онлары хулиган адландырды. Сурен Шаумјан 1926-чы илдә «Пролетарскаја ревулјусија» мәчмүәсинин 12-чи нөмрәсиндә јазырды: «Өз таланлары илә, әһалијә бәсләдикләри нифрәт вә дүшмәнин хејринә куја часуслуг етдикләринә көрә, әслиндә исә мүсәлманлара бәсләдикләри нифрәтә көрә вә әһалини мүнтәзәм күлләләдикләри үчүн онлар (Совет гошунла-

рынын ермәни командирләри), анчаг мәнфи мүнәсибәт ојада биләрдиләр. Буна көрә дә инди бу нәтичәјә кәлмәк олар ки, Гызыл Ордунун башладығы һүчум сәһв иди».

Гызыл Орду Кәнчәјә доғру ирәлиләјәркән, Совет Бақыда чәтинликләр ичиндә чырпынырды. Алты мии фәһләнин есерләр, тәрофиндән тәшкил олуна митинги Советә јени сечкиләр кечирилмәсини вә бу сечкиләрдә «Мүсават»дан башга бүтүн социалист партијаларынын иштиракыны тәләб едирди. Митинг иштиракчылары һәм дә Шаумјанын Советин сәдри вәзифәсиндән кәнар олуна масы тәләбини ирәли сүрүрдү. Шәһәрдә әрзаг проблеми чох чидди иди. Мај, ијун вә ијул ајларында әһали гоз вә фындыг илә доланмаг мәчбуријјәтиндә галмышды, чүнки чөрәји анчаг ордуја вәрирдиләр.

Елә бу вахт Азәрбајчан ордусунун әкс-һүчума кечмәси Советин һәјәчанына сәбәб олду. Јајын гызғын чағында әлбәјаха вуршма кедирди. Һәр ики тәрәф бөјүк тәләфат верирди. Ијулун 12-дә Бақы Совети 1893—97-чи илләрдә доғулмуш кишиләр үчүн сәфәрбәрлик е'лан етди. Ијулун 13-дә Шаумјан чәһәдә вәзијјәтин кәскин шәкилдә писләшмәси барәдә Ленинә телеграм вурду. Фөвгәл'адә комиссар Русијадан һәртәрәфли көмәк истәјирди. Азәрбајчан әскәрләринин вә түрк гошунларынын гәфилдән шәһәр кәнарында көрүнмәк еһтималы варды. Ермәни милли Советинин үзвү Тер—Газаров инкилис кенералы Денстервиллә данышыг апармаг вә инкилис гошунларыны Бақыја чағырмаг үчүн Ирана кетди. Лакин Шаумјан инкилисләрин чағырылмасынын әләјһинә иди.

1918-чи ил ијулун 30-да түркләр Бақынын јахынлығында көрүндүләр. Ермәни забити Аветисов Советә му'лат верди ки, мугавимәт кәстәрмәк әбәсдир. Бу нуула онлар Шаумјаны мәчбур етмәк истәјирдиләр ки, инкилисләри Бақыја дә'вәт етсинләр. Лакин Шаумјан өз мөвгәјиндән дәнмәди. Болшевикләр бүтүн силаһлары вә сурсаты кәмиләрә јүкләмәји гәрәра алдылар. Советдә чохлуғун инкилисләрлә иттифаг тәләб етмәси нәтичәсиндә Шаумјан Совети вә Халг Комиссарлар Советини бурахды. Онун вердији прокламасијада гејд олунардү ки, Бақы пролетариаты алдадылмышдыр, сағ есерләр, меншевикләр вә дашнаклар инкилисләри чағырылыларына көрә Совет өз сәләһијјәтиндән әл чәкир.

Ијулун 31-дә Бақы Халг Комиссарлар Совети кәмиләрдә һәштәрхана јола дүшдү. Комиссарлар јола дүшәр-дүшмәз, Бақы гејри-болшевикләрин әлине кечди. Комиссарлары апаран кәмиләр саһилдән 3—4 мил ара-

лы «Эрдаһан» һәрби кәмиси тәрәфиндән сахланылды, кәмиләрә Бақы лиманына җајытмағ әмр олунду. Орада комиссарлары тутуғ һәбсханаја салдылар.

Совети «Сентрокаспи диктатурасы» әвәз етди. Бу орган, әсасән есерләрдән ибарәт иди, руслар вә ермәни милләтчиләри тәрәфиндән мүдафиә олунурду. Бу орган Бақыны мүдафиә етмәк үчүн инкилисләри дәвәт етди. Кенерл Денстервил чәми мин әскәр ајыра билди. Лакин Бақыдакы саясыз-һесабсыз сийәси групплар арасында һәрч-мәрчлик һөкм сүрүрдү. 1918-чи ил сентјабрын 14-дә кечә инкилисләр кәмиләринә миниб Бақыны тәрк етдиләр.

Инкилисләр кедәндән сонра Бақы ијirmi дөрд саат да давам кәтирмәди. Кенерал Багратунинин командан олдуғу ермәни гошунлары кәмиләрә миниб гачмаға мүвәффәғ олдулар.

1918-чи ил сентјабрын 15-дә Азербайҗан гошунлары шәһәрә кирдиләр. Түркләр үч күн шәһәр кәнарында галдылар.

Азербайҗан Демократик Республикасы һөкүмәти Бақыдан јени јаранмыш республиканы идарә етмәјә башлады.

15 сентјабр 1918-чи ил... Азербайҗан Демократик Республикасы һәмин ил мајын 28-дә доғулса да, бу республиканы һөкүмәти һәлә өз пајтахтында бәргәрар олмамышды, она көрә ки, буна мане олан чәһәтләр чох иди.

Бақы 1918-чи илин март ғырғынындан сонра һәлә өзүнә кәлә билмәмишди. Шәһәрин әсл сакинләринин ғырыланы ғырылмышды (рәсми мәлумата көрә 12 мин), ғырылмајаны да Абшерон кәндләринә пәрән-пәрән дүшмүшдү вә сабаһкы күнә һеч бир үмидләри дә јох иди. Чохлары милли республиканын јаранышындан да би-хәбәр идиләр—«Аллаһа пәнаһ» дејиб көзләјирдиләр.

Һәмин 15 сентјабр күнү АДР һөкүмәти өз гошунлары илә пајтахта варид оlanda, бакылыларын һансы һиссләр кечирдијини сөјләмәк индики заманда чох чәтиндир. Амма буну шәксиз сөјләмәк олар ки, анлајанлар севинч ичиндә идиләр, чүнки 90 иллик чар әсарәтиндән сонра халгын истиғлалийәт газанмасынын нә демәк олдуғуну јахшы баша дүшүрдүләр. Азербайҗан ингилабчыларынын узун он илләр боју апардығлары мүбаризә өз бариз нәтичәсинә кәлиб чыхмышды. Вәтәни азад көрмәкдән дә хошбәхт бир шеј дүшүнмәк олардымы?! «Вәтәни севмәјән инсан олмаз, олса да, о шәхсдә вичдан олмаз» демишдир шаир.

Азербайҗан Демократик Республикасынын өз пај-

тахты Бақыда бәргәрар олмасы биринчи дүнја мүһарибәсиндә Османлы империясынын дағылмасы дөврүнә тәсадүф едир вә бу дөвр јени Загафгазја дөвләтләринин һәјатында мүрәккәб проблемләрә характеризә олунур. 1918-чи илин нојабрында Османлы империясынын тәслим олмасы Ермәнистанын тарихиндә јени еранын башланғычы кими баша дүшүлдү. Сурија, Ирағ, Фәләстин вә бүтүн Әрәбистан јарымадасы империядан гопмушду. Бу мәғлубийәт Ермәнистан рәһбәрләринин башыны кичәлләндирди, онлар «Бөјүк Ермәнистан» кими сәрсәм хүлјаја гапылдылар вә бу өлкәни Аралығ дәниндән тутмуш Гара дәнизә гәдәр, Гара дәниздән Хәзәрә кими тәсәввүр етмәјә башладылар (һалбуки тарихи Ермәнистан, сәнәдләрдә олдуғу кими, үч көл—Ван, Урмијә вә Көјчә (Севан) арасында јерләшмишдир, тарихи сахталашдыран ермәни милләтчиләри исә бу көлләри Аралығ дәнизи, Гара дәниз вә Хәзәрә дәнизи кими гәләмә верирләр). Онлар һәнки Анадолунун алты вилајәтини, һәм дә Киликијаны, Иран Азербайҗанынын бир һиссәсини тәләб едирдиләр. Һалбуки Иран мүһарибә иштиракчысы дејилди. Онларын әсассыз иддиаларына Парисдә, Лондонда, хүгүсән Вашингтонда һавадар чыхырдылар. Аневрин Уилјамс Нүмајәндәләр палатасында һөкүмәти Британијанын Ермәнистан барәсиндәки «әдаләтсизлијинин» әвәзини чыхмаға чағырырды, чүнки Британија XIX әсрдә Русиянын Ермәнистаны «азад етмәсинә» мане олмушду. Лакин Европанын вә Американын Ермәнистана олан марағы дәрин дејилди. О вахт Гәрбдәки адамларын чоху билмирдиләр ки, Ермәнистан һарада јерләшир—Авропадамы, Асијадамы, јохса Африкада. Елә инди олдуғу кими. Мәсәлән, академик Аганбекјан Парисдәки мәшһур фитнәкар чыхышында дејирди ки, Дағлыг Гарабағ Азербайҗанын шимали-шәргиндәдир.

Әсас сәһв ондан ибарәтди ки, ермәниләр түрк халгынын һәјат габилыйәтини вә галиб кәлмиш мүттәфигләр гаршысында онларын диз чөкмәмәк әзмини гиймәтләндирә билмәдиләр. Буна бахмајарағ 1919-чу илин февралында Түркијә Ермәнистан илә данышыға кирмәјә чалышды. Түркијә ермәниләринә Түркијә дөвләти һүдүдларында мухтаријәт вәд олунду. Мүвәффәгийәтдән башлары кичәлләнән ермәниләр, түркләрин тәклифләрини рәдд етдиләр вә билдирдиләр ки, Ермәнистан Түркијәнин тәркибиндә галмағ истәмир вә мүттәфигләр Ермәнистаны азад етмәкдә онлара јардым көстәрәчәкләр.

Бу шәраитдә һеч бир позитив нәтичәжә кәлмәк мүмкүн олмазды вә мә'лум иди ки, дашнаклар Түркия илә мұнағишәләрини һәлл етмәк марағында дежилдиләр, же-нә әввәлки сijasәтләрини апарырдылар, Авропанын диг-гәтини буна чәлб етмәк истәјирдиләр ки, онлар түркләрә табе олмағ фикриндә дежилләр. Бу вахт ермәни гошун-лары керия чәкилән түркләри тәғиб едәрәк мүсәлман әһалини ғырыр вә талан едирдиләр. Бу ғырғын елә бир кениш мигјас алмышды ки, совет тарихчиси Борјан ја-зырды: «Ермәни сijasи хадимләри дөвләт һакимијәтини она көрә гурмајыблар ки, өлкәни идарә етсинләр, он-ларын мәгсәди мүсәлман әһалисини ғырмағ вә онун ма-лыны әлә кечирмәкдир». Ермәнистанын өзүндә бу вәһ-шиликләрә гаршы е'тираз сәси учаланда ермәни рәһ-бәрләри белә чаваб вердиләр: «Түркләр һәмишә ермә-ниләри гарәт етмишләр, нәјә көрә бир дәфә дә ермәни-ләр түркләри гарәт етмәсинләр?»

Ермәнистан мүстәгил дөвләт олан кими өзүнү «бөјүк» империалист милләт кими апармаға башлады. Бу мил-ләт Түркияжә һәдсиз тәләбләр верди, Күрчүстанла мұ-һарибәжә киришди, Гарабағын дағлығ рајоңу үстүндә Азәрбајчанла узун вә сәмәрәсиз мұнағишә дүзәлтди.

Загафғазияда бүтүн достларыны итирән ермәниләр Гафғаздан кәнарда көмәк ахтарырдылар. 1918-чи илин ахырларында онлар Украјнанын мүстәгил һөкүмәтилә тичарәт мұғавиләси бағладылар. Бу мұғавиләжә көрә он-лар бөјүк еһтијач дудуглары әрзағ әлдә етмәлидиләр. Сәккиз јүз тон тахыл вә бир о гәдәр шәкәр алдыгдан сонра Украјнадакы гејри-мүәјјән вәзијјәт үзүндән бу әлагә дә кәсилди.

Азәрбајчанын вәзијјәти дә ағыр иди. Османлы им-перијасынын мәғлубијјәти оријентасияны көкүндән дә-јишмәји тәләб едирди. 1918-чи илин баһарында Мүсават өз фәалијјәтини Күрчүстан вә Ермәнистан илә әлагә-ләндирмәжә мәчбур олмасына бахмајарағ өз ики гоншу-сундан ајрылды, јә'ни Загафғазия сејмицән чыхды. 1919-чу илдә ајдын олду ки, Азәрбајчан тәкбашына өзү-нү мұдафиә етмәжә гадир дежил. Өз рәһбәрләринин фик-риндәки бу дәјишикликләри нәзәрә аларағ Мүсаватын икинчи гурултајы бу гәрара кәлди ки, анчағ Загафға-зия халғларынын бирләшмиш чәбһәси үч республика-нын тохунулмазлығыны тә'мин едә биләр. Рәсулзадә ја-зырды: «Тәкчә һаким Мүсават партијасынын нүмајән-дәләри дежил, әслиндә Азәрбајчан сijasи фикринин бүтүн мејлләри, һәбелә көркәмли сijasи харимләр

Азәрбајчан Республикасынын јарандығы вахтдан бүтүн Гафғаз халғларынын бир конфедератив дөвләтдә бир-ләшмәси мөвгејиндә дурурдулар».

Белә мејлләр олса да, Загафғазия милләтчиләри арасындакы хырда дүшмәнчилик вә әдавәт буна мане олурду. Азәрбајчан һөкүмәти Ермәнистанла олан өз мұ-нағишәсини һәлл едә билмирди вә бу ики өлкә сону кө-рүнмәјән вә әифләмәјән мұбаризә вәзијјәтиндә га-лырды.

Мүстәгиллијин нәтичәси оларағ Азәрбајчанын дахи-ли һәјәтында чохла дәјишикликләр баш верди. Идарә-етмә системи јарадылды вә бу системә әсасән үмуми, азад вә бәрәбәр сечкиләр әсасында парламент сечилди. Парламент али дөвләт һакимијјәти органы иди. Пар-ламентдә үстүнлүк Мүсаватын тәрәфиндә олса да, бу партија һеч вахт һөкүмәтә там нәзарәт етмәмишдир. Мүсават мүсәлман чохлағундан әләвә, парламентә азлығ гәшкил едән милләтләрин нүмајәндәләри дә дахил иди. Мәсәлән, 120 јердән 21-ни ермәниләр тутурдулар.

Азәрбајчан парламенти бир нечә ислаһат кечирди. Бунлардан ән сәмәрәлиси, көрүнүр, гадынлара сечки-һугугунун верилмәси иди ки, бу да Азәрбајчаны, гадын-лара кишиләрлә бәрәбәр сijasи һугуглар верән илк мұ-сәлман дөвләтә еләди. Дикәр мүһүм тәдбир Бақыда Дөвләт Университетинин ачылышы олду. Бу вахта гә-дәр шәһәрдә бир нечә институт варды, бунлар унверси-тет кими бирләширилди вә дәрһал Бақы Университети республиканын апарычы мәдәни мәркәзи олду.

Лакин Азәрбајчан һөкүмәти торпағ ислаһаты саһә-синдә мұвәфғәјијјәт газана билмәди. Бунун сәбәби тор-пағ саһибләринин шиддәтли мұғавимәт көстәрмәси иди.

Јени дөвләтин игтисадијјаты бүтүнлүклә нефтин их-рачаты илә бағлы иди. Нефтин исә әсас истәһлакчысы Русија иди. Амма вәтәндаш мұһарибәси Русијанын бу базарыны бағламышды. Нефтин ихрачаты сүр'әтлә аза-лырды, бу да онун гијмәтинин сон дәрәчә ашағы дүш-мәсинә кәтириб чыхарырды. Бу сәбәбдән дә, тәби ки, фәһләләрин әмәк һаггы азалдыларды, бунун нәтичәсин-дә дә тә'тилләр артыр вә пролетариатын болшевик мејл-ләри күчләнирди.

1918—19-чу илләрдә Азәрбајчан һөкүмәти малијјә чәһәтдән чәтин бәһран кечирирди. Русијанын малијјә јардымындан мәһрум олан республика, апаратын вә ор-дунун сахланылмасына бөјүк мигдарда пул сәрф едир-ди, бу исә ону ифлас дәрәчәсинә кәтирирди. Бунула белә, бу малијјә бәһранлары нәтичәсиндә өлкәнин там

игтисади ифласынын гаршысы јенә Бакы нефтинин сажәсиндә алынырды. Нефт пул кәтирмәсә дә, Азәрбајчана харичдән мүнтәзәм кредит алмаға имкан верирди.

Инкилисләр Бакыны ишғал етдикләри вахт, ордуну сахламағ үчүн Русија дәвләт банкынын кечмиш шәбәси олан Бакы дәвләт банкыны демәк олар ки, таламышдылар. Рәсми «Азәрбајчан» гәзети 1919-чу ил мартын 20-дә јазырды ки, инкилис команданлығы Азәрбајчан һөкүмәтинә 213 милјон манат пул борчлудур. һөкүмәт бу пулларын вә Бакы дәвләт банкындан апарылмыш бә'зи гијмәтли әшјаларын гајтарылмасыны инкилисләрдән хаһиш етди. Инкилисләр исә билдирдиләр ки, гијмәтли әшјалар анчаг о вахт гајтарыла биләр ки, Азәрбајчан Русијанын мүнәрибәдән әввәлки борчларынын бир һиссәси үчүн мәс'улијјәти өз үзәринә кәтүрсүн (мә'лум олдуғу кими Совет һөкүмәти бу борчлары гајтармагдан имтина етмишди). Беләликлә дә Азәрбајчан өз пулларыны ала билмәди, бу да хәзинәнин онсуз да ағыр олан вәзијјәтини даһа да чәтинләшдирди.

Бу заман бүгүн Гафгазда вәзијјәт чох мүрәккәб вә гејри мүәјјән иди. 1918-чи илин јајында кенерал Алексеевнин вә Деникинин башчылыг етдикләри антисовет рус гошунлары болшевик һакимијјәтини јыхмағ үчүн көнүллү орду јаратмышдылар. Меншевикләр вә есерләр мүртәчә кенералларын һәрәкәтына е'тибар етмирдиләр. болшевикләрин әлејһинә өзләри мүбаризә апарырдылар Јевкени Кегечкори күрчү сәсиал-дмократлары адындан билдирди ки, һеч бир демократик Русија мөвчуд дејил, анчаг болшевикләр вә Алексеев вар. Күрчүстан онлардан һеч биринә тәрәфдар ола билмәз вә рус ишләринә гарышмагдан имтина едир.

Көнүллү орду 1917-чи ил феврал ингилабындан сонра јаранмыш мүстәгил Гафгаз дәвләтләри үчүн бөјүк тәһлүкә иди. Кенерал Деникин великорус милләтчиси кими чыхыш едирди, јахынларда баш вермиш ики ингилаб санки она һеч бир тә'сир кәстәрмәмишди вә о, көһнә фикирлә јашајырды, онун дүшүнчәсинә көрә күрчүләр, ермәниләр вә азәрбајчанлылар табе едилмиш тајфалар иди. Сонралар, мүнәчирәтә кетдикдән сонра Деникин ријакарлыгла јазырды: «Күрчүстанын вә Азәрбајчанын әразиләрини зорла тутмағ мәним планыма дахил дејилди вә сијаси чәһәтдән мәгсәдәујғун сајылмырды. Фәгәт бу јени гурулушларын һөкүмәтләри бизим сијасәтә инана билмирдиләр вә ја тактики мулаһизәләрә көрә инанмағ истәмирдиләр. Онларын мәтбуаты бизә гаршы нифрәти шиширди, еһтираслары гызышдырыр вә

бизим истәкләримизи вә планларымызы мә'насызлыға гәдәр тәһриф едирләр... Нәһәјәт, Гафгаздакы мүбаризәнин әсас, даһа доғрусу, јекәнә сәбәби ваһид Русија идејасы вә јени Гафгаз гурулушларынын там мүстәгиллик идејасы иди».

Көнүллү орду команданынын е'тирафына бахмајарағ бу орду Загафгазијаны күчлә тутмаға чәһд етди. Күрчү гошунлары вурулуб Сочидән чыхарылды. Күрчүстанын үстүнү тәһлүкә алды. Бу вахт Азәрбајчан да гәһлүкә илә үзбәүз иди. Деникин сијасәтинин әсас дајағы олан Бичерахов Гафгаз—Хәзәр дејилән бир һөкүмәт јарағмышды вә Азәрбајчанын гануни һөкүмәтини девирмәјә һазырлашырды. Бичераховун планларына бәләд олан инкилисләр ону Инкилтәрәјә дә'вәт етдиләр. 1919-чу ил февралын 28-дә, Бичерахов јола дүшәндән сонра инкилисләр онун ордусуна ијirmi дөрд саат әрзиндә Азәрбајчандан чыхмағы әмр етдиләр.

1919-чу илин баһарында Деникин Дағыстана сохулду. 1918-чи ил мајын 11-дә өз истиглаллијјәтини е'лан едән вә Түркијә, Азәрбајчан вә Күрчүстан тәрәфиндән танынан Дағлылар Республикасы Деникинә шиддәтли мүгавимәт кәстәрди. Азәрбајчанлылар јахшы билирдиләр ки, дағлылар мәғлуб оларларса, Деникин Азәрбајчан һудудларына чатачағ. Азәрбајчан Республикасынын парламенти бу мүдахиләјә гаршы өз гәт'и е'тиразыны билдирди вә гардаш Дағыстан халгларына јардым әли узатмағы гәрара алды. Нә Азәрбајчанын, нә дә Күрчүстанын јардымы бир нәтичә вермәди вә дағлыларын истиглаллијјәтинә сон гојулду.

Көнүллү ордунун тутдуғу рајонларда әһали бөјүк әзаблара дүчәр олурду. Кечмиш Русијанын «әп нәчиб» нүмајәндәләри адландырылан бу кенералларын символлары таланлар, дар ағачлары, зәнчир иди.

Деникинин Загафгазијаја мүдахиләси инкилисләр тәрәфиндән дајандырылды. Инкилис гошунларынын Гафгаздакы команданы кенерал-мајор Корей тәрәфиндән демаркасија хәтти чәкилди. Бу хәтт Сухум тәрәфдә Бзыб чајынын ағзындан башлајыб Петровск шәһәринин (индики Маһачгала) беш километр чәнубунда, Хәзәр дәнизинин саһилиндә гуртарырды. Деникин һәвәссиз дә олса, табе олмағ мәчбуријјәтиндә галды.

Буна бахмајарағ, о, Загафгазијаны фәтһ етмәк фикриндән дәнмәди. Онун гошунлары Азәрбајчана тәзјиг кәстәрмәкдә давам едир, бу заман онун аентләри Бақыда суй-гәсд һазырлајырдылар. Бақыда, Балаханы вә Красноводск күчәләринин тининдә, телефон вә телеграф

хәтти чәкилмиш зирзәмидә Деникинин кизли тәшкила-ты гумбаралар, түфәнкләр вә саир силаһ сахлајырды. Бу ишлә бағлы олан ијirmi нәфәрин һәбс олунмасы вә онлардан тапылан сәнәдләр сүбут етди ки, бураја верилән сигналә әсасән Бакыда гиям галдырылмалы иди.

Инкилисәри сакилтәшдирмәкдән өтрү Деникин Азәрбајчанын баш назири Јусифбәјовла данышыглар апармаг үчүн өз нүмајәндәси полковник Лазареви Бақыја көндәрди. Лазаревә тапшырылмышды ки, Азәрбајчан һөкүмәтинә бунлары билдирсин: «Биз Азәрбајчаны Русијанын бир һиссәси һесаба едирик. Русијада али һакимийјәт бәрпа едиләнә гәдәр Аәрбајчанын мүстәғил мөвчудийјәтинә имкан вермәк нијјәтиндәјик». Јусифбәјовла сөһбәтиндә Лазарев бу ики чүмләнни биринчисини өтүрдү. Бунунла белә азәрбајчанлылар баша дүшдүләр ки, Деникинин јүрүшүнүн сон мәгсәди Азәрбајчаны вә кечмиш Русија империясынын һиссәси олан дикәр әразиләри гајтармагдыр.

Көнүллү ордунун јаратдығы тәһлүкә Күрчүстан вә Азәрбајчаны даһа да јахынлашдырырды, бу республикалар 1919-чу ил ијунун 16-да мугавилә имзаладылар. Мугавиә характери дашыјан бу мугавиләннин шөртләринә көрә, мугавилә бағлајан тәрәфләрдән биринин үстүнә һүчүм оларса, о бири тәрәф онун көмәјинә кәләчәк. Мугавилә үч ил гүввәдә олмалы иди. Иттифага гошулмаг үчүн Ермәнистанә ики һәфтә вахта верилди. Мугавиләни Күрчүстан тәрәфиндән Кегечкори, Рамишвили, кенерал Одошелидзе вә кенерал Кедеванов, Азәрбајчан тәрәфиндән Чәфәров, Сулкечив (әсли литвалы мүсәлман) вә кенерал Мехмандаров имзаладылар. Ермәнистан иттифага гошулмагдан бојун гачырды. Онун мәнәфеји башга тәрәфә јөнәлмишди. 1919-чу илдә Ирәвандакы һөкүмәт Ермәнистан тәрәфиндән Түркијәнин алты шөрг вилајәтини тутдуғуну елан етди. Билдијимиз кими, Ермәнистан көзләјирди ки, мүтгәфигләр онун бүтүн проблемләрини һәлл едәчәк вә ону дүшмәнләрдән горујачагдыр. О, Франсанын вә Инкилтәрәнин мүтгәфиги олдуғу һалда хырдача Күрчүстана вә Азәрбајчана нәјә көрә тәрәфдар олмалыдыр? Бундан әлава, о, Деникин илә мүнәсибәти нәјә көрә позмалыдыр? Һалбуки бу кенерал һәр бир ермәннин дәст билдији Русијаны тәмсил едир. Ермәнистаның Деникин илә билаваситә әлағәси јох иди, амма онун Кубан һөкүмәтиндәки нүмајәндәси Сагателјан кенерал Деникин илә көрүшүшү вә ону баша салмышды ки, харичдән тәзјиг олдуғу үчүн онун өлкәси ачыг руспәрәст сијасәт апарма билмир. Де-

никин өз чавабында ермәни һөкүмәтинин чәтин вәзијәтдә олдуғуну баша дүшдүјүнү вә ермәни халгынын дәрдинә шөрик олдуғуну Сагателјана билдирмишди. Онларын әмәкдашлығы һеч вахта фаш едилмирди, амма 1919-чу илин ијулунда Деникин Батум вә Әрдаһан вәситәсилә Ермәнистанә бир нечә милјон патрон көндәрмишди.

Күрчүстан вә Азәрбајчанын бирләшмиш чәһәсинә чаваб олараг Деникин бу ики өлкәјә игтисади блокада елан етди. 1919-чу ил ноябрын 19-да 171 №-ли әмрдә Деникин јазырды: «Мән, Русија дәвләтинин мәнәфеји зиддинә јаранап сахта Күрчүстан вә Азәрбајчан ғурулушларынын болшевикләрдән азад олмуш Русија районларындан әраг алмаларына имкан верә билмәрәм».

Бу вахта болшевикләр Деникин әләјһинә фәал тәблиғат апарыр вә Көнүллү ордуја мугавимәт көстәрмәјә һазырлыг көрүрдүләр. Деникин әләјһинә олан бүтүн гүввәләри бирләшдирмәк Совет Русијасы үчүн һәјәти әһәмијјәтә малик иди. Көнүллү ордунун архасында олан Загафгазија Деникинин һәјли гүввәсини өзүнә чәлб едә биләрдди. Одур ки, Русијанын харичи ишләр комиссары Чичерин вә һәммин комиссарлығын Јахын Шөрг мүсәлманларынын ишләри үзрә шөбәсинин мүдири Нәрманов Азәрбајчанын, Дағыстанын вә Күрчүстанын фәһләләринә вә кәндлиләринә мүрачиәт дәрч етдиләр, онлары иртичачы кенераллара гаршы ингилаби мүбаризәјә чағырдылар. Мүрачиәтдә дејилдирди ки, инкилисләр Гафгазы Деникиңә вериб кетмәк истајирләр. Мүрачнәтдә јазылырды: «Јолдашлар, Азәрбајчанын, Дағыстанын вә Күрчүстанын фәһлә вә кәндлиләри! Совет Русијасынын өз гајдаларыны јаратмаг үчүн сизин республикалара гаршы јүрүшә кечмәјә нијјәти јохдур. О, милли мугәддәрәти тәјин етмәк мөвгејиндә мөһкәм дајаныр. О, буну ишдә сүбут етмишдир. Һәтта керидә галмыш башгырдлара, гырғызлара вә дикәр халгларә мухтаријјәт вермишдир. Әкәр сиз, Гафгазын мүсәлманлары вә күрчүләри, өз республикаларынызын идәрә үсулундан разысынызса, раһат јашајын, өз мүәддәрәтины мугәјјән етмәк һүгугунуздан истифада едиң вә бизимлә мөһрибан гоншулуғ әлағәләри јарадын. Совет Русијасы мөһкәм әминдир ки, Дағыстанын, Азәрбајчанын вә Күрчүстанын фәһләләри вә кәндлиләри имкан вермәзләр ки, онларын азадлығы чар кенералы, инкилис чәллады Деникинин ајаглары алтында тапдалансын».

Бу мүрачиәт һеч бир мүсбәт нәтичә вермәди. Загафгазија халглары баша дүшүрдүләр ки, онлар көнүллү

орду илэ мүбаризэ апара билмэзлэр, чүнки онларын өз тәһлүкәсизлији тамамилә инкилисләрин көмәјиндән асылы иди.

Бу вахт Азәрбајчан Демократик Республикасынын һөкүмәти фәал харичи сijasәт аддымлары атмаға башлајырды.

1919-чу илин баһарында Азәрбајчанын нүмајәндә һеј'әти Парисә кәлди. Нүмајәндә һеј'әтинә Әлимәрдан бәј Топчубашов рәһбәрлик едирди. Дөвләт нәзарәти назири Мәммәдһәсән һачынски, парламентин үзвләри Әкбәр Шејхүлисламов, «Азәрбајчан» гәзетинин редактору Чейһун бәј һачыбәјли нүмајәндә һеј'әтиндә идиләр.

Мүәллиф кәстәрир ки, Әлимәрдан бәј Топчубашов Азәрбајчанын көркәмли лидерләриндән бири иди. Тифлисдә доғулан, Русијада тәһсил алан Әлимәрдан бәј һүгүшүнәс иди вә мәһдуд милләтчиликдән узаг адамды. Бир нечә мүддәт о, Азәрбајчанын кәпч зијалыларынын дүшүнчәсинә бөјүк тә'сир кәстәрән «Каспи» гәзетини редактә етмишди. О, биринчи рус Думасынын үзвү олмуш вә Мүсәлман фраксиясынын сәдри сечилмишди. Азәрбајчанын истиглалијјәти е'лан едилдикдән сонра парламентин сәдри олмушдур.

Азәрбајчанын нүмајәндә һеј'әти Парисә кәлән кими, АБШ президенти Вилсона нота көндәрди вә бу тәләбләри ирәли сүрдү:

1. Азәрбајчанын истиглалијјәти танынсын;
2. Вилсонун принципләри Азәрбајчана да шамил едилсин (чүнки о, Ермәнистана чох һавадарлыг едирди.—Н. Н.);
3. Азәрбајчан нүмајәндә һеј'әти Сүһ конфрансына бурахылсын;
4. Азәрбајчан Милләтләр Чәмијјәтинә гәбул едилсин;
5. Бирләшмиш Штатларын һәрби департаменти Азәрбајчана һәрби јардым кәстәрсин;
6. Америка Бирләшмиш Штатлары илэ Азәрбајчан Республикасы арасында дипломатик нүнасибәтләр јардылсын.

Вилсон Азәрбајчан нүмајәндә һеј'әтини гәбул едәркән она сојуг вә чох гәрәзли нүнасибәт кәстәрди. Азәрбајчан нүмајәндәләринин өз һөкүмәтинә вердији мә'лумата көрә, Вилсон демишдир ки, конфранс дүнјаны хырда һиссәләрә бөлмәк истәмир. Вилсон азәрбајчанлылара мәсләһәт көрдү ки, конфрансын идејасы илэ разылашсынлар. Загафғазия халглары Милләтләр Чә-

мијјәтинин мандаты илэ дөвләтләрдән биринин протекторатына кечсинләр. Вилсонун дедијинә көрә, Азәрбајчан мәсәләси, рус мәсәләсинин үмуми һәллинә гәдәр һәлл олуна билмәз.

Вилсонун сојуг нүнасибәти Азәрбајчан нүмајәндәләрини руһдан салмады. Онлар өз рәсми тәләбләрини конфранса тәгдим едиләр. Бу тәләбләрдән бири о иди ки, «Сүһ конфрансы Гафғаз Азәрбајчанынын кечмиш Русија империясындан ајрылдығыны бәјәнир. О, Азәрбајчан Демократик Республикасы ады алтында мүстәгил дөвләт јаратмалыдыр». Бундан әлавә, Азәрбајчан Республикасы нүмајәндәләринин Милләтләр мәчлисинә гәбул олунасы, Сүһ конфрансында иштиракы тәләбләри ирәли сүрүлүрдү.

Азәрбајчан 1919-чу илдә өзүнүн танынмасына наил ола билмәди. Көнүллү ордунун Шимали Гафғазда фәалијјәт кәстәрмәси, Загафғазияны Италијанын протекторатына вермәк планлары, РСФСР-дә вәзијјәтин гејримүәјјәнлији, Азәрбајчан вә Ермәнистан нүмајәндәләринин Парисдә тез-тез тоғушмасы мәсәләни мүрәккәбләшдирди. Нахчыван үстүндә Парисдә чох кәскин нүнагишә олду. Азәрбајчан нүмајәндәләри сүбут етмәјә чалышырдылар ки, Ермәнистанын һагг иддиа етдији бу рајон анчаг Азәрбајчана мәхсус олмалыдыр. Ермәниләр чохлу сәнәд тәгдим едәрәк Нахчыванда вә Гарабағда мүсәлманларын сајыны шиширтмәкдә, һеч кәсә «зијан вермәјән» Ермәнистана гаршы фитнәләри өрт-басдыр етмәкдә азәрбајчанлылары иттиһам едирдиләр.

1920-чи илин јанварында мүттәғиг дөвләтләрин Али Шурасы көзләнилмәдән де-факто олараг Азәрбајчаны таныды. Бу вахт «Азәрбајчан хәбәр бülлетени» јазырды: «Али Шура өз сон ичласларындан бириндә Гафғаз республикаларынын: Азәрбајчанын, Күрчүстанын вә Ермәнистанын истиглалијјәтинин де-факто танынмышдыр». Бу көзләнилмәз һадисәнин мүһүм сәбәби Деникин ин ифласы иди.

Ермәнистанын фитнәкар әрази иддиалары Загафғазия халгларынын истиглалијјәтинә чох зәрәр јетирирди. Ермәнистан бир тәрәфдән Гарабаға әл узадыр, о бири тәрәфдән дә Батум шәһәрини вә лиманыны Күрчүстандан гопармаға чалышырды. Ермәниләр иддиа едирдиләр ки, Батум дәннизә чыхмаг үчүн онларын јекәнә јолудур (орада ачарларын вә күрчүләрин јашамасына рәғмән). Иш тәкчә Батумла битмирди, онлар бу шәһәрә кәдән, јә'ни Күрчүстан әразисиндән кечән дәмир јолуну да тәләб едирдиләр. Күрчүстан, әлбәт ки, разы олмады.

Мүттәфиғләр Парисдәки күрчү вә ермәни нүмајәндәләринә мәсләһәт көрдүләр ки, Али Шураја мүрачһәт етмәмишдән өз мүбаһисәли мәсәләләрини икитәрәфли данышығларла һәлл етсинләр. Бүтүн арзуларынын мүттәфиғләр тәрәфиндән јеринә јетирилчәјинә әмин олан ермәниләр ики республика арасындакы сәрһәддин Чорох чајындан кечмәсиндә тәкид етдиләр. Күрчүләр исә дејирдиләр ки, чајын һәр ики саһили онлара мәхусудур.

Бу чүр мұнағишәләр бөјүк мәсәләләрин һәлл олунмасыны көлкәдә бурахырды. Загафгазија дәвләтләринин өз мүбаһисәләрини һәлл етмәк вә әмәкдашлығ бачарығсызлығы онлары харичи тәчавүз гаршысында асан вә јүнкүл шиқар едирди. 1920-чи илин баһарында Ермәнистан вә Азәрбајчаны барышдырмағ үчүн Күрчүстанын көстәрдији чәһдләр боша чыхды. Бу вахт болшевикләрин Бақыдакы фәалијјәти чох кениш миғјас алды.

1920-чи илин февралында Бақыда Азәрбајчан Коммунист Партијасынын биринчи гурултаји кечирилди. Онун гәтнамәсиндә көстәрилерди: «Бүтүн Загафгазијада ханларын, бәјләрин, милләтчиләрин вә капиталистләрин һакимијјәтини јыхмағы, фәһлә вә кәндлиләрин Совет һакимијјәтини гурмағы өз гаршысында мәгсәд гојан Азәрбајчан Коммунист Партијасынын биринчи гурултаји Азәрбајчанын, Күрчүстанын вә Ермәнистанын бүтүн фәһләләрини вә кәндлиләрини Бақы пролетариаты башда олмагла өз тарихи вәзифәсини јеринә јетирмәјә чағырыр».

Болшевикләрин фәалијјәти гәтнамә гәбул етмәклә мәнһудлашмырды. 1920-чи ил мартын 9-да Киров о вахт Бақыда олан Микојана өз мәктубунда белә бир көстәриш верирди ки, 11-чи нзами орду илә мүнтәзәм әлагә јаратсын вә орду илә биркә фәалијјәт көстәрмәк үчүн Азәрбајчанын әразисиндә дәстәләр тәшкил етсин. Киров јазырды: «Дүшмәниң (?) чәмләшдији јерләр һағгында мәлүмат бизим үчүн әһәмийјәтлидир. Дүшмәнин архасында бүтүн ири әмәлијјатлар анчағ бизим јахынлығдакы командалығын ичазәсилә кечирилә биләр. Бу, бизим дөјүш әмәлијјатларыны ујғунлашдырмағ үчүн вақибдир». Бу вахт чәми беш ај әввәл Чичеринин вә Нәримановун Дағыстан, Азәрбајчан вә Күрчүстан халғларына көндәрдикләри мүрачһәтә рәғмән, Ленин Гағгаз чәһәси ингилаби шурасында олан Смиглаја вә Орчоникидзејә шифрлә белә бир телеграм көндәрди: «Бақыны алмағ бизә олдугча вә олдугча зәрүридир. Бүтүн сәјинизи буна верин, һәм дә бәјанатда сәһ дәрәчә дипломатик олмағ вә мөһкәм јерли совет һакимијјәти һа-

зырландығыны јәгин етмәк ләзимдыр. Күрчүстан һағгында да ејнилә һәрәкәт етмәли, өзү дә Күрчүстана даһа еһтијатла јанашмағы мәсләһәт көрүрәм. Гүввәләр јеридилмәси һағгында Баш командала шәртләшин».

Русија Азәрбајчан үзәринә јеримәјә һазырлашаркән Азәрбајчан һөкүмәти дәрин бөһран ичиндәјди. Бу бөһранлардан биринин нәтичәсиндә Фәтәли хан Хојски баш назир вәзифәсиндән истәфа вермәк мәчбуријјәтиндә галды вә ону Нәсиб бәј Јусифбәјов әвәз етди. Хојски бу кабинетдә харичи ишләр назир илду.

Јусифбәјовун да кабинети ағыр бөһран кечирмәли олду. Хојски илә һачынски арасында мүбаризә гызышды. Хојски советләрин әлејһинә олан дәстәни тәмсил едирди, дахили ишләр назир илә һачынски исә әмин иди ки, әкәр Азәрбајчанын болшевикләрә достлуг мүнәсибәти бәсләјән һөкүмәти оларса, Совет Русијасы Азәрбајчаны раһат бурахар. Бу мүбаризә нәтичәсиндә һачынски вәзифәсиндән кәнар едилди, ләкин онун Бақыда күчлү тәрәфдарлары олдуғу үчүн тичарәт назир вәзифәсиндә галды. О, парламентә вә Мүсават үзвләринә бөјүк тәсир көстәрә билди. М. Ә. Рәсулзадәнин өзү дә һачынскинин нөгтеји-нәзәријјәсинә тәрәфдар чыхды вә көстәрди ки, мүстәғиллији сахламағын ән јахшы јолу Совет Русијасы илә сых әмәкдашлығ вә достлугдан кечир.

Бу мүнәсибәт еһтијатдан доғурду. Амма тамамилә доғрудур ки, кечмиш Русија империясынын әразисиндә јарадылмыш бүтүн һөкүмәтләрдән ән аз антиболшевик Азәрбајчан һөкүмәти иди. Азәрбајчан һөкүмәтинин Тифлиسدәки өз нүмајәндәсинә көндәрдији мәктубда (тәссүф ки, бир һиссәсинин шифри ачылмајыб) дејилирди: «Москваја кәлинчә исә, бизим истәјимиз... Москва илә әлагә јаратмағдыр... Бизим истәјимиз—үмумийјәтлә Русија илә, хүсусән Совет һакимијјәтилә позулмаз достлуг шәраитиндә јашамағдыр».

1920-чи илин баһарында Азәрбајчан лидерләри билдирдиләр ки, мүстәғиллијин сахланылмасы бүтүнлүклә Совет Русијасынын хош мәрәмындан асылдыр.

Ики өлкә арасында әлагәләр јаратмағ үчүн илк тәшәббүс 1920-чи ил январын икисиндә едилди вә бу вахт Русијанын харичи ишләр комиссары Чичерин Азәрбајчан һөкүмәтинә нота көндәрди: «Русијанын фәһлә вә кәндлиләринин гәһрәманча сәји нәтичәсиндә јаранмыш Гызыл Орду Јуденич вә Колчакы дармадағын етмиш вә Ростов-Дона тәрәф паракәндә кери чәкилән чар кенералы Деникинин агвардијачы дәстәләринә сарсыдычы зәрбә

ендирир. Монархијачы экингилаба сонунчу зербә ендирән РСФСР һөкүмәти Азәрбајчан һөкүмәтинә мұрачиәт едәрәк Русияның чәнубунда агвардијачы ордуларын мәғлубијјәтини сүрәтләндирмәк мәғсәдилә һәр ики команданлығын арасында һәрби мұғавилә бағламағ үчүн Совет һөкүмәтилә данышығларә башламағы тәклиф едир. Совет һөкүмәти буну кәстәрмәји вачиб һесаб едир ки, чәнуб экингилабы нәинки Русия Совет Республикасының, һәм дә кечмиш Русия империясының бир һиссәсини тәшкил едән бүтүн кичик халғларын гәдәр дүшмәнидир. Деникин тәкчә рус фәһлә вә кәндлиләринин дејил, һәм дә Күрчүстан вә Азәрбајчан фәһләләринин вә кәндлиләринин дүшмәнидир... Биз әминик ки, Күрчүстанын вә Азәрбајчанын фәһләләри вә кәндлиләри ону дүшмән билирләр. Биз һәм дә әминик ки, онлар Совет Русиясы илә Гафгаз арасындакы агвардијачы сәддин сындырылачағы вә әввәлләр бир дөвләтин һүдудларында јашамыш халғлар арасындакы мұнасибәтләрин бәрпа олуначағы күнү сәбирсизликлә көзләјирләр... Русияның фәһлә вә кәндлиләринин шималдан ендирдикләри зәрбәләрлә (Деникинә) күрчү вә Азәрбајчан фәһлә вә кәндлиләринин зәрбәсини бирләшдирмәк лазымдыр. Биз Азәрбајчан халғына вә Азәрбајчана, нә гәдәр кеч дејил, Деникин илә мұбаризәјә башламағ үчүн бәјаннамә илә мұрачиәт едирик. Онун әмәкчи күтәләринин социал-сијаси мәнәфеји Азәрбајчаны бизим тәклифләримизлә разылашмаға вадар едәчәк.

Бу нотаны шәрһ етмәјә ештијач јохдур. Куја иттифағ бағламағ үчүн Азәрбајчан һөкүмәтинә кәндәрилән бу пота, даһа чох тәблиғат характерли мұрачиәт тәсири бағышлајырды. Азәрбајчанын Дөвләт Мұдафиә Комитәси Чичеринин бу потасыны мұзакирә едәрәк гәрара алды ки, харичи ишләр назири Күрчүстан илә мәсләһәтләшсин вә Совет Русиясына чаваб версин ки, Азәрбајчан азад вә мұстәгил бир дөвләт кими РСФСР илә мұнасибәтләр јаратмаға һазырдыр.

Азәрбајчан, Русия тәрәфиндән онун рәсми танынмасыны данышығлар апармағ үчүн идкин шәрт кими ирәли сүрүрдү. Азәрбајчанлылар Русия тәрәфиндән танынмағы өзләринин милли мұстәгиллијинин сахланылмасы үчүн әманәт кими гијмәт вермәк истәјирдиләр. Азәрбајчана өз мұнасибәтини дәғиг мұәјјәнләшдирмәкдән бојун гачыран Совет Русиясы Азәрбајчан һөкүмәтини экингилаба гаршы мұбаризә үчүн әмәкдәшлыгдан имтина етмәкдә тәгсирләндириди. Чичерин 1920-чи ил јанварын 23-дә кәндәрдији икинчи нотасында

идиа едирди ки, «Мұсават һөкүмәти экингилабчы кенерала гаршы үмуми мұбаризәјә гошулмағдан инадла имтина едир».

Республиканын харичи ишләр назири Фәтәли Хан Хојски өз чавабында билдирди: «Халғ харичи ишләр комиссары Чичерин Москвадан кәндәрдији 23 јанвар тарихли радиотелеграмында бејнәлхалғ әлағә гәјдаларына рәғмән идиа едир ки, назири Хан Хојскинин бәјаннамәси мәлүм олан фактларә ујғун дејил вә өз нөвбәсиндә Хан Хојскинин бәјаннамәсини тәкзиб едәрәк фактлар ирәли сүрүр ки, бу фактларын мұәјјән һиссәси һеч вахт олмајыб, һәм дә диқәр фактларә тәһриф олунмуш шәкилдә кәстәрир, бу да онунла изаһ едилә биләр ки, Азәрбајчанда баш верән һадисәләр барәдә Совет һөкүмәтинин кифајәт гәдәр мәлүматы јохдур. Азәрбајчан һөкүмәти Русияда кәдән мұбаризәјә өзүнү битәрәф һесаб етдијинә кәрә кенерал Пржевалски вә онун бүтүн гәраркаһыны Бақыдан сүркүн етмиш, нәинки рус забитләринин Деникин ордусуна топланмасына ичазә вермәмиш... һәтта Петровскда рус забитләринин сәфәрбәрлијә алынмасы барәдә гәзетләрдә елан дәрч етмәсини дә кенерал Пржевалскијә гәти гадаған етмишдир. Азәрбајчан һөкүмәти Дағыстанын вә Шимали Гафгазын дағлыларына гаршы нәинки һеч бир аддым атмамыш. әксинә, Деникин гошунларының онларын әразисиндән чыхарылмасыны гәтијјәтлә тәләб етмәклә өзүнүн ихтијарында олан бүтүн васитәләрлә бу мұбаризәдә дағлыларә көмәк етмиш вә көмәк етмәкдәдир. Идеолокијасы вә әсл нијјәти Азәрбајчан һөкүмәтинә јахшы мәлүм олан Көпүллү орду команданлығы илә Азәрбајчан һөкүмәтинин әлағәси һағғында халғ комиссары Чичеринин хатырладығы диқәр фактлар да әсассыздыр. Азәрбајчан һөкүмәти Совет һөкүмәтинин халғларын өз милли мұгәддәрәтыны тәјјин етмәк һүгугунун принципләрини дәнмәдән әсас көтүрмәк гәтијјәтини үрәкдән алғышлајыр, ләкин дәрин тәәсуфлә бәјан едир ки, халғ комуссары Чичерин ики радиотелеграмының бириндә дә Азәрбајчан Республикасының истиғлалијјәтинин данышығысыз танынмасыны ајдын вә гәтијјәтлә билдирмәмишдир, бунун мұғабалиндә исә Совет һөкүмәти Полшанын, Финляндијанын вә Естонијанын танынмасы барәдә белә бир бәјанат вермишдир, һалбуки Совет һөкүмәти онларла һәтта силаһлы мұбаризә вәзијјәтиндә олмушдур. Буна кәрә дә рус вә Азәрбајчан халғлары арасында меһрибан гоншулуғ мұнасибәтләринин һәм вачиб, һәм дә лазымлы олдуғуну тәсдиғ едән Азәрбајчан һөкүмәти белә

һесап едир ки, бу чүр данышыглар анчаг Совет һөкүмәти тәрәфиндән Азәрбајчан Республикасынын истиглалитәтинин вә суверенлигинин данышыгсыз танынмасы әса-сында башлана биләр».

Мә'насыз мубаһисәни давам етдирән Чичерин Хојски-жә үчүнчү нота көндәрди вә ону Деникин илә силаһлы мубаризәжә башламаг барәдә Совет һөкүмәтинин конкрет тәклифләринә чаваб вермәмәкдә тәгсирләндирди. Чичерин билдирди ки, Естонијанын танынмасы мүхтәлиф шәртләр јеринә јетирилдикдән сонра бу өлкә илә Русија арасында мүгавиләжә дахил едилмишдир. Ахырда о, Көнүллү ордуја гаршы ваһид чәһнә јаратмаг барәдә илкин тәклифини тәкрат едирди.

Хојски өз чавабында билдирди ки, бу вахта гәдәр о, Совет һөкүмәтинин милли мүгәддәрәты тә'јин етмәк принципләринә данышыгсыз тәрәфдар олдуғуна дәриндән инам бәсләјирди. Сапки буна чаваб олараг Гызыл Орду Дағыстаны тутду. Бақыда вәзијјәт елә кәркин бир шәкил алды ки, Јусифбәјовун кабинети лазымы гајдада фәалијјәт көстәрә билмирди. Партијаларарасы конфрансда һачынски рус ориентасијасына кечмәк тәләбини ирәли сүрдү. Хојскинин вә дикәрләринин мүгавимәтинә бахмајараг, чоһлуг һачынскинин тәрәфиндә олду. Јусифбәјов исте'фа верди, јени һөкүмәти тәшкил етмәк һачынскијә тапшырылды.

Јусифбәјов март ајында исте'фаја чыхса да, онун кабинети һәлә фәалијјәт көстәрмәкдә иди. Чүнки һачынски һәлә кабинети тәшкил едиб гуртармамышды. Совет гошунларынын Азәрбајчан сәрһәдләриндә чәмләшмәсиндән наһаһат олап Хојски апрелин 15-дә Чичеринә телеграф вурду: «Дағыстан Деникинин гошунларындан тәмизләндикдән сонра, Азәрбајчан халгы гардаш дағлы халгларынын вә халгларын милли мүгәддәрәтыны тә'јин етмәк кими бөјүк принципини е'лан едән рус халгынын јашадығы Шималдан горхмадан динч шәраитдә јашамаға үмид бәсләјирди. Буна бахмајараг, Русија Совет һөкүмәти силаһлы гүввәләринин Дағыстан һүдудларында, Азәрбајчан сәрһәдләринин јахынлығындакы Дәрбәнд рајонунда хејли чәмләшдији мүшәһидә едилмәкдәдир. Азәрбајчан һөкүмәти Совет һөкүмәтинин нијјәтләрини билмир, буна көрә дә хаһиш едир ки, гошунларын ады чәкилән рајонларда чәмләшмәси сәбәбләри вә мәгсәдләри һаггында она дәрһал мә'лумат верилсин. Бундан әлавы, мәним һөкүмәтим рус вә Азәрбајчан халглары арасында мейрибан гоншулуғ мүнәсибәтләри јарадылмасы һаггында данышыглара башла-

маг тәклифинә индијәдәк чаваб алмадығына көрә хаһиш едир ки, онун тәклифинә чаваб верилсин вә бу тәклиф гәбул едиләрсә, данышыгларын вахты вә јери тә'јин едилсин».

Бу нота Азәрбајчан дипломатиясынын сон чәһди иди. Москвадан һеч бир чаваб кәлмәдији үчүн сон зәиф үмидләр дә пуча чыхды.

Һачынскинин кабинети тәшкил етмәкдә ләнкимәси Азәрбајчаны һөкүмәтсиз гојду, һәрч-мәрчлијин артмасына вә үмум әһвал-руһијјәнин пәсләшмәсинә сәбәб олду. Елә бу заман јени тә'јин едилмиш баш назира һачынски Бақы болшевикләрилә јарыммәхви данышыглара башлады вә онлары коалисијалы һөкүмәтдә иштирак етмәжә чағырды. Болшевикләр имтина етдиләр, амма сөз вердиләр ки, әкәр һачынски өзүнү јахшы апарарса, онун һөкүмәтинә гаршы гијам галдырмаја чаглар. Буна бахмајараг, һачынски апрелин 22-дә парламентдә е'лан етди ки, о, кабинети тәшкил едә билмир.

Болшевикләр исә Гызыл Ордунун Азәрбајчана кирәчәјилә бағлы сон һазырлыг ишләри көрүрдүләр. Бақы коммунистләринин нүмајәндә һеј'әти XI ордунун һәрбингилаби шурасы илә бу мәсәләни мұзакирә едирди. Белә нәзәрдә тутулмушду ки, Бақы болшевик тәшкилаты гијам галдырыр вә Гызыл Орду 24 саат әрзиндә республикаја дахил олур (сонрадан бу «сынаныш» метод Күрчүстанда вә дикәр азад республикаларда тәтбиг олунду). Беләликлә, елә бир тәәсүрат јаранырды ки, Азәрбајчан халгы куја Мұсавата гаршы гијама галмышы вә онун һөкүмәтинин девирмишдир. Мұсават өз нүмајәндә һеј'әтини XI ордунун нүмајәндәси, РСФСР МИК вә Умумрусија Коммунист Партијасы Мәркәзи Комитәсинин үзвү Орчоникидзе илә данышыг апармаға көндәрди. Бу чәһд дә баш тутмады.

1920-чи ил апрелин 27-дә Азәрбајчан Коммунист Партијасынын Мәркәзи Комитәси вә Умумрусија Коммунист Партијасынын Гағгаз Дијар Комитәсинин Бақы бүросу һакимийәти коммунистләрә тәһвил вермәк үчүн парламентә ултиматум көндәрдиләр. һөкүмәтә 12 саат вахт верилди.

Һәмнин күн ахшам парламент ултиматуму мұзакирә етмәжә топлашды. Парламент үзвләринин бир һиссәси ултиматуму гәбул етмәжә, дикәр һиссәси исә диктатура јарадыб коммунистләрлә ахыра гәдәр мубаризәжә башламаға чағырды. Ултиматумда көстәрилән вахта бир нечә саат галмыш хәбәр кәлди ки, рус гошунлары Азәрбајчан сәрһәддини кечмиш, Јалама вә Худат стансија-

ларыны тутараг сүр'өтлө Баки истигамәтиндә ирәлилә-
жирләр. Азәрбајчан гошунлары демәк олар ки, мугавимәт
көстәрмәдиләр. Ордунун әсас һиссәси Гарабагда
иди вә Ермәнистанын һүчумуна мугавимәт көстәрирди.
Фируз Казымзадәнин тәсдиг етдији кими, һәтта бүтүн
гошунлар шимал сәрһәддиндә чәмләшәјдиләр белә,
башга бир нәтичә алынмајачагды. Нәр шәјин әлдән чых-
дығыны көрән парламент, һакимијјәти болшевикләрә
вермәји гәрара алды: бундан сонра һөкүмәтин вә пар-
ламентин бурахылдығыны е'лан етди.

Белә сөјләјирләр ки, бу вахт Әлиһәјдәр Гарајев Мәм-
мәд Әмин Рәсулзадәјә хитабән демишдир: «Көзүнү чы-
хардарам». Мәммәд Әмин дә чавабыны белә вермиш-
дир: «Сән милләтнин көзүнү чыхартдын».

Болшевикләрин гаты дүшмәнләри олан бир сыра ка-
бинет вә парламент үзвләри гатарла Тифлисә вә кәми
илә Әнзәлијә јола дүшдүләр. Бунларын ичиндә олан
Фәтәли Хан Хојски бир нечә күн сонра Тифлиسدә арха-
дан вурулараг өлдүрүлдү.

Апрелин 27-дә кечә јарыја бир саат галмыш Баки
бир атәш ачылмадан белә болшевикләрин әлине кечди,
о бири күн апрелин 28-дә сәһәр Баки совет шәһәри ол-
ду. Јолдан јорулмуш биз папаглы гызыл әскәрләр һеч
бир мугавимәт көстәрмәјән шәһәрин күчәләринә сәрил-
мишдиләр.

Апрелин 28-дә Азәрбајчан Коммунист Партијасынын
Мәркәзи Комитәси Москваја ики телеграм көндәрди.
Ленинә көндөрилән биринчи телеграмда дејилрди:
«Ингилабчы Баки пролетариатынын вә Азәрбајчанын
бүтүн кәндлиләринин ирадәсилә Азәрбајчан Коммунист
Партијасынын Мәркәзи Комитәси Мүсават партијасынын
хаин, чинајәткар, әксингилабчы һөкүмәтинин деврилди-
јини е'лан едир...» Халг Комиссарлар Советинин сәдри
кими Ленинә көндөрилән икинчи телеграм белә иди:
«Азәрбајчан Совет Мүстәгил Республикасынын Мүвәг-
гәти Нәрби-Ингилаби Комитәси ингилабчы Баки про-
летариатынын вә Азәрбајчанын зәһмәткеш кәндлиләри-
нин ирадәсилә һакимијјәти әлә алараг кечмиш Мүсават
һөкүмәтинин хаин вә дөвләтин истиглалијјәтинин дүшмә-
ни е'лан едир вә Антапта вә Совет Русијасынын дикәр
дүшмәнләрилә әлагәләрини кәсир. Өзүнүн гүввәләрилә
харичи вә дахили әксингилаби дәстәләрин тәзјигинә
мугавимәт көстәрмәк игтидарында олмадығы үчүн,
Нәрби-Ингилаби Комитә, Русија Совет Республикасы-
нын һөкүмәтинә тәклиф едир ки, дүңја империа-
лизминә гаршы биркә мүбаризә апармаг үчүн гардаш-

лыг иттифагына гошулсун. Биз сиздән хаиш едирик
ки, Гызыл Орду дәстәләрини көндөрмәклә бизә дәрһал
әмәли јардым көстәрәсиниз».

Әслиндә исә бу бәјаната еһтијаж јох иди. Гызыл Ор-
ду Азәрбајчана бундан әввәл кирмишди. Бунула көс-
тәрмәк истәјирдиләр ки, Азәрбајчан һөкүмәти рус го-
шунлары тәрәфиңдән дејил, јерли болшевикләр тәрәфиң-
дән јыхылмышдыр. Лакин, рус ордуларынын хаишдән
әввәл өлкәјә сохулмасы вә Баки болшевикләринин өз
фәалијјәтинин XI орду илә сых әлагәләндирилмәси фак-
ты сүбүт едир ки, Азәрбајчан Демократик Республика-
сынын һөкүмәти гол-һанад ачан Русијанын зәрбәсилә
деврилди.

Бундан аз сонра Русија илә Совет Азәрбајчаны ара-
сында нәрби вә игтисади иттифаг һаггында мугавилә
имзаланды. Бу мугавилә нәрби гүввәләрин, тәсәррүфат
органларынын, харичи тичарәтин, почтун вә телегра-
фын, јолларын вә малијјә васитәләринин бирләшдијини
е'лан етди. Беләликлә дә, гыса бир мүддәт әрзиндә
Азәрбајчан мүстәгил дөвләт адыны вә формасыны сах-
ласа да, Русијанын тәркибиндә әриди.

Бөјүк дөвләтләр Азәрбајчанын бејнәлхалг сәһнәдән
силинимәсинә о гәдәр дә әһәмијјәт вермәдиләр. Бирләш-
миш Штатларын Дөвләт катиби Парисдә билдирди ки,
онун өлкәси, ола билсин ки, Финландија, Полша вә Ер-
мәнистан мүстәсна олмагла, Русијаны ваһид вә бәрпа
едилмиш шәкилдә көрмәк истәрди. Артыг мөвчуд ол-
мајан дөвләтин Парисдәки нүмајәндә һеј'әти, Бирләш-
миш Штатлара е'тираз нотасы көндәрди вә үмид олдү-
гуну билдирди ки, Сүлһ конфрансы өз истиглалијјәтинин
бәрпа етмәклә Азәрбајчана көмәк едәчәк. Онларча бу
чүр бәјанат мүтәлиф өлкәләрин һөкүмәтләринә көндө-
рилсә дә, бир сәмәрә алынмады. Азәрбајчанын ишинә
хита м верилди, онун Парисдәки нүмајәндәләри сајсыз-
һесабыз рус мүнәчирләринин сырларына гошудулар.

* *
*

90 иллик чар әсарәтиндән сонра бүтүн мүсәлман
Шәргиндә илк демократик республика олан Азәрбајча-
нын истиглал өмрү чәми 23 ај чәкди. Бу дөвр онун һә-
јат габиллијјәтини нүмајиш етдирди. Азәрбајчан Демок-
ратик Республикасынын сугутуна дахили фактор јох,
мәһз харичи мүдахилә сәбәб олдү, гыса өмрүндә каһ
чар кәпералы Деникин, каһ Гарабаг идднәсында олан

дашнаклар, каһ да XI Орду тәрәфиндән тәһдид едилди. Јенә дә гыса өмрүнә бахмајараг, бу республиканын јаранышы Азәрбајчанын тарихинә шанлы сәһифәләр јазды, халгын милли шүүрунун ојанышына күчлү тәкан верди.

Бу күн Азәрбајчан халгы өз милли дирчәлишинин икинчи дөврүнү јашајыр вә бу јолда Азәрбајчан Демократик Республикасынын тимсалынын әһәмијјәти гијмәтсиздир.

СИЈАСИ ПУБЛИСИСТИКА

КИМӘ НӘ ЛАЗЫМДЫР?

Инди биз елә бир замана кәлиб чатмышыг ки, бүтүн халглар, бүтүн милләтләр өз мәнликләрини дәрк етмәкдәдирләр, һәр бир өлкәдә, һәр бир республикада халгын бирлији, консолидасијасы јараныр, мәсәлән, Шәрги Европа өлкәләриндә, елә бизим Балтикаһили республикаларда да. Дағлыг Гарабағла бағлы һадисәләр бизим халгы да гәфләт јухусундан ојадыб вә мәнз бу ојаныш, сонра да бу ојанышдан доған бирлик гоншу республиканын иштаһа вә иддиасы гаршысында кечилмәз сәдд чәкиб. Рус дејир ки, нет худа без добра. Халгымыз, хүсусән гарабағлылар вә милләтин ајрылмас голу олан көјчәли, зәнкәзурлу азербайчанлылар чох әзијјәтләрә дүчар олсалар да, бу бирлик, бу консолидасија дүјгусу һамымызы севиндирир. Севиндирир она көрә ки, бүтүн милләт—мәмә јејәндән пәпә јејәнәдәк, кишили-арвадлы, һамы јумруг кими бир олуб вә биз бу јумруғу бәрк тутарыгса, һеч бир фитнә-фәсад бизи јолумуздан вә амалымыздан сапдыра билмәз.

Онда бәс нәјә тәлаш едирик? Тәлашымызын сәбәби нәдир? Сәбәби одур ки, бирлик вә консолидасијамыз мөһкәмләнемәк әвәзинә, бә'ән зәифләјир. Гәфләт јухусунда оларкән чанымызда бир азар варды—јерличилик азары, тајфачылыг азары, рајончулуғ азары. Бә'зиләри елә билмәсинләр ки, бу горхусуз азардыр. Хејр, чох горхулудур, бу азар.

Халгын ингилаби шүрунун јүксәлиши дөврүндә, јә'ни әсрин әввәлиндән башлајарағ тәхминән ијирминчи илләрә гәдәр давам едән бирлијимиз, Үзејир бәј вә Сабирин, Мирзә Чәлилин вә Әлибәј Нүсејизадәнин, хатирәләри әбәди оларағ үрәјимиздә јашајан Азербайчанын дикәр шанлы оғулларынын мин әзијјәтлә јаратдығлары бирлијимиз сталинизм вә дурғунлуғ дөврләриндә инчәләрәк гырылды. Она көрә гырылды ки, бу бирлик о гурулушлара јад иди вә бу бирлијин јашамасына нә Сталин, нә Хрушшов, нә дә Брежнев имкан верәрди. Буна көрә дә тәсадүфи дејилди ки, бу гурулушлар заманы бизим мәнфур јерличилијимизә онлар мане олмурдулар вә јахшы дәрк едирдиләр ки, јерличилик олан јердә милли бирлик ола билмәз.

Амма елә бил ки, сон бир-ики илдә бу јерличилик азарына сон гојулмушду, һәр һалда чоҳумуз бу гәнаәтә кәлмишик. Лакин, көрүнүр, тәләсик нәтичә чыхармышыг. Һәр күн рајонларымыздан кәлән хәбәрләр һамымызы мә'јус едир, чүнки бу хәбәрләрдән мә'лум олур ки, јерличилик јенә баш галдырыр, јенә гаршысында нә варса, ағына-бозуна бахмадан һамысыны сүпүрүб апарыр. «Сән филан рајондансан, кет өз рајонунда...» Белә сөzlәр дејилер... Бу, һәлә аз имиш, һәтта бир рајонун өзүндә бир нечә дәстә, ајры-ајры «тајфаларын» дәстәләри пәјда олур, һәр дәстә дә өз адамыны рәһбәрлијә кәтирмәјә чалышыр.

Бәс бунун чарәси нәдәдир?

Бизим фикримизчә, демократијада. Әкәр кәнд Совети, колхоз рәһбәрлији, һабелә рајон башчылары, һәр чүр мүдирләр, һәм дә бүтүн рәһбәрләр демократик үсулла, јенидәнгурманын ирәли сүрдүјү үсулларла сечиләрсә, халгын сәсинә гулаг вериләрсә, халг илә онун өз дилиндә диалог апарыларса, бизә елә кәлир ки, бизи тәлаша салан, халгын бирлијини позан бу һалларын көкү кәсилә биләр. Һәр һалда асан иш дејил, ишләмәк, јахшы ишләмәк, вичданла ишләмәк тәләб олунур—халга рәһбәрлик етмәк иддиасында олан адамлардан тәләб олунан будур.

Нә үчүн биз фикирләшмирик ки, һәр әмәлимизи демократија әсасында гурағ? Нә үчүн биз јенидәнгурманын бәһрәләриндән кифајәт гәдәр сәмәрәли истифадә етмирик? Торпағы кәндлијә верәнәчән чан чәкиширик? Вә јенидәнгурманын бәхш етдији дикәр һүгуғлары халга вермәкдә ләнкијирик? Нә үчүн инзибати вәзифәләри тутмаға бу гәдәр чан атырығ?

Көрүнүр, јенидәнгурма чоҳларына сәрфәли дејил. Бә'зиләринә сәрфәли олмаса да, һәр һалда халгы, онун тәлејини дүшүнмәк кәрәк. Ајры чүр оларса, биз һара кедиб чыха биләрик. Анчағ фәлакәтә...

Бизә бирлик лазымдыр.

Дүшмәнә исә бизим тәффригәмиз.

12 январ 1990 ил.
Азербайчан радиосу.

Бу магалә «Коммунист» гәзети үчүн јазылмышды. Амма дәрк олунмады.

СӨНМЭЗ МЭШ'ЭЛ

Халгымызын һәҗатында эламәтдар, сон дәрәчә мһүм рол ојнамыш, бу күнкү варлығымыз үчүи миннәтдар олдуғумуз Азәрбајчан Демократик Республикасы барәдә, бу мүстәгил дәвләти јарадан инсанлар һаггында он ил вә ја ијирми, отуз ил эввәл нә билирдик? Нәинки бүтөвлүкдә бүтүн халг, һәтта онун зијалылары да аз шеј билирдиләр. Биләнләр чохдан бу дүнјадан көчүб кетмишдиләр. Тәк-тәк фәдакар инсанлар вар иди ки, тарихимизин бу шанлы сәһифәләрини јорулмадан араш-дырыр вә көрүнүр бу нәчиб ишләрилә кәләчәк нәсилләримизә бир из гојмаға, өз вәтәндашлыг вәзифәләрини јеринә јетирмәјә чан атырдылар, мәсәлән, Мөвсүм Әлијев кими өзкә ихтисасдан олан зијалыларымыз. «Тарихчиләримиз» исә һәгигәтин ағзына даш басыб онун үстүнү бетонлашдырмаг үчүн дәридән-габыгдан чыхырдылар, бәзиләри һәлә дә бу әмәлләриндән әл чәкмирләр. Онлар «марксист-ленинчи методолокијаны» әлләриндә бајраг едиб ағы гара, гараны ағ кәстәрмәјә чәһд етмәклә халгын әсл тарихини истәдикләри кими јозурлар.

Мә'луматымыз аз иди, архивләр гапанмышды вә бәзиләри индинин өзүндә дә гапанмагдадыр.

Һәр шејдән бәһс едән Азәрбајчан совет энциклопедијасында һәмни республика барәдә бир сөз белә јох иди. Буна һеч ағ ләкә дә демәк олмаз. Елә бил ки, Азәрбајчан халгы 1918-чи илдә јер үзүндән силинмиш вә 1920-чи илин апрелиндә јенидән пејда олмушдур. Амма пролетариат вар иди, халг исә јох.

Бунунла белә һансы зијалыларын тәшәббүсү иләсә, чох тәәччүблү дә олса, бу республиканын баниләриндән бири—Мәммәд Әмин Рәсулзадә һаггында энциклопедијаны «Р» бөлмәсиндә кичик бир мәгалә верилмишдир, фәгәт бу да «әмма» илә. Энциклопедија әмәкдашлары белә сөјләјирләр ки, һәтта бу мәгаләчик дә бәзи оргнлара чох көрүнүб вә онлар тә'кид етмишләр ки, мәгаләдә онун «халг дүшмәни» олдуғу гејд едилсин. Јенә энциклопедија әмәкдашлары сағ олсулар ки, мәгаләни ләғв етмәјә разы олмушлар, амма бу мәнфур ишә кетмишләр.

Дурғунлуғун «чичәкләниб гол-ганад ачдығы» бир вахта Бружнев вә күруһунун өзүнү аз гала өлканин вә республикаларын «јарадычылары» е'лан етдији бир заманда халгын әсл тарихи барәдә нә демәк оларды?

Елә бу вахтлар, алты ил эввәл чан верән хәстә Чер-

ненконун вә әтрафындакыларын кур-кур курулдадылары бир заманда халгымыздан хәбәрсиз, фәгәт тәк-тәк адамларын акаһ олдуғлары шанлы бир јубилеј-јүз-иллик кәлди вә о вахт бу јубилеј белә гәләмә алынды: «31 јанвар 1984-чү ил. Әкәр дүнјада әдаләт олсајды, чох күман ки, Азәрбајчан халгы бу күпү бөјүк бир тарихи һадисә кими бајрам едәрди. Әкәр ки, онун азадлығы вә истиглалижјәти бешикдә икән боғулмасајды. Чүнки бу күн Шәргдә илк демократик республиканы—Азәрбајчан республикасынын баниләриндән бири олан Мәммәд Әмин Рәсулзадәнин доғулдуғу күндән 100 ил кечир.

М. Ә. Рәсулзадә Бақыда руһани аиләсиндә доғулмушдур. Онун нечә вә һарада тәһсил алдығы барәдә һеч бир мә'луматымыз јохдур, фәгәт ону гејд едә биләрик ки, бу инсан дөврүнүн ән камил шәхсијјәтләриндән бири олмушдур—бир сијаси, ичтимаи вә мәдәнијјәт хадими кими нәинки Азәрбајчанда, еләчә дә бүтүн Јахын Шәргдә мәшһур иди. Бу инсан Азәрбајчан халгынын јетишдирдији бөјүк шәхсијјәтләр ичиндә мүстәснә бир јер тутур. Чар үсул-идарәсинә гаршы фәал мүбаризә апардығына көрә һәмишә тә'гибләрә мә'руз галмышдыр вә 1908-чи илдә Ирана мүнәчирәтә кетмәјә мәчбур олмушдур. Бурада «Ирани-нөв» гәзетини нәшр етдирмиш, ләкин чар режими бурада да она раһатлыг вермәмишдир, онун мүбаризәсинә мане олмаға чалышмышдыр, мүти Иран һөкүмәти чар үсул-идарәсинин тәзјигилә ону бу өлкәдән сүркүн етмишдир. 1911-чи илдә М. Ә. Рәсулзадә Истанбула кәлмиш, бурадан романовлар сүләләсинин 300 иллији бајрамы илә әлағдар е'лан едилән аминистијаја әсасән доғма јурда гајыда билмишдир.

Бақыда 1915-чи илдән е'тибарән о, «Ачыг сөз» гәзетини нашири вә баш редактору олмуш, өз азадлыг идејаларыны бу гәзет васитәсилә јаймаға башламышдыр. Бу идејалар илк заманлар милли мухтаријјәт, кетдикчә күчләнәрәк милли азадлыг вә истиглалижјәти тәчәссүм етдирди. Азәрбајчан халгынын ән шанлы күнләри—1918-чи ил мајын 28-дән башлајараг 1920-чи ил апрелин 28-ә гәдәр давам едән истиглалижјәт күнләри Мәммәд Әмин Рәсулзадәнин вә онун кими Азәрбајчан өвладларынын ады илә бағлыдыр.

Белә сөјләјирләр ки, Азәрбајчан дәвләти сүгут етдикдән сонра Мәммәд Әмин Рәсулзадә Москваја апарылмыш, ики ил орада милис нәзарәти алтында сахланылмышдыр. Нәһәјәт, 1922-чи илдә о, харичә кетмәјә наил ола билмишдир. Белә дејирләр ки, Сталин ону

јахшы таныјырмыш вә чара гаршы мәтин бир мүбариз олдуғуну да билirmiш, ола билсин ки, мәнз буна көрә дә она муһачирәтә кетмәјә имкан вермишдир. (Көрүнүр, о вахтлар һәлә аз да олса, бир гәдәр виҷданы вармыш. Сонралар ону сәрбәст бурахдығы үчүн чох пешиманчылыг чәкмишдир. Бу, М. Ч. Бағыровун мәнкәмәсиндә дә ајдын олду).

М. Ә. Рәсулзадә Низами вә Фүзулидән тутмуш Сәмәд Вурғуна гәдәр Азәрбајчан әдәбијјаты һагғында әсәрләр јаратмыш вә өмрүнүн ахырына кими өз халгына сәдагәт вә мәнәббәт бәсләмишдир. 1955-чи ил мартын 6-да Вәтәндән ајры, лакин гәлби Вәтән мәнәббәтилә чырпына-чырпына бу дүнијадан көчмүшдүр. О, Анкарада дәфн олуңмушдүр.

Бүтүн өмрү боју бир шам кими јанараг халгынын азадлыг јолуну ишыгландырмаға чан атан бу бөјүк инсаны, тәәссүфләр олсун ки, индики нәслимиз танымыр. Бунун да сәбәби ајдындыр. Лакин о, бөјүк еһтирама лајиг бир шәхсијјәтдир вә елә бир күн кәләр ки, халг өз доғма оғлуну јахшы-јахшы, дәриндән таныјар. Һәләлик исә онун һејкәли онун вәтәнпәрвәрлијинә јүксәк гиймәт верән аз-аз галмыш инсанларын гәлбиндә учалыр».

О вахт, М. Ә. Рәсулзадәнин 100 иллији тамам олан күнләрдә—1984-чү ил јанварын 31-дә билкимиз бу гәдәр иди.

Бу күн бүтүн Азәрбајчан халгы өз севимли оғлуну артыг јахшы-јахшы танымаға башлајыр. Елә һәмин Мөвсүм Әлијевин вә диқәр публицистләримиз вә тарихчиләримизин гәләминдән Мәммәд Әмин һагғында саибаллы јазылар чыхыр вә үмид едирик ки, бу барәдә һәлә чох сөз дејиләчәк.

Бу күн Азәрбајчан халгы өз тарихинин ән шанлы сәһифәләрини вараглајыр. Будур, илк президентимиз өзүнүн илк, 1 нөмрәли фәрманыны вермишдир: «Азәрбајчан Демократик республикасынын елан олундуғу 28 мај күнү Азәрбајчан Дөвләт гурулушунун дирчәлиш күнү е'лан едилсин».

Беләликлә, узун 70 иллик архивләрин тозу алтында галмыш тарихимиз вә онун гызыл һәрфли сәһифәләри халгымызын үзүнә ачылыр. Бу ашкарлыг ишығында бу сәһифәләри варагладыгча өз чанларыны мүгәддәс Вәтәнимизә гурбан вермиш ата вә бабаларымыза мәнәббәтимиз кетдикчә артачаг вә күчләнәчәк, Мәммәд Әмин Рәсулзадә башда олмагла.

«Инциатчы» гәзети,
26 мај 1990 ил.

ХОЧАЛЫ ДӘРСИ

Бу күн Азәрбајчан халгынын башына кәлән фәләкәт, тарихин тәқрарыдыр. Бу һадисәләр 1905-чи илдә, сонрадан исә 1918-чи илдә баш вермишдир вә һәр үч һадисә ермәниләрин торпаг иддиасы илә бағлыдыр. Јахын кечмишин һадисәләриндән Азәрбајчан түрк милләти һеч бир чидди нәтичә чыхара билмәмишдир вә буна көрә дә инди мүсибәтләр ичиндә чапаламагдадыр. Һәлә 18-чи илдә бәстәкарлыгдан чох сијаси хадим вә журналист кими танынан Үзејир бәј һачыбәјли јазырды ки, башымыза кәлән мүсибәтләрин сәбәби ачизлијимиздир.

Бу күн дә беләдир. Ачиз вә сәдәлөвһүк. Јохса једди милјонлуғ халг үч милјонлуғ һижләкәр, лакин сон дәрәчә горхаг бир халгын гаршысында ачиз галмазды. Халг да ачиздир, она рәһбәрлик едәнләр дә. Јохса Малыбәјли дә Хочалы да олмазды. Һеч Гарабағ да олмазды, әкәр, Азәрбајчана рәһбәрлик етмәк иддиасында оланларын бир аз узагкөрәнлији, бир аз мүдриклији олсајды.

Һадисәнин башланғычында Әбдүлрәһман Вәзиров чамааты он икинчи мәртәбәјә јығмышды, биканә-биканә Гарабағдакы һадисәләрдән данышырды, шаир Хәлил Рзаны елә салараг дејирди ки, о, јә'ни Хәлил Рза Шуша чамаатыны силаһа сарымаға чағырыр. Вә ја Зија Бунјадов дејәндә ки, Ермәнистандан говулан сојдашларымызы елә ујғун иглимли јухары Гарабағда јерләшдирмәк лазымдыр, икинчи катиб Коновалов ону екстремист адландырмашды, Вәзиров да онун сөзүнү тәсдигләмишди.

Бах, беләчә күнүмүзә гәдәр давам етмәкдәдир.

Дүшмәнин нә гәдәр јаланчы, ағ јаланчы, сон дәрәчә һижләкәр, пағыллардакы мәнфи образлар кими сифәтини нечә мәнәрәтлә дәјишмәсини һәлә дә дәриндән дәрк едә билмәмишик. Јохса бу күнә кими үмидлә көзләмәздик. Көзләмәздик ки, кечмиш Совет Ордусу бизә көмәк едәчәк, Москвадакылар ахыры һәгигәти баша дүшәчәк-ләр. Һалбуки билмәлијдик ки, проблемин јарадылмасы мәнз Москванын әсәридир вә ермәниләр 1905 вә 1918-чи илләрдә олдуғу кими, өз алчаг тәбиәтләринә көрә бөјүк дөвләтчи шовинистләрин әлиндә бир аләтдир, аслан шикартыны јејәркән онун әтрафында сүләнән қафтардыр.

Бу сәдә һәгигәти билмәмәк бөјүк фәчиәдир.

Лакин ермәниләр бөјүк дөвләтли шовинистләрә нә гәдәр сәдагәтлә нөкәрчилик етсәләр дә, өз ишләрини бәрк тутурлар. Ики илдән бәри јахшы тә'лим кечмиш

орду јаратмалары буна сүбүтдүр. Бир балача кери отурдулан кими бүтүн дүңјаја чар чөкирлөр, башларына тәрәфдарлар жығырлар, бөјүк дөвлөт адамларыны мүхтәлиф васитәләрлә алдадырлар, мәсәлән АБШ, Франса вә дикәр өлкәләрин рәһбәрләрини алдатдыглары кими.

Бунун әвәзиндә исә биз, икид оғланларымыз олаола, күнү күнә, ајы аја, или илә сатырыг вә көзләјирик. Галбуки, икид оғланларымыза сон ајлар јахшы һәрби тә'лим верилсәјди, Малыбәјли дә олмазды, Хочалы да. Гарабағын башга кәндлөри дә, хәчил дә олмаздыг.

Инди мә'лум олур ки, Хочалы һадисәсиндә биз дүшмәнин күчлү, ири гүввәләрилә үз-үзә дајанмышыг. Ајры чүр нечә ола биләрди? Нечә ајлардыр чамаат һај чөкир ки, Ермәнистан әразисиндән Гарабаға һәр күн бир нечә вертолјот учур. Бу вертолјотлар туристми дашыјыр? Јохса тәкчә әрзаг? Силаһ вә силаһлылары дашыјыр. Биз исә санки телевизор гаршысында отуруб нөвбәти филми сејр едирик.

Бир республика ки, буна сејричи кими бахыр вә дүшмәнин бу операсијасынын гаршысыны алмаг үчүн һеч бир тәдбир көрмүр, онда шикајәтләнмәјимизин һеч бир мә'насы јохдур.

Күнаһ өзүмүздәдир.

Белә бир ағыр заманда, бөјүк вәзифә тутан сојдашларымызын бир чоху һеч мәсимир, өз көһнә ишләриндәдир. Бу да тәсадүфи дејил. Чүнки, бу бөјүк вәзифәләрә сон дәрәчә тәсадүфи адамлар, халг гаршысында һеч бир хидмәти олмајанлар тә'јин олунурлар. Неч чүр баша дүшмәк олмур ки, белә адамларын вәзифәләрә тә'јин олунмасыны президентимизә ким мәсләһәт көрүр. Ким мәсләһәт көрүр ки, анчаг өзүнү дүшүнән, анчаг варланмаг ешгилә нәфәс алан мәнсәбпәрәстләр халгын тәлејилә ојнасынлар, онун ганыны ичсинләр? Буну Республикамызда ичра һакимижјәти башчыларынын вә ја республика мигјасында бөјүк вәзифәләрә тә'јин едиләләрин бир чохуна аид етмәк олар. Мәсәлән, нечә олуб ки, тәсадүфи бир адам Чәлилабад рајону ичра һакимижјәтинин башчысы тә'јин едилиб? Нечә олуб ки, телерадио ширкәти нашы адамларын элинә дүшүб? Елә президент апаратындакы бә'зи бачарыгсыз, анчаг мәнсәбпәрәст мүшавирләр дә. Бунунла бағлы учалан сәсләр нәјә көрә ешидилмир?

Кечи чан һајында, гәссаб пиј һајында!

Бу күн ничатымыз нәдәдир?

1918-чи илдә Азәрбајчан өз истиглалыны е'лан едән кими, бөјүк дөвләтчи рус шовинизминин тәһрикилә ермәни дашнаклары мүстәғиллијимизи бешијиндә боғмаға чалышырдылар. Шаумјанын компанијасы 26-ларын әлилә. Вә о заман М. Ә. Рәсулзадә вә силаһдашлары гардаш түрк халгыны һарајымыза чағырмасајдылар, бу күн биз нә Бакыда јашајачагдыг, нә дә Азәрбајчан адлы Вәтәнимиз олачагды.

Ермәниләрин вә һавадарларынын бу күнкү мәгсәди дә беләдир.

Ничатымыз Түркијә илә сых бирликдәдир.

1938-чи илә кими милләтимизин ады ТҮРК иди. Түрк халгларынын барышмаз дүшмәни олан Сталинин тәләби илә бизә јапма бир ад—АЗӘРБАЈЧАНЛЫ ады верилди ки, биз бөјүк ТҮРК елиндән ајры дүшәк. Узун он илләр дүшдүк дә.

Бу күн өз ТҮРК адымыза гајытмағымызын бөјүк сијаси вә мә'нәви өнәми вар. Бу әсл адымыза гајыдарыгса, бөјүк Түркијә бизим архамыз олар вә сону көрүнмәјән тәфригәләр ичиндә јашајаркән бизи ишғалчылардан горумаг үчүн Түркијә сијаси вә мә'нәви һагга саһиб чыхар, Кипрдә олдуғу кими, һәм дә түркләр билмәлидирләр ки, ермәниләрин әрази иддиасы мәһз Түркијәдән башлајыб вә бу азғынлар әслиндә түркләрин һајфыны биздән алмаға чалышырлар, орада ат ојнада билмәдикләри үчүн бизим чанымыза дарашмышлар.

Буна көрә дә элифбамыз кими, президентимиз вә ја Али Совет кечикмәдән адымызын ТҮРК олараг бәрпа етмәсинин бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Ничатымыз бир дә бирлијимиздәдир.

P. S. Бу гејдләр парламентимизин фөвгәл'адә ичласындап дөрд күн әвәл јазылараг редаксијаја тәгдим едилмишди. Бундан сонра президентимиз исте'фаја кетмиш вә парламент гаршысына јығышан күтләдән бир дәстә ајрылараг «Гәләбә! Гәләбә!» дејәрәк күчәләрә төкүлмүшдүр. Ишдән бихәбәр оланлар да севинәрәк елә билмишләр ки, һарадаса ермәниләрә галиб кәлмишик.

Һәләлик исә һеч бир гәләбә јохдур. Президентин мәғлубијјәти, шәхсијјәтиндән вә она олан мүнәсибәтдән асылы олмајараг, тәкчә президентин дејил, һамынын, бүтүн республиканын мәғлубијјәтидир. Хочалы дәрси һәлә бизә чох шеј анладачаг вә јәгин ки, бир вахт милләт гәфләт јухусундан ојаначаг. Инди исә: «Гарышыгдыр һәләлик милләтин исте'дады»

Феврал 1992 ил.

ГУРТУЛУШ ЈОЛУ—ТУРАН БИРЛИЈИ

*Русија дагылыб виран олачаг
Түркия бөжүүб Туран олачаг!*

Зија Көкалп.

Бу күн биз гәрбдә бир христиан һәмрә'лијини дү-магдајыг ки, бу һәмрә'лик бәшәри дәрәләр—һәгигәт вә демократија, инсан һаглары вә милли һаглара дајан-мадан Түркияјә вә кечмиш совет императорлуғунун зәнчириндән хилас олмуш түрк милләтләринә гаршы гаты гысганчлыг бәсләмәкдәдир. Түркияјә һәм чоғрафи мөвгедән, һәм дә дил, мәдәнијәт, адәт вә ән'әнләринә көрә даһа јахын олан Азәрбајчан бу гысганчлығы бариз шәкилдә һисс етмәкдәдир вә бу күн Азәрбајчанын кечирдији дәрин бәһран вә фачиәләр дә хејли дәрәчәдә бу христиан һәмрә'лијинин вә бундан доған гысганч-лығын нәтичәсидир. Ачыначаглы чәһәт будур ки, Азәр-бајчана рәһбәрлик едәнләр бу фактора аз әһәмијјәт вермиш вә даһа доғрусу вермәмишләр.

Истәр Азәрбајчан, истәрсә дә кечмиш совет бирли-јинә дахил олан дикәр түрк республикалары ики јүз иллик әсарәтин вә сон 70 илдәки сахта «бејнәлмиләт» гурумун тәсири алтында өз милли дәрәјини хејли итир-миш, бир милләт кими өзләринин јашамаг габилијјәтини хејли зәифләтмишләр. Бөјүк дөвләтчи рус шовинизми-нин експансијасы аз гала бу түрк чүмһуријјәтләрини өз ичиндә әритмәк, ассимилјасијаја увратмаг дәрәчәсинә кәтириб чыхартмышдыр. Бир гәдәр аз мигдарда Азәр-бајчан, даһа чох мигдарда исә Орта Асија халглары руслашдырма сијасәтинин һәдәфи вә гурбаны олмуш-лар. Бу халгларын ичиндә јүз минләрлә аиләләр доғма дилләрини итирмиш, ушагларына анчаг рус дилиндә тәһсил вә тәрбијә вермишләр, буна көрә дә бу аиләләр русдилли дејә адланырлар. Әкәр бу експансија даһа бир нечә он илликләр давам етсәјди, ола билсин ки, һәмин халглар рус империјасынын тәркибиндә әријиб кедә-чәкдиләр. Милли адыны, сојадыны, хејли дәрәчәдә ди-лини итирмиш, һаким милләтин пис адәт вә ән'әнәлә-ринә алышмыш чувашлар, јакутлар кими. Олса-олса, милли дәрәләр орада-бурада, анчаг кәндләрдә, өзү дә зәиф вә примитив шәкилдә галачагды. Бунун да сәбәби о иди ки, Гафгаздан Чин һүдудларына гәдәр узанан түрк һәкәли бу халгларда, рус експансијасы нәтичәсиндә вә һәмин халгларын сатгын рәһбәрләринин тәзјиги илә

пассионар кәркинлик—милләтин јашамаг габилијјәти илбәйл зәифләјирди.

Јери кәлмишкән, «Пассионар кәркинлик» нәзәри-јәсинин мүәллифи барәдә. Бу инсан ики бөјүк рус шаири Николај Гумилјовун вә Анна Ахматованын оғлу Лев Гумилјовдур ки, атасыны болшевикләр күчәдә күлләлә-миш, анасыны исә даим амансызчасына тәғиб етмиш-ләр, өзүнү дә Сталинин шәхси кәстәриши илә «пан-туркист» дејә ики дәфә һәбсә атымышлар. Лев Гумилјовун «пантуркист» исми алмасы исә о заман үчүн тәсадүфи дејилди. Чүнки о, рус ола-ола рус тарихиндән даһа чох мәһз түрк тарихини тәдгиг едирди, һәм дә севки илә. Мәсәлән, Лев Гумилјов өз әсәрләриндә орта чагын илк түрк падишаһлары олан Тоғрул, Мәлик шаһ вә дикәр-ләриндән ифтихар вә мәһәббәтлә бәһс едирди. Онун «Гәдим түркләр» адлы капитал әсәри ерамызын V—IX јүзилликләрини әһәтә етмәкдәдир. Бу китабда тәсвир олунан түрк дөвләти Кореја һүдудларындан Гара дәниз саһилләринә кими узанмыш, тәәссүф ки, бу дәрәјли әсәр түрк охучусуна мә'лум дејил. Лев Гумилјон «Һунлар», «Һунлар Чиндә», «Хәзәр дөвләтинин кәшфи», «Гәдим Русија вә Бөјүк Чөл» (Сибир), «Етнокенез вә Јерин био-сфери» кими әсәрләрин мүәллифидир. Түрк халглары-пын бөјүк досту олан Лев Гумилјов бу ил ијун ајында Санкт-Петербургда вәфат етмишдир. О, «Пассионар кәркинлик» нәзәријјәсини ахырынчы әсәрләриндән би-ри олан «Мин ил Хәзәр әтрафында» китабында изаһ ет-мишдир.

Бу әсәрләрдән өјрәнирик ки, түрк улуслары ерамыз-дан да әввәл Аврасијанын кениш әнкинликләрдә мәскун вә һаким олмушлар вә узун әсрләр онларын гүдрәтли дөвләтләри јаранмышдыр. Шүбһәсиз ки, бу улусларын ичиндә әријиб башга милләтләрә гарышанлары вә ја гоншуларынын басгыны сәбәбилә јер үзүндән силинән-ләри дә олмуш, бөјүк алим бунун сәбәбини һәмин улус-ларын јашамаг габилијјәтинин—пассионар кәркинлији-нин зәифләмәси илә изаһ етмәкдәдир. Мәсәлән, алимин изаһына көрә, әкәр һунларын башына бачарыглы вә гәһрәман шаһзадә Модә кәтирилмәсәјди, јәгин ки, биз белә бир халгын мөвчуд олдуғундан хәбәр тутмајачагдыг. Чүнки Моденин атасы олан падшаһ улусун ирәлиләмәси јох, анчаг өз ејши-ишрәти гајғысына галырды, шүбһәсиз ки, даһа күчлү дүшмән гоншулары тәрәфиндән јох еди-ләчәкди. Бу һадисә ерамыздан әввәлки 202-чи илә тәса-дүф едир.

Бу мисалы кәтирмәкдә мәгсәдимиз, милләтә рәһбәрлик едөн инсанын нә гәдәр әһәмијјәтли олмасыны көстәрмәкдир. Бу реаллыға рәғмән Сталин дејирди ки, «тарихи јарадан халгдыр». Һалбуки, кечмиш Советләр Бирлијиндә јашајан халгларын бу күнкү фәлакәт вә сәфәләт ичиндә јашамасына, бу халглардан әввәл Ленин, Сталин, Тротски вә дикәр диктаторлар сәбәб олмушлар. Бир дә онларын һүгүгсуз чүмһуријјәтләрә тәјин етдикләри ојунчаг рәһбәрләр. Мәсәлән, Азәрбајчан лидерләриндән бири јетмишинчи илләрдә рус јазычылары шәрәфинә Бакыда дүзәлдилән зијәфәтдә дејирди: «Һәр бир азәрбајчанлы өзүнү рус һесап едир». Өзбәкистан вә Газахыстанда да, Гырғызыстан вә Түркмәнистанда да белә иди. Бу чүр сijasәт түрк милләтләринин өз дәјәрләрини тәдричән итирмәсинә кәтириб чыхарырды. «Јахшы халгын јахшы рәһбәри олар» демишләр, фәғәт, бир халг ки, јүз илләрлә әсир вәзијјәтдә јашамышса, онун јахшы олуб-олмамасына рәғмән, онун нечә јахшы рәһбәри ола биләр? Халг да әсирдир, онун рәһбәри дә.

Тарихин дәрсләри—мүдрик дәрсләрдир. Истәр Түркияә олсун, истәрсә дә истиглалијјәтини јеничә газанмыш түрк чүмһуријјәтләри, тарихин дәрсләриндән чоһ чидди нәтичәләр чыхармаг мәчбуријјәтиндәдиләр.

Түркияәдә тез-тез ешидилән белә бир шүар вар: «Јашасын Түркияә сонсузлуға гәдәр!» Бизим дөврүмүздә, Түркияә дә даһил олмагла, бүтүн түрк улусларынын кәләчәји наминә бу шүары даһа кениш ифадә етмәк мәчбуријјәтиндәјик вә демәлијик: «Јашасын Түрк дөвләтләри вә оларын ајрылмаз бирлији сонсузлуға гәдәр!» вә буну керчәкләшдирмәк јолунда Түркияәнин әһәмијјәти бөјүк вә мисилсиздир. Модерн өлкә олараг Түркияәнин апарычылыгы илә бу шүары керчәкләшдирмәк мүмкүн ола биләр. Ајры јол јохдур, чүнки бүтүн түрк улуслары арасында тәкчә бу күнкү Түркияә өз милли дәјәрләрини мүһәфизә едиб сахлаја билмишдир, чүнки сон мин илдә бу өлкәнин халгы һәмишә фәал һәјәт габилијјәти нүмајиш етдирмиш, Лев Гумилјовун нәзәријјәсинә ујғун олараг, пассионар кәркинлијини горујуб мүһәфизә етмишдир. Он доггузунчу јүзилликдә вә бизим јүзиллијимиздә, түрк султанларынын фәалијјәтсиз сijasәти үзүндән бу пассионар кәркинлик зәифләсә дә, аз гала Түркияәнин јох олмасы тәһлүкәси бир реаллыға чеврилсә дә, Мустафа Камал вә чеврәсинин ағласығмаз фәаллыгы вә гәһрәманлыгы нәтичәсиндә түрк халгы јенидән силкәләнәрәк ајаға галмыш вә пассионар кәркинлијини—јашамаг габилијјәтини сүр'әтлә артырараг

бу күн дүнјанын ән гүдрәтли дөвләти вә улусу олмушдур.

Бу күн јухарыда гејд етдијимиз кими, истәр Түркияә, истәрсә дә јени мүстәгил түрк дөвләтләри кизли хрисәт басығысы илә үз-үзә дурмаг мәчбуријјәтиндә икән, рәғиб јенә пусгуда дуруб зәиф јерләримизи арашдырдығы бир заманда Түркияә дөвләтинин индики рәһбәринин бөјүк түрк дөвләти вә ја конфедерасijasындан гачындығына рәғмән, сабаһ белә бир сijasәти гурумун јарадылмасы лабүддүр. Инди бу фикир Түркияә Бөјүк Милләт Мәчлисиндә вә өлкәнин дикәр чеврәләриндә долашмагдадыр. Бу идеја, башга бир шәкилдә Азәрбајчан Милли Мусават партијасынын гуручуларындан Мәммәд Әмин Расулзадә, көркәмли Азәрбајчан демократлары Әлибәј һүсәјизадә, Әлимәрдан бәј Топчубашов, крымлы мүтәфәккир Исмајыл Гаспрәли, Зија Көкалп тәрәфиндән ирәли сүрүлмүшдүр. О вахт бу идеја Гафгаз халгларынын федерасijasыны нәзәрдә тутурду ки, анчаг бу јол илә рус имперijasынын һүчумундан хилас олмаг мүмкүн иди. Ермәниләрин хаинлији вә сеператчылыгы үзүндән бу идеја керчәкләшдирилә билмәди вә һадисәләр бу күн дә буну көстәрмәкдәдир ки, бу идеја бу шәкилдә баш тута билмәз. Фәғәт, кәләчәк түрк милләтләринин јени нәслинин азад, мүстәгил вә мәс'уд јашамасы наминә бу идејанын башга бир шәкилдә—түрк милләтләринин бирлији шәклиндә һәјәтә кечирилмәсинин өнәми чоһ бөјүкдүр. Бу вәзифәни јеринә јетирмәк мәчбуријјәтиндә галан халгларымыз түрк милләтләри тарихинә јени гызыл сәһифәләр јазачаглар вә баба-аталарымызын әзәли арзуларыны јеринә јетирмәли олачаглар. Түркчүлүјә, исламчылыға, мәдәнијјәтә дајанан бу гүдрәтли гурум, һеч шүбһәсиз ки, Адриатикадан Чин һүдудларына гәдәр узанан бөјүк Туран тимсалындап олачаг.

Кәләчәјимизин ролу бундадыр.

*«Јени форум» (Түркияә)
журналы, октјабр 1992 ил.*

ЧАҒДАШЫМЫЗ ӨМӘР ФАИГ ӘФӘНДИ

Орта вә али мәктәпләрдә бизә Азәрбајчан әдәбијјатыны тәдрис едәнләр, «Молла Нәсрәддин» журналындан сәһбәт ачаркән, Чәлил Мәммәдгулузадә илә бирликдә бу журналын әсас јарадычысы олмуш Өмәр Фаиг Нәманзадә барәдә нә јазырдылар, һеч олмаса, нә дә да-

нышардылар. Бизим нәсл, әслиндә, белә бир шәхсијјәтин фәалијјәтиндән бихәбәр иди. Анчаг сон он илләрдә онун ады пәјда олду вә хәбәр тутдуг ки, сән демә, «Молла Нәсрәддин» јарадычыларындан әсас бириси дә Өмәр Фаиг әфәнди имиш. Бу күнләрдә чапдан чыхмыш вә «Азәрбајчанын көркәмли адамлары» серијасындан икинчи китаб олан «Өмәр Фаиг Нәманзадә» әсәринин мүәллифи һөрмәтли профессорumuz Шамил Гурбанов јухарыда дедикләримизә сүбүт олараг Мирзә Чәлилин журлын о заманкы мүвәггәти редактору Мәммәдәли Сидгијә јаздығы мәктубун бу парчасыны мисал кәтирир: «Буну сәнә габаглар да истәјирдим јазам ки, Фаиг әфәнди бундан сонра орада саһиби-ихтијардыр һәр барәдә; хәрчләр вә пуллар барәсиндә, һабелә журналын мәзmunу барәсиндә. Ондан сонра сәнсэн, сөзсүз сән өзүн дә буну билирсэн».

Мүчадиләчи вә демократик Азәрбајчан мәтбуатынын төмәл дашыны гојан милли журналистләримиздән бири кими, Өмәр Фаиг әфәндиinin ролу гијмәтсиздир вә Шамил Гурбанов да мәнз бу бөјүк хидмәтдән үрәк долусу сөһбәт ачыр, әсримизин илк түрк гәзети олан «Шәрги-Рус» гәзетинин сәһифәләриндә онун дәрч етдији, «милләтин милли ојанышында, ичтимаи вә сијаси тәрәггисиндә «тәзә чыхан ишыг» да (јәни «Шәрги-Рус») милләтин сојујуб буза дөнмүш һәјатыны өз одлу үрәји илә нечә иситдијини шәрһ едир.

Мүәллифин јаздығы кими, тәсадүф вә тале елә кәтирмишдир ки, әсримизин бөјүк журналистләри олан Өмәр Фаиг вә Мирзә Чәлил мәнз Тифлисдә нәшрә башлајан «Шәрги-Рус» гәзети васитәсилә көрүшүб дост вә һәмфикир олмушлар вә һәмин бағлылыг сонрадан бу ики гијмәтли шәхси «Молла Нәсрәддин»ә кәтириб чыхармышдыр.

Өмәр Фаигин нә гәдәр бөјүк, нә гәдәр узагкөрән вә милләтин дәрдинә јанан шәхсијјәт олдуғуну дәрк етмәк үчүн, онун «Иршад» гәзетинин 1906-чы ил 4 август тарихли сајында «Нә етмәлијик?» мәгаләсиндәки бу сәтрләри охумаг кифәјәтдир: «...Нә гәдәр алданмышыг! Мәкәр нә мәртәбәдә гафил вә бәсирәтсиз олмушуг, мәкәр нә дәрәчәдә бифәһм вә сафдил олмушуг ки, ермәниләрин Ирәван вә Гарабағ сәмтләриндә һәр чүр һазырлашмагларыны көрә-көрә, һәр чүр фитнә вә фәсадларыны һисс едә-едә, һәр нөв хаһанә һәрәкәтләрини ганагана өзүмүзү лазыми јолда мүдафиә етмәји јадымыза белә кәтирмәдик. Бәли, јадымыза белә кәтирмәдик ки, ермәниләр чох-чох әввәл, кечә-күндүз, киши-арвад һа-

зырладыглары гаһлы фәчиәләри бизим оғул-ушағымызын башында ојнајачаглар, һазырладыглары һәдсиз-һесабсыз бомбаларын һамысыны бизим башымызда партладачаглар. Күман етмәздик ки, рус кенераллары бизим сәдагәт вә итаәтимизин әвәзиндә ермәниләрлә бир олуб бизи бу дәрәчәдә дәни васитәләрлә гырачаглар. Бу инанмазлығымыз, бу сәдәдиллијимиз сәбәбилә иди ки, бөјүјүмүз, кичијимиз, јазычымыз, мүхбиримиз... бир сөзлә, чүмләмиз гоншу ермәниләрлә јенә гәдим сајаг үзрә сүлһанә рәфтар едиб раһат вә архајын олмағы вәз вә бәјан едирик. («Гардаш олуб Јајастан Азәрбајчан»)! Вә бу сурәтлә милләтимизин көзүнү гафиланә бағлајыб бөјүк бир тәһлүкә вә учурума сары һазырлајырдыг ки, о тәһлүкәнин әввәлинчи зәрбәсини Гарабағ вүғуаты чох ачыг мејдана чыхартды. Инди лазымдыр ки, бунлардан ибрәт алыб кәләчәкдә алданмамаға чалышаг. (Ај чалышдыг а!)».

Н. Нәримановдан, Ә. Гарајевдән тутмуш бу јана, Азәрбајчана рәһбәрлик едәнләрин неч бири бу бөјүк публисистин, һабелә дикәр милли хадимләримизин вә вәтәнпәрвәр зијалыларымызын хәбәрдарлығындан, чох тәәссүф ки, неч бир нәтичә чыхармамыш вә онларын һамысы «раһат вә архајын олмағы вәз вә бәјан» етмишләр.

Өмәр Фаиг әфәндиinin гејд етдијимиз бу јазысынын мејдана чыхдығы вахтдан 86 ил (!) кечир, амма елә бил ки, бу күн јазылыб вә бу күнү көрәрәк јазылыб. Буна көрә дә Нәманзадә һәмин мәгаләсиндә хәбәрдарлыг едирди: «Инди лазымдыр ки, ермәниләрин нијјәт вә тәдбирләрини камал илә билиб она көрә өзүмүзү мүһафизә еләјәк. Бурасыны неч вахт јаддан чыхартмајаг ки, ермәниләр һәр нә чүр олса өзләри үчүн мүтләг бир «Ермәнистан» вүчуда кәтирмәк нијјәти-гәвисиндәдирләр. Вә бу нијјәтләрини һүсула кәтирмәк үчүн дә мүтләг бизи Ирәван, Гарабағ вә Карс сәмтләриндән чыхартмаг мәчбуријјәтиндәдирләр. Билмәлијик ки, ермәниләр бу нијјәтләринә чатмаг үчүн һәр чүр фәдакарлығы көзә аямышлар: мүсәлманлары һәјәчана кәтириб өз үстләринә һүчум етирәчәкләр, өзләри билә-билә гырылачаглар, сонра дуруб Јевропаја өз мәзлумијјәтләрини ағлајачаглар...»

Өмәр Фаиг әфәндиinin бәһс етдијимиз мәгаләсиндә охучуну һејрәтә кәтирән белә мәтләбләрдән кениш бәһс олунур вә санки бу бөјүк публисист бу күн дә бизимлә мүасирдир вә неч өлмәмишдир, бу күнләри көрмәкдә вә тәсвир етмәкдәдир, буна көрә дә кечмиш рәһбәрләри-

мизин нэ дэрэчэдэ сијаси кор вэ исте'дадсыз олдуғу бир даһа үзэ чыхыр вэ бир даһа ајдын олур ки, онлар бу гэдэр вэзифэ јүкүнү өз үзэрлеринэ көгүрэркөн тарихимиздэн бихэбэр олмушлар, Өмэр Фаиг, Үзејир бэј, Мэммэд Әмин вэ дикэр хадимлэримизин ермэни тэчавүзү, ермэни иддиасы, ермэни хаинлији барэдэ јаздығларыны өјрәнмэк үчүн өзлерини эзијјэтэ салмамышлар, буна көрө дэ халғы бу залалэтэ кәтириб чыхармышлар.

Профессор Шамил Гурбанов бу китабында көркәмли публисистин бүтүн һәјат јолуну вэ јарадычылығыны әһатэ етмәјэ чалышмышдыр, хүсусән совет һакимијјәти илләриндә онун башына кәтирилән мүсибәтләрден сөһбәт ачмышдыр. Китабда ејни заманда Өмэр Фаигин бәдији јарадычылығы да әһатэ олунушдыр ки, бу да охучу үчүн, бәлкә дэ јени бир мә'луматдыр.

Бунула белә, һисс олунмагдадыр ки, китаб нәшрә һазырланаркән (мај 1991), бә'зи чәһәтләрә кечмиш бахышлар јенә өзүнү горујуб сахламышдыр. Мәсәлән, китабын бир јериндә мүәллиф санки өз гәһрәманыны «мүдафиә» едәрәк јазыр ки, «Өмэр Фаиги милләтчиликдә гәтијјән тәгсирләндирмәк олмаз. Халғын вэ вәтәнин сәдиг өғлу, зәһмәткешләрин сынанмыш һадими хырда һиссләрдән чох узаг олуб әсл бејнәлмиләлчи иди».

Бу күн бу гижмәтли китабда белә ифадәләр чох јабанчы көрүнүр. Һалбуки, инди һамыја мә'лумдыр ки, милләтчи олмағ һеч дэ шовинист олмағ демәк дејилдир. Милләтчи, миллијјәтчи халғыны севән инсанлардыр. Бу кејфијјәт, һеч дэ дикәр милләтләрә нифрәт бәсләмәк демәк дејилдир. Вә бир дэ истәр Өмэр Фаиг, истәрсә дэ Мирзә Чәлил, Сабир, Үзејир бэј вэ дикәр көркәмли инсанларымыз милләтчи олмасајдылар, бәс онда онлары милләт јолунда фәдакарлығы сөвг едән нә ола биләрди? «Бејнәлмиләлчи» сөзүнүн гижмәтини исә һамымыз јахшы баша дүшүрүк вэ билирик ки, бу сөз һаким милләтин рәһбәрләринин әлиндә дикәр милләтләри әзмәк вэ амансыз истисмар етмәк үчүн јарарлы бир силаһ иди.

40 ил өз аловлу публисистикасы илә халғынын истиглал јолуну, эзаб вә мәшәггәтләрини ишығландыран, тоталитар режимин зүлм вә ишкәнчәләри алтында өмрүнү баша вурап Өмэр Фаиг Не'манзадә һаггында јазылмыш бу китаб, һеч шүбһәсиз ки, охучуларын марағыны ојадачаг вэ ејни заманда журналистика факүлтәсинин «мәтбуата партија рәһбәрлији» «фәнниндән» чана кәлмиш тәләбәләри үчүн дэ фајдалы дәрс вәсаанти олачагдыр.

«Һәјат» гәзети,
1 август 1992 ил.

ЕРМӘНИЛӘРИН РУСИЈА ПЛАНЛАРЫ

Бир ишә бахып: Русија парламентинин харичи ишләр комиссијасынын сәдри ермәнидир—Јевкени Амбарсумов. Бу вәзифәни тутмағ үчүн башарылы бир рус милләт вәкили тапылмајыб! Бу, тәсадүфи һалдырмы? Әсла јох. Ермәниләри рус дөвләт гурулушуна јерләшдирмәк бөјүк глобал планын тәркиб һиссәсидир, сөјләсәк, јанылмарыг.

Москва телевизиясынын чүмә ертәси верилән бир сијаси програмы вар, «Гырмызы квадрат» адланыр, эсәсән сијаси прогнозлар верир. Спикери мәшһур тележурналист Лүбимовдыр. Програмда мүтләг бир ермәни дэ вар. Бу јахынларда кедән програма 3 нәфәр чәлб олунмушду, бири рус гадын алими иди, икиси исә ермәни: Мигранјан вә һәмән Амбарсумов. Өз сијаси хадимлә рә мәшһур олан Москвада вә Русијада сијаси хадимләри «јоха» чыхыб, буна көрә Лүбимов үч кишидән икисини ермәни оларағ програма чәлб едир.

Бу һадисәнин өзү Москва телевизиясы үчүн дејил, Русијанын бүтүн сијаси аләми үчүн ади бир һалдыр; һәдәфи дэ јухарыда гејд етдијимиз кими, узаг мәгсәдләр күдмәсиндәдир.

Нәдир бу һәдәф? Русија дөвләт структурларына сохулан ермәниләр, бир вахт кәләчәк, бешинчи колонијадан даһа өнәмли вәзифәләри јеринә јетирәчәкләр, јә'ни бир вахт мүмкүн олар ки, онлар Русијадакы бүтүн һакимијјәти әлә кечирә биләрләр. Бунун үчүн индидән зәмин һазырланыр.

Горбачовун јахын адамы вә јардымчысы Шаһназаровун Гарабағ һадисәләринин башланғычында нә кими рол ојнамасы инди артыг бир сирр дејил. Мәшһур шовинист Балајан вә Капутикјанын Горбачовун јанына јол тапмаларына мәнз Шаһназаров имкан јаратмышды ки, онлар Гарабағ мәсәләсини галдырсынлар.

Инди Москвада вә Русијанын өнәмли мөвгеләриндә белә Шаһназаровлар истәнилән гәдәр вар вә әл алтында өз ишләрини көрмәкдәдирләр. Русија һөкүмәтиндә ики назир ермәнидир. Русија, ән өнәмли сәнајә объекти олан гызыл мә'дәниләрини дэ ермәнинин ихтијарына бурахмышдыр. Гәрби Сибир гызыл бирлијинин баш директору Петросјандыр. Нефт ихрачат бирлијинин баш директору исә Арүтүновдыр. Һәмин Арүтүнову нефт мәһсуллары илә тә'мин едән—Русија нефт мәһсуллары комитәсинин сәдр мүавини дэ өзкә дејил, онун һәмвәтәндашы Чинарјандыр.

Бу күн онларын сәси бәлкә дә јавашдан чыхыр, амма заман кечәчәк, бу күн Русија президентни апаратынын мәс'ул ишчиси Ониковун, һәмнин апаратында мәктублара нызарәт едән Брутјантсын, гуру гошунлары баш гәраркаһы рәисинин мүавини Тер-Петросјанын вә Русијада жүксәк вәзифәләрдә «чан-башла чалышан» 165 ермәнини сајы әввәлчә 1650-ә, сонра исә 16500-ә чатачаг вә һәндәси һесабла артмагда давам едәчәк вә о вахт Русија ајылыб көрәчәк ки, бүгүн идарә, бу күн һәр саһәдә өз истә'дадлары илә өјүнән Русијанын әлиндән чохдан чыхмышдыр вә бу бөјүк өлкәјә руслар дејил, ермәниләр рәһбәрлик едирләр. Әкәр бу күн Русијанын харичдәки бөјүк елчиләринин вә консулларынын хејли һиссәсинин вәзифәләрини ермәниләр апарырса, о заман Русијанын харичи сијасәти дә бүтүнлүклә ермәниләрин әлинә кечәчәкдир. Нәинки харичи сијасәт, һәтта бүтүн стратеги мөвгеләр ермәниләрин әлиндә чәмләнәчәкдир.

Бу күн Русијада елә бир назирлик, бөјүк идарә, гәзет, телевизија вә радио јохдур ки, орада ермәни бөјүк бир вәзифә апармасын. Назирләрин јардымчылары ермәниләрдир. Гәзетләрдә, Русија телевизијасында вә радиосунда өнәмли вәзифәләри ермәниләр тутурлар вә һәмнин тәшкилатларын истигамәтини истәдикләри јөнә чевирә биләрләр. Буна көрә дә Русијанын информасија васитәләриндә ермәниләрә сәрфәли олан јанлыш хәбәрләр вә тәхрибат баш алыб кедир. Үмумијјәтлә, Русијанын гәзетләриндә, телевизијасында вә радиосунда инди 800-ә гәдәр ермәни мүһүм вәзифәләр тутмагдадырлар. Мәсәлән, ИТАР-ТАСС харичи информасија редакциясынын баш директору Вартанов, Останкино Дөвләт телерадио ширкәтинин баш директорунун мүавини Ақопјандыр.

Ермәниләрин јерләшим әразиләри дә кенишләнмәкдәдир. Түркиядән әли үзүлән, Азәрбајҗандан да әли үзүлмәкдә олан ермәни сијасәти үзүнү Бөјүк Русијаја тутараг «динч» јолла онун торпагларыны ишғал етмәкдәдир. Инди Гафгазда елә бир јер тапылмаз ки, орада күчлү ермәни колонијасы олмасын. Күрҗүстанда, онун мухтар чүмһуријјәти олан Абхазияда, Ачарыстанда, Осетијада, һәтта Гафгаздан шималдакы јерләрдә ермәниләр һекөмонтуға чан атырлар. Мәсәлән, Русијанын Краснодар әјаләтиндә инди 230 мин ермәни компакт шәкилдә јашајыр ки, инди онлар јерли рус әһалиси үчүн бир проблем олмуш, Русија һөкүмәти үчүн исә проблем олмасына аз бир вахт галмышдыр. Инди Краснодардакы ермәниләр чох учадаи чығыра билмирләр, бунунла

белә Ермәнистан президентинә мүрациәт едәрәк Краснодарда консуллуғ ачылмасыны истәјирләр. Бир аз кечәчәк, Ермәнистан дөвләтинин јардымы илә мухтаријјәт тәләб едәчәкләр. Онда көрәк Русија һөкүмәти нә чарә гылачаг?

Шүбһәсиз ки, бүтүн бу проселәр тәкчә Ермәнистандан дејил, дүнјаны һөрмүчәк тору кими бүрүјән күчлү ермәни диаспору тәрәфиндән планлашдырылыр вә пәјата кечирилыр. Америкада, Франсада вә дикәр өлкәләрдә мәскән салмыш ермәни тәшкилатларынын ајры-ајры рус нүмајәндәләрини бундан өтрү елә алмаг үчүн нечә чанфәшанлыг етдикләрини вә онлары тора салдыларыны анчаг тәхмин етмәк олар, анчаг неч кәс шүбһә етмәсин ки, иш мәнз белә гурулуб.

Сијаси хадимләри елә алмаг сәјәсиндә ермәниләрин бөјүк тәчрүбәси вар ки, дүнјанын неч бир өлкәси, һәтта өз кизли сијасәтилә мәшһур олан Инкилтәрә белә, елә АБШ-ын өзү дә онлара чата билмәз. Өз мәгсәдләринә наил олмаг үчүн сијаси хадимләри елә алмагдан өтрү ермәниләр ән ијрәнч јоллара әл атырлар ки, бунлары садаламагдан инсан хәчаләт чәкир. Бу мәгсәд наминә һәр шеји гурбан вермәк, о чүмләдән өз әһалисинин бөјүк бир һиссәсини гәсддән гырдырмаг, анчаг ермәни характеринә мәхсусдур ки, буну, чох тәәссүф ки, һәм дә тәбии олараг дүнја ичтимаијјәти баша дүшмүр, она көрә ки, ағласығмаздыр. Лакин бу характер бу күн јаранмајыб вә ермәниләрлә јанашы јашајан халглара чохдан бәллидир. Бу гурбанвермәк јолу илә башабәла ермәни сијасәтчиләри дүнја ичтимаијјәтинин диггәтини «әзабкеш» ермәни халгынын «фачнәсинә» чәлб етмәк вә бәләликлә сијаси халлар газанмаг мәгсәдини күдүрләр. Бу характери Азәрбајҗанын ичтимаи хадимләри чохдан дујмушлар вә бундан бәһс етмишләр. Мәшһур Азәрбајҗан журналисти Өмәр Фаиғ Нү'манзадә һәлә 1906-чы ил августун 4-дә «Иршад» гәзетиндә белә јазырды: «Инди лазымдыр ки, ермәниләрин нијјәт вә тәдбирләрини камал илә биллиб она көрә өзүмүзү муһафизә еләјәк. Бурасыны неч вахт јаддан чыхармајаг ки, ермәниләр һәр нә чүр олса өзләри үчүн мүтләг бир «Ермәнистан» вүчуда кәтирмәк нијјәти—гәвисиндәдирләр. Вә бу нијјәтләрини һүсула кәтирмәк үчүн дә мүтләг бизи Ирәван, Гарабағ вә Карс сәмтләриндән чыхартмаг мәчбуријјәтиндәдирләр. Билмәлијик ки, ермәниләр бу нијјәтләринә чатмаг үчүн һәр чүр фәдакарлығы көзә алмышлар: мүсәлманлары һәјачана кәтириб өз үстләринә һүчум етдирәчәкләр, өзләри билә-билә гырылачаглар, сонра

дуруб Јевропаја өз мәзлумијјәтләрини ағлајачаглар...»

86 ил бундан әввәл дејилмиш сөзләрдир вә бу сөзләрин мүдриклијини ермәниләрин 4 ил әввәл дүзәлтдикләри Сумгајыт һадисәләри бариз шәкилдә сүбүт етди.

Бу чүр «гурбан» ојуналары ола билсин ки, кәләчәкдә башга әразиләрдә дә, о чүмләдән Күрчүстанда вә рус торпагларында да тәкрар олунсун. Бу асылдыр ермәниләрин кизли планларындан вә бир дә һадисәләрин кедишиндән. Нәр һалда, өз халгыны гејри-ади милләт е'лан едән ермәни сijasәтчиләри, нә гәдәр хәјали көрүнсә дә, јер үзүнүн ән «бөјүк» милләти олмаг вә әразиләрини бөјүтмәк наминә дүнја сijasәтиндә даһа фәал иштирак етмәк үчүн нәр чүр сахтакарлыға һазырдырлар. Көрәк бу дөфә чанаг кимин башында чатлајачаг. Нәр һалда белә бир фәлакәт Русијаны да көзләјә биләр.

Әчаба, Русијада бүтүн бунлары дүшүнән вармы?

*«Халг газети»,
2 декабр 1992 ил.*

ДИЛИМИЗИН АДЫ ВӘ ПӘРИШАНЛЫҒЫН СӘБӘБИ

Бүтүн дүнјада өз јаланчылығы илә ад чыхармагда мәшһур олан ермәниләрин бир доғру сөзү вар: онлар бизә «түрк» дејирләр. Ермәнистандан көчүб кәлән гардашларымыз ермәниләрин бу суалыны јахшы биләрләр: «Һажес? Түркес?» Амма чох тәссүф ки, өз интеллекти илә шөһрәтләпән вә өзүнү вәтәнпәрвәр сајап бә'зи зијалыларымыз, о чүмләдән милләт вәкилләримиз «түрк» сөзүнү ешидәндә ваһимәјә дүшүрләр—коммунист режимини түңјан етдији заманларда олдуғу кими. Вә онлар ја ушудурлар, ја да билмирләр ки, биз Түркијәдәки түркләрдән нәр барәдә даһа әввәл түркүк. Билмирләр вә ја билмәк истәмирләр ки, Түркијәдәки түркләр өзләринә «османлы», дилләринә исә «османлыча» дејәндә, Азәрбајчан Демократик Республикасы бизи рәсмән «түрк», дилимизи дә «түркчә» тәсбит етмишди. Вә ону да гејд едим ки, Түркијәнин өзүндә белә бизи даһа чох түрк сајырлар вә баша дүшәнләр бизә «әски түркләр» дејирләр.

Бөјүк нәслип јахшы јадындадыр ки, биз нә чүр «азәрбајчанлы» олмушуг. Чар бизи «татар» адландырмышды, һалбуки бу ад әслән монголларын исми иди.

Сәбәб, чарын Түркијәјә ғысганчылығы иди. Сталин дә о јол илә кетди, онун ардынча исә Иран шаһы да. Тәки истәр бизим, истәрсә дә Чәнуби Азәрбајчандакы сојдашларымызын ады «түрк» олмасын ки, бизим вә онларын Түркијә илә әлағәләри тамам қәсилсин вә һеч бир јахынлыг олмасын. Вахтилә истәр түрк адымызын, истәрсә дә түрк дилимизин (һәм дә латын әлифбамызын) мұһафизә едилмәси үчүн сәсләрини учалдан чох вәтәндашларымыз Сибир тајгасында шәһид олмушлар вә бундан сонра биз нә һагла синәмизә дөјүб «биз азәрбајчанлыјы!» дејә гүрурланырыг. Бу сөзлә өјүнәнләр зәһмәт чәкиб бир тарихи вәрәғләсинләр.

Милләт вәкили она көрә милләт вәкили олур ки, о ичәрисиндән чыхдығы халгын ән көзүачыг, ән габагчыл вәтәндашы һесаб олунур вә бизим милләт вәкилләримиз дә јә'гин ки, өзләрини бу чүр шәхсләр һесаб едирләр. Белә олан сурәтдә, әчаба, Азәрбајчан Республикасынын дөвләт дилинин түрк дили олмасы илә бағлы милләт вәкилләримизи тәләша салап вә пәришан едән нәдир? Онларын бә'зиләри белә бир бәһанә кәтирирләр ки, мұһарибәнин кетдији белә бир заманда куја ки, бу мәсәләнин јери дејил. Куја, бунунла биз азлыгда олан милләтләрин һүгугуна хәләл кәтирә биләрик, онлары инчидә биләрик, буна көрә дә мәсәләнин һәллини сонраја. динч замана сахламаг кәрәкдир. Белә чыхыр ки, азлыгда олан милләтләри һәләлик ғычыгламаг лазым дејил, мұһарибә гуртарандан сонра ғычыглајарыг. Һалбуки, белә һалда, һәмин һәрәкәт бәлкә дә намәрдлик кими көрүнә биләр.

Биз өзүмүзә «түрк», дилимизә «түрк дили» дејириксә, талышып, русун, ләзкинни, аварын, күрчүнүн, јәһудинни һүгугуну нә иләсә нечә поза биләрик? Биз азәрбајчанлы оlanda да онлар талыш, рус, ләзки, авар, күрчү, јәһуди олараг галырлар, түрк оlanda да. Мәкәр бунунла биз онлары ассимлијасија вә ја дискриминасијаја мә'руз гојуруг? Кечмиш Совет Иттифагынын һеч бир јериндә азлыгда галан милләтләр Азәрбајчанда олдуғу кими азад, сәрбәст јашамамыш вә јашаырлар. Буна да сәбәб халгымызын кениш, ачыг гәлбидир, онун ән'әнәви инсанпәрвәрлијидир.

Биз өз милләтимизин вә дилимизин адыны бәрпа етмәклә һеч бир милләтин һүгугуну тапдаламајырыг вә һеч кәси дә сыхшыдырмырыг, сәдәчә олараг тарихи һәгигәти бәрпа едирик (һәрчәнд, халгын «түрк» ады һәлә бәрпа олунмајыб). Буна бизим һаггымыз вар вә буну биздән тарих тәләб едир. Бунун мұгабилиндә көрүн бә'

зи милләт вәкилләри һеч бир мәнтигә уймажан нечә тәклифләр верирләр: «Азәрбајчан Республикасынын дәвләт дили Азәрбајчан түркчәсидир» вә ја «Азәрбајчан Республикасынын дәвләт дили Азәрбајчан дили—Азәрбајчан түркчәсидир». Бир көрүн милләти нә чүр долашыға салырлар бу милләт вәкилләри! Ахырынчы, дөрдүнчү вариантта исә сөз ола билмәз. Бәрбәрзадә демишкән, бурада лап фантан еләжибләр: «Азәрбајчан Республикасынын дәвләт дили ән зәнкин (!), ән гүдрәтли (!) түрк дилләриндән бири олан Азәрбајчан дилидир». (Бу ифадәни шәрһ етмәјә гәләмимизин күчү јохдур—буна Мирзә Чәлил гәләми кәрәкдир).

Бүтүн бу һәнкамәләр садәчә олараг: «Азәрбајчан Республикасынын дәвләт дили түрк дилидир» ифадәсинин әвәзинә ирәли сүрүлән «тәклифләрдир». Чох тәәссүф ки, белә ағласығмаз «тәклифләрдә» тә'кид едәнләр ичиндә дәвләт адамлары, Милли мәчлисдә мүнһүм мөвгеләр тутан шәхсләр, һәм дә бизим һөрмәтли харичи ишләр назиримиз дә вар. Бә'зиләри дә тәклиф едирләр ки, бу мәсәләни референдума вермәк лазымдыр. Мәкәр Сталин сәнин милләтинин вә дилинин адыны дәјишәндә, әлифбаны кор күнә гојанда референдум кечирилмишди, јохса Мир Бәшир бир фәрманы илә буну һәлл етмишди?

Суал олуна биләр ки, мадам артыг ганун гәбул едилиб, даһа онун шәрһинә нә еһтијач?

Иш тәкчә дәвләт дили илә битмир, она көрә ки, күндәликдә милләтин адынын бәрпасы, әлифбамызын там ислаһаты дајанмалыдыр вә әкәр бә'зи милләт вәкилләри јенә тутдуғларыны бурахмасалар, вај бизим милләтин палына!

Азәрбајчан Журналистләр Бирлији 1992-чи ил мартын 24-дә Азәрбајчан Республикасынын Али Советинә мүрачјәт едәрәк кәстәрмишди ки, 1938-чи илә кими милләтимизин ады ТҮРК иди. Түрк халғларынын ганлы дүшмәни олан Сталинин тәләби илә бизә јапма бир ад—АЗӘРБАЈЧАНЛЫ ады верилди ки, биз бөјүк Түркіјәдән тамам ајры дүшәк вә мәктубда гејд едилмишди ки, бу күн өз ТҮРК адына гајытмағымызын бөјүк сјјаси вә мә'нәви өнәми вар. Вә үмидлә хаһиш етмишдик ки, бизим адымызы ТҮРК олараг бәрпа етмәк мәсәләси Али Советин музакирәсинә верилсин.

Ејни заманда јени гәбул олуңмуш әлифбанын түрк әлифбасы илә там ујғунлашмасынын да бөјүк әһәмијјәтини гејд етмишдик.

Мүһәфизәкар дил алимләринин әсассыз иддиалары сәбәби илә јени гәбул едилмиш әлифбамыза «Ә», «Q»

вә «X» һәрфләринин салынмасы һеч шүбһәсиз ки, кәләчәкдә бөјүк чәтинликләр вә анлашылмазлығларла бағлыдыр. Биринчи нөвбәдә компүтерләрлә вә чап машиналары илә әләгәләдир вә бу, иғтисадийјатымыза баһа баша кәләчәкдир. Һалбуки, чәтинлик чәкмәдән «Е» һәрфини јери кәләндә «Ә», «Һ», һәрфини «Xә», «К» һәрфини «Кә», «Ке», «Ге» кими охушмасы мүмкүндүр вә бир чох милләтләрин әлифбаларында буна охшар чәһәтләр лап чохдур. Мәсәлән, маچار дилиндә «Ә» сәси вар, ләкин «Ә» һәрфи јохдур. Түркіјәдә дә һәмчинин. Мәсәлән, түркләр «Bahce» јазырлар, «бахчә» охујурлар, «Halen» јазырлар, «һалән» охујурлар. Белә мисаллар чох кәтирмәк олар. Буна көрә дә «Ә», «X» вә «Г» сәсләри галмагла бу һәрфләрин әлифбамыздан чыхарылмасы мәгсәдәујғун вә вачибдир.

Бу чүр ислаһатлары бә'зи зијалыларымыз нәдәнсә Түркіјәнин тә'сири илә бағлајырлар вә разылашмаг истәмирләр ки, бүтүн бунлар бизим мәнәфејимизә ујғундур. Онлар һәр дәфә өз хүсусийјәтимизи бәһанә кәтирирләр, амма исбат едә билмирләр ки, бу хүсусийјәтләр нәдән ибарәтдир.

Дикәр тәрәфдән дә һеч чүр баша дүшмәк олмур ки, бә'зи зијалыларымыз Түркіјәдән нә сәбәбә бу гәдәр еһтијат едирләр вә нәјә көрә «түрк» дејәндә бу чүр гысгаңырлар. Буну билмәк лазымдыр ки, бизимлә ејни көкдән олан Түркіјә һамыдан даһа чох бизә гардашдыр. Бизимлә Түркіјәнин тәфриғәсинә аңчаг вә аңчаг ермәниләр вә онларын мә'лум һавадарлары севинә биләрләр.

Вә бирдәфәлик биз билмәлијик ки, 1918-чи илдә Азәрбајчан өз истиглалыны е'лан едән заман бөјүк дәвләтчи рус шовинизминин сәдагәтли нөкәрләри олан ермәниләр өз ағаларынын тәһрики илә мүстәғиллијимизи бешийиндә боғмаға чалышдығлары мәгамда М. Ә. Рәсулзадә вә силаһдашлары гардаш түрк халғыны һарајымыза чагырмасадылар, бу күн нә Бакыда јашајачагдыг, нә дә Азәрбајчан адлы вәтәнимиз олачагды. Вә Аллаһ рәһмәт еләсин Мустафа Камалы. Түркіјәјә гысганан бә'зи сојдашларымыз јахшы-јахшы билмәлидирләр ки, әкәр бириңчи дүңја мұһарибәсиндән сонра Антантанын планлары баш тутсајды вә Түркіјә парчаланараг јох олсајды вә ја Анадолунун ортасында кичик, зәиф дәвләт кими галсајды, онда бу күн, Совет Иттифагы дағыландан сонра Азәрбајчанын бир дәвләт кими мөвчудийјәти бөјүк суал алтында галачагды. О вахт һеч кәс бизим дадымыза чатмајачагды.

Өјрәтмәк олмасын, бунлары билмәк кәрәк.

«Азәрбајчан» гәзети,
20 декабр 1992 ил.

МҮЧАДИЛЭНИН БАШЛАНҒЫЧЫ

Нечә илләр бундан эввэл университетин дивар гәзетләриндән бириндә Горкинин дилимизә тәрчүмә олуна әсәрләринин тарихи барәдә кичик бир мөгалә дәрч олумушду. Бу мөгаләнин мүәллифи олан тәдгигатчы тәләбә гыз өз мөвзусундан бәһс едәркән тәрчүмәчиләрдән бири кими, јегин өзү дә билмәдән вә ону нечә тәһлүкә көзләдијини ағлына белә кәтирмәдән М. Ә. Рәсулзадәнин адыны чәкмишди. Тәсадүфи мөгаләни охујан мүәллимләрдән бири бу сирри һеч кәсә ачмамышды. Нә мөгаләнин мүәллифинә бир сөз демишди, нә дә бир кәси хәбәрдар етмишди ки, дивар гәзетини чыхарсынлар. Чүнки бу һәрәкәт дәрһал шүбһә доғурачагды вә тәһлүкәсизлик комитәсинин университетдәки тәмсилчисинин ајыг-сајыг нәзәрләриндән јајынмајачагды. Нәтичәдә чох адам зәрәрдидә олачагды.

Кичик көрүнә биләчәк бу һадисәни јада салмагда ики мөгсәдимиз вар: биринчиси, Рәсулзадә адыны хатырламағын нә гәдәр тәһлүкәли олдуғуну вә бир дә бу бөјүк шәхсијјәтин әдәбијјатын бүтүн саһәләриндә нечә кениш фәалијјәт кәстәрдијини гејд етмәкдир.

Бу күн исә М. Ә. Рәсулзадәнин әдәби вә ичтимай ирси бүтүн халгымызын малы олмуш вә чох әләмәтдардыр ки, биз онун әсәрләринин биринчи чилдинә саһиб ола билмишик.

БДУ-нун профессору Ширмәммәд Һүсејнов тәрәфиндән топланыб тәртиб едилән, әрәб әлифбасында кирил әлифбасына көчүрүлән бу биринчи чилдин јаранмызын тарихи дә марағлыдыр. Көркәмли журналистимиз вә тәдгигатчы профессорумузу бу фәалијјәти әсл вәтәндашлыг гејрәтинин нүмунәсидир, чүнки бу чилдин әмәлә кәлмәси, Рәсулзадә адынын популарлашдығы сон үч илин нәтичәси дејил, узун кизли шәраитдә архивләрдә апарылан јорулмаз фәалијјәтин мәнсулудур, буна көрә дә гијмәтли һәмкарымыз Ширмәммәд мүәллимә вәтәндашлыг борчуну чан-башла ахыра чатдырдығына көрә миһнәтдар олмалыыг.

Чилдин үзәриндә бөјүк иш апарылмышдыр. 470 сәһифәдән ибарәт олан бу әсәр Ш. Һүсејновун јаздығы өи сөзлә, мүәллифин мүчадилә силаһдашы вә давамчысы Мирзәбала Мәмәдзадәнин мөгаләси илә башланыр. Рәсулзадәнин кечдији бөјүк мүбаризә јолуна һәср едилмиш бу мөгаләни М. Б. Мәмәдзадә «Гәләм, кәлам вә мәфкурә устадымыз» башлығы алтында 1954-чү илдә Анкарада «Азәрбајчан» журналында, Мәмәд Әминин

70 иллији мүнасибәтилә чап етдирмиш, сонрадан дәфни мүнасибәтилә сөјләмишдир. Мөгаләнин мүәллифи бу бөјүк дәвләт вә фикир адамынын 19 јашындан өмрүнүн ахырынадәк фәсиләсиз давам едән мүбаризәсиндән марағлы, ибрәтамиз фактлар вә һадисәләр тәсвир едир. «Милләти үчүн бир сәадәт гапысы ачмағы» өз һәјатынын гајәси кими дүшүнән Рәсулзадә бүтүн өмрүнү бу мүгәддәс ишә һәср етмишдир. Инди артыг һамымыза јахшы мәлумдур ки, М. Ә. Рәсулзадә илк мүстәгил республикамызын јарадылмасында вә бу күнә кәлиб чыхмасында мисилсиз рол ојнамышдыр. Ленин вә ја Сталин олајдылар да, олмасајдылар да рус халгы јашајачагды. Дүнјада гәһрәман кими дәјәрләндирилән вә франсыз халгынын азадлығы уғрунда јорулмадан мүбаризә апаран де Голл да о чүр. Амма әсримизин әввәлиндә Мәмәд Әмин вә силаһдашларынын фәдакарчасына мүбаризәси олмасајды, Азәрбајчан халгы гырғын мејданында кимсәсиз галачагды, тарих вә чоғрафи мөкәндән силинмәли олачагды. Рәсулзадәнин өз халгы гаршысында хидмәти, бир нечә ил сонра Ататүркүн Түркијәнин тәлејиндәки хидмәтинә чох бәнзәјир.

М. Ә. Рәсулзадәнин ишыг үзү көрмүш әсәрләринин биринчи чилди онун кәнч јашларында мүхтәлиф гәзет вә журналлара јаздығы мөгалә, мәктуб, ше’р, фелјетонларыны әһатә едир вә китабын илк јазысынын алтында 1903 рәғәми гејд олунмушдур ки, бу вахт мүәллиф он доғгуз јашына јеничә гәдәм гејмушду. Бу, Тифлисдә чыхан «Шәрги-Рус» гәзетинә јаздығы мәктубудур, ләкин бу кичик мәктубда халгын гаршысында дурап бөјүк мәтләбләрдән бәһс олунур. «Гағгаз мүсәлман әһалисиндән үмуми вә Бакы әһлиндән хүсуси тәвәггә едирәм ки, өз ушағларындан балача олан вахтда елм вә тәрбијә еләмәкдән башга бир шеј мәнзур (мөгсәд) тутмасынлар. Мәсәлән, һәр кәсин ки, гүввәси чатыр ушағыны мәктәбә гејмаға, мәбадә-мәбадә палчыхчы, дүкан шакирди вә гејрә-гејрә разы олсун».

Рәсулзадә мүбаризәсинин вә бунунла бағлы сијәси, ичтимай фәалијјәтинин, әдәби јарадычылығынын еркән дәврү елә бир замана тәсадүф едир ки, Азәрбајчан халгы о вахт да империјанын сәнарсиси илә јарадылмыш фәлакәтә дүچار олмушду вә бу күнкү кими, Гарабағ, Зәнкәзур, Нахчыван ермәни-мүсәлман мұнагишәси нәтичәсиндә од ичиндә јанырды. Кәнч Мәмәд Әмин 1906-чы ил јанаврын 5-дә чыхан «Иршад» гәзетиндә бу фәлакәтин сәбәбләриндән бирини белә изаһ едирди: «Јазычылар лазымдыр ки, нифага бир чүз’и дәхи олса хидмәт

едән мөгаләләрден ибрази, нифрәт вә назарылыг етсин- ләр... Нәркаһ «Ермәни мәсәләси вә панисламизм» кими китаблар әвзиндә, мөһәббәт вә гардашылыга чагыран рисаләләр нәшр етсә идиләр, бу гәдәр һаһаг ганлар тө- күлмәһиб, бу гәдәр евләр, ханиманлар бәрбад олуб ви- ран галмаз иди. Бу гәдәр арвадлар дул, ушаглар јетим дүшмәз иди». Мүәллиф, көрүнүр, өз дөврүнүн мәнфур балајанларыны, ханзадјанларыны, капутикјанларыны нәзәрдә тутур, вә онларын бәд әмәлләриндән үрәк јан- ғысы илә бәһс едир.

М. Ә. Рәсулзадәнин әлимиздә олан бу чилдини вә- рәгләдикчә, бу бөјүк инсанын кәнч јашына рәғмән өз халгы илә нечә һәмәһәнк нәфәс дәрдијини, бүтүн дәрди- бәлаларыны нечә дәриндән һисс етдијинин шаһиди олурсан. «Нәр јана бахырсан ләнклик, нәр тәрәфә дөнүр- сән бүтүн дурғунлугдур ки, вар. Үрәклә бағыран, гәлб- дән нәлә едән аз тапылыр. Затән гәлбдән бағыранла- рын бағыртылары да аздыр, чүнки ишә мәшғул олдугда бағырмаға вахт галмыјор» («Тәрәгги», № 56, 1908, 19 сентјабр). Бу күн Вәтәнимизин дүчар олдуғу бәлала- ры көрүрмүн кими һәмин илин октјабрында јазырды: «Мадам ки, Қрыловун һекајәсиндә олдуғу тимсал кими һәрәмиз бир јана чөкәчөјик, о һалда дөври-чәрхеји мә- дәнијјәтимиз һаман јериндә галачаг, һәрәкәтә кәлмә- јөчәкдир». Вә халгларын башына кәтирилән зилләтләрә баис оланларын үнванлары да она јахшы бәлли иди, бунларын сәбәбләрини дә дәриндән баша дүшүрдү, би- лирди ки, халгларын бир-биринин үстүнә салан кәсләр кимләрдир вә мөгсәдләри нәдир. «Иштә «шејтан» әли илә јапылан ермәни-мүсәлман мүгатиләси, нечә ки көз- ләмәк оларды, бизә бир бөјүк сәфаләт, түкәнмәз фәла- кәт, јаддан чыхарылмајан рәзаләт вә һәлакәт јетирмәк- дәдир. Будур, Гарабаг дағылмыш, Зәнкәзур талан олун- муш, јүзләрлә кәндләр јағмајә кетмиш... Минләрлә би- нәвалар чөлләрдә галыб «ачындан өлдүк, сојудган ғы- рылдыг, еј ипсаплар, бизә имдад!»—дејә фәрјадларыны асимана бүләнд едијорлар... һөкүмәт исә ишинә мәшғул олуб бурасына һеч диггәт белә етмијор. Нә үчүн дә елә- син?! Бу бәлалар, бу фәлакәтләр јалху бир мүсәлман- ларын, јалху бир ермәниләрин бәдбәхтлији дејил. Бу бәла, бу бәдбәхтлик чүмлә Гафгазын, күлли гафгазлы- ларын бәдбәхтлијидир».

Рәсулзадәнин тәсвир етдији һадисәләр, билдијиниз кими, әсримизин әввәлләриндә чәрәјан едирди вә бундан сонра 1918-чи илдә дә һәмин фачиә баш верди, үчүнчү далга исә 1988-чи илдән бу күнүмүзә кими кәлиб чыхан

фәлакәтләрдир. Бәс онда көрәсән узун илләр боју рес- публикаја башчылыг едәнләр нечә олуб ки, бу күнүмүзү көрә билмәјибләр? Туталым, Рәсулзадә јасаг иди, бәс бу фачиәләрдән бәһс едән гејри әдәбијјатчыларымыз, журналистләримиз, сијаси хадимләримизин јаздыглары нечә, бунлардан фәјдаланыб вахтында тәдбир төкмәк олмазды ки, Хочалы, Шуша, Лачын вә дикәр фачиәлә- римизин гаршысы алынајды? Рәсулзадәнин бәһс етдији о «шејтан» јүз илдән артыгдыр ки, фәалијјәт көстәрир, амма бизим рәһбәрләримиз һәмишә башларынын алты- на јастыг гојмуш, халгы көзләјән фәлакәтин гаршысы- ны алмаг үчүн һеч ғымылданмамышлар. Будур бәдбәхт- лијимизин вә фәлакәтимизин сәбәби. «Өјләләри кәрәк чәмаәт ишинин башында олсунлар ки, һәгигәтән онлар һаман иши апармаға, лајигинчә јеринә јетирмәјә мү- сәид олуб өз әфкар вә һиссијјатларыны демәјә, јолдаш- ларына бәјан етмәјә мүгтәдир олмагла бәрәбәр, чәмаә- тин ашағы синфинин тәрәфдары фүгараји-чәмаәтин һи- мајәчиси олсунлар»,—дејә 1907-чи илдә «Тәкамүл»дә јазаркән белә рәһбәрләрә ишарә едирди.

1903—1909-чу илләрдә јазылыб бу чилддә топлан- мыш әсәрләр, бүтүнлүклә Азәрбајчан халгынын тәлеји илә бағлы мүһүм мәсәләләрдән—сијаси, игтисади, мәи- шәт, мәдәнијјәт вә гејри проблемләрдән бәһс едир вә бун- ларын бөјүк әһәмијјәти ондадыр ки, бу күн дә өз дәјә- рини итирмәмишдир. Ингилаб, партијалар, дөвләтин идарә едилмәси, демократија, тәһсил мәсәләләри, Иран вә Түркијә һадисәләри кәнч Мәммәд Әминин јарадычы- лыгында мүһүм јер тутур. Дөвләт ишини өз шәхси мә- нафеләринә гурбан едән хадимләрдән бәһс едәрәк мүәл- лиф «Тәрәгги»дә Бақы думасы нүмајәндәләри һаггында јазырды: «Бизим гласнылар... анчаг буну билирләр ки, бачардыгча өз чибләрини долдуран ишләри, лаји- һәләри ичра етдирсинләр вә шәһәр идарәсини ејлә һала гојсунлар ки, биламүмманиәт кејфләри истәдији кими һөкүмранлыг еләјиб, өз гөвм вә әгвамларынын кејф вә сәдагәтләрини тә’мин етсинләр!»

Милли дөвләтимиз гурулдугдан сонра бу фикрини ишкишаф етдирәрәк Рәсулзадә 1919-чу илдә «Азәрбај- чан» гәзетиндә хәбәрдаралыг едирди: «...Инди артыг истиглал фикри бир фиргәнин, бир күтләнин арзусу де- јил, бүтүн чәмаәт вәтәни истиглалсыз вә дөвләти һүр- ријјәтсиз тәсәввүр едәмијор. Она көрә дә демократија гапысында шүбһәли адамлар дурмасына һеч вәчһлә ра- зы олмаз вә бир тәк ваһид кими һүрријјәт вә истиглалы- нын мүдафиәсинә һазырдыр».

Бөжүк зәһмәт баһасына баша кәлән биринчи чилд шүбһәсиз ки, халгымыз тәрәфиндәи мараг вә севки илә гаршыланачаг. Амма тәхминән он чилдә эһәтә едәчәк Рәсулзадә әсәрләринин чапы мүтләг дөвләт тәрәфиндән һинамә едилмәли, бунун үчүн вәсаит әжрәлмәлидир. Анчаг бу јолла бүтөвлүкдә нәшри уғурла баша вурмаг олар.

«Халг гәзети»,
24 феврал 1993 ил.

ИФЛАСЫН СӘБӘБЛӘРИ

1992-чи ил мај олајларындан дәрһал сонра Халг чәб-һәсинин нүмајәндәси Иса Гәнбәр парламент сәдри күр-сүсүнә саһиб олан кими, онун илк гајғысы Халг чәбһә-синдәки јолдашларына вәзифә пајламаг олду. Бир нечә дәфә чәһд кәстәрмәсинә рәғмән, милләт вакили сечилә билмәјән Пәнаһ Нүсејнов, һәлә президент сечилмәмиш-дән, кәләчәк президентин Дөвләт катиби вәзифәсинә кә-тирилди. Вә бу гајда илә гыса бир мүддәт әрзиндә бүтүн вәзифәләр—мәһәллә сәдриндән тутмуш назираләрә гәдәр Халг чәбһәсинин нүмајәндәләринә пајланды. Һәтта хү-суси һазырлыг, тәчрүбә вә ихтисас тәләб едән вәзифәләр дә, бу ишдән башы чыхмајан, Халг чәбһәсинин аз тәһ-силли, аз тәчрүбәли, аз мәдәнијјәтли үзвләри арасында бөлүшдүрүлдү вә бунларын ачы нәтичәләри гыса мүд-дәт әрзиндә бариз шәкилдә өзүнү кәстәрмәјә башлады—республиканын һәр јерини һәрч-мәрчлик бүрүдү, вәзи-фәли шәхсләрин рүшвәтхорлуғу, әдаләтсизлији, өзбашы-налығы баш алыб кетди.

Амма бир һәгигәт вар ки, халг илк анларда јени иг-тидара бөјүк үмидләр бәсләјирди, инсанлар јарыач-јары-тох доланмаға, һәр чүр мәрһумијјәтә дөзмәјә һазыр идиләр, онлары дүшүндүрән бир мәсәлә иди—Гарабағ. Онлар инанырдылар ки, Гарабағ далғасы үзәриндә һа-кимијјәтә кәлән јени игтидар бу мәсәләни мүсбәт шә-килдә һәлл едәчәк, ермәни тәчавүзкарларыны торпағы-мыздаи говачаг вә халгымыз нәһәјәт раһат нәфәс ала-чаг вә буна көрә дә Әбулфәз Елчибәјә сәс вердиләр. Вә Елчибәј президент олду. Чәбһәдә бир гәдәр уғурлар баш верди вә сонра һәр шеј донуб галды. Игтидар сан-ки чәбһәни тутду, бүтүн фикрини вәдләрә, сөз-сөһбәт-ләрә бурахды. Президентин әсас вәзифәси исә харичи

дөвләтләрин вә ширкәтләрин нүмајәндәләрини гәбул етмәкдән, чох вахт һәјәтә кечмәјән форманлар имза-ламагдан ибарәт олду. Тез бир заманда игтидар илә халг арасына дәмир бир пәрдә чәкилди. Зијалылар, ичтимаи тәшкилатлар, бачарыглы инсанлар игтидардан әјры са-лынды, өлкәни анчаг Халг чәбһәсинин нүмајәндәләри идарә етмәјә башладылар. Бир чәһәти нәзәрә алмаг ла-зымдыр ки, һакимијјәтә гануни јол илә тәкчә президент сечилмишди, игтидара кәләнләрин галанларына исә халг һакимијјәт мандаты вермәмишди. Бу һакимијјәтин ән бө-јүк нөгәси—1917-чи илдә гијам јолу илә Русијада иш башына кечән Ленин вә болшевикләрин тәчрүбәсинә әсасланмасы иди. Мәлүмдур ки, о вахт Ленин зијалы-лары өз һакимијјәтиндән тамамилә узаглашдырмышды, мүһүм вәзифәләрә тәчрүбәсизлијинә, савадсызлығына, вә аз мәдәнијјәтинә рәғмән анчаг болшевик оланлары кәтирирди. Мәсәлән, ади бир болшевик ишчи, әскәр вә ја матрос фабрика мүдири, банк рәһбәри тәјин олунурду вә бу ади инсанларын тәчрүбәсизлији нәтичәсиндә ги-јамын илк илләриндә Русијанын бүтүн тәсәррүфаты да-ғылмыш, инсанлар ачлыға вә сәфаләтә дүчәр олмушду-лар. Елчибәјин һакимијјәти дә тарихин исләдији бу мәлүм јол илә кетди. Халг чәбһәсинин үзвләри олан, амма һеч вахт идарәчиликлә мәшғул олмамаш, мәсәлән шофер, ишыг һаггы јазач, балыгчы, хырда алверчи, бә-зән ади мүәллим вә дикәр бу чүр шәхсләр рајон вали-ләри кими мәс’ул вәзифәләрә кәтирилди. Јухарыда ады-ны чәкдијимиз Дөвләт катиби, сонрадан аз мүддәтә баш назира олмуш Пәнаһ Нүсејнов да мүһүм бир иш тәчрү-бәсинә малик дејилди. Вахтилә о, доғулдуғу кичик бир шәһәрдә музей бахычысы иди, сонрадан университетдә ади лаборант ишләмишдир. Ичтимаијјәт ону танымыр-ды, о да Азәрбајҗанын чох мәшһур адамларыны таны-мырды. Иш башына кәлән илк күнләрдә мүхтәлиф ич-тимаи тәшкилатларын нүмајәндәләрилә бир мушавирә кечирди вә бу илк көрүшдә өз дүшүнчәсини белә ачы-лады: «Нәјин баһасына олурса олсун, һакимијјәти әли-миздә сахлајачағыг». Илк вахтлар бу сөзләрин мәна-сыны һәр кәс баша дүшмәсә дә, сонрадан алашылды—ган төкүлсә дә, торпаглар верилсә дә, һәр чүр гануисуз-луглар баш версә дә—һакимијјәт сахланылачаг вә бу һакимијјәт һеч кәсә верилмәјәчәк. 1993-чү ил ијунун 4-дә мәлүм Кәнчә олајлары бир даһа сүбүт етди ки, игтидар өз лахлајан һакимијјәтини горујуб сахламаг үчүн һәр чүр һәрәкәтләрә—ган төкүлмәсинә белә һа-зырдыр.

Әслиндә, Елчибәј һакимијјәтинин ифласа уғрамасына мәһз кечмиш Дөвләт катиби вә баш назира Пәһәһ һүсәјнов вә онун кими игтидарда олан шәхсләр сәбәб олдулар. Чүнки јумшағ адам кими танынан президент бүтүнлүклә онларын тәсири алтында һакимијјәтини сүрдүрмәкдә иди. Һәм дә чохларына там ајдын иди ки, дөвләти президент дејил, Пәһәһ һүсәјнов вә әтарфы, өзү дә истәдикләри кими идарә едирләр.

Бақыда фәәлијјәт көстәрән Стратежи вә бејнәлхалғ тәдгигатлар Мәркәзи исә Елчибәј игтидарынын ифласы сәбәбләрини белә ачыглајырды: 1. Ики ил бундан әввәл тәклиф олунашду ки, Халғ чәбһәси өз структурунда вә низамнамәсиндә дәјишикликләр етсин вә бүтүн демократиқ гүввәләрини конгресинә чеврилсин. Бу вахт Халғ чәбһәси бүтүн ичтиман тәшкилатлары вә партијалары бирләшдирә биләрди. Лакин Халғ чәбһәси рәһбәрләри бу тәклифи гәбул етмәдиләр. 2. 1992-чи илин мај һадисәләриндән сонра тәклиф олунду ки, игтидар коалисија һөкүмәти јаратсын (Һејдәр Әлијевин вә Етибар Мәмәдовун партијалары илә бирликдә). Халғ чәбһәси рәһбәрләри бу тәклифи дә рәдд етдиләр. 3. Әбүлфәз Елчибәј президент сечилдикдән сонра тәклиф олунду ки, о, Халғ чәбһәси сәдрлијиндән ајрылсын вә һеч бир сијаси гүввәнин тәсириндә олмасын. Бу тәклифә дә әһәмијјәт верилмәди.

Игтидарын нүфуздан дүшүб ифласына әсас сәбәб мұһарибәдәки уғурсулуглар олду. Бунун әсасы шәкилдә арашдырылмасы вә тәһлил едилмәси кәләчәјин ишидир вә шүбһәсиз ки, кениш тәдгигат мөвзусудур. Бунунла белә, индинин өзүндә дә һамыја ајындыр ки, игтидар чәбһәјә биринчи мәсәлә кими әһәмијјәт вермәмишдир, ордунун мөһкәмләндирилмәси мәсәләләрини өзбашына ахына бурахмыш, командаларын сечилиб јерләшдирилмәсиндә бағышланылмаз сәриштәсизлијә јол вермишдир. Нәтичәдә дә Вәтән торпағлары ишғал едилмишдир. Мәсәләнин гәрибә чәһәти бундадыр ки, кечирдикләри мәтбуат конфрансларында истәр президентә, истәр сә дә дикәр рәһбәрләрә мұһарибә илә бағлы суаллар вериләркән, «Бу барәдә бир шеј билмирәм», «Илк дәфә ешидирәм» чаваблары алынырды.

Бундан башға халғы гајғыландыран дикәр чәһәт дә варды. Ермәни тәчавүзү нәтичәсиндә гәтл едилән, 700 мин инсанын евсиз-ешиксиз галдығы бир заманда, игтидар саһибләри арасында һәр чүр әхлағ нормаларыны тапдалајарағ өзүнә дөвләт һесабына апартамент дүзәлдәнләр чох иди. Онлар тез-тез харичә сәфәрләр едир,

сон модалы баһалы автомашынар алыр, Дүбаһаи Кәрәчидән тәјјарә илә баһалы мебелләр кәтирир, гәричи банкларда өзләринә һесаблар ачыр вә бу кими ганунсуз ишләрә гуршанырдылар. Милјонлар газанан бу мафијалар ермәниләрә бензин сатмагдан тутмуш һәр чүр пис ишләрә әл атырдылар. Гәсб етдикләри дөвләт малыны силмәк үчүн бир сыра јашајыш јерләринин дүшмән әлине кечмәсинә јол ачырдылар. «Ермәниләрин әлине дүшдү», дејә һәр чүр ганунсузлуғлары өрт-басдыр едирдиләр.

Азәрбајчанын өзүндә вә харичиндә, хүсусән Түркијәдә белә бир јанлыш дүшүнчә вар ки, куја Азәрбајчан өз истиглалына АХЧ-нин мүбаризәси нәтичәсиндә говушмушдур. Лакин кечмиш ССРИ-нин бүтүн республикалары, һәтта ән аз савадлысы олан вә ән аз мүбариз олан Түркмәнистан да говушмушдур.

АХЧ исә истиглалы өз әсәри кими көстәрмәк үчүн 1990-чы ил 20 јанвар фәчиәсини төрәтмиш, јүзләрлә динч аиләни бәдбәхт етмишдир.

Буну ачыгча көстәрмәк ләзимдыр ки, Халғ чәбһәси вә онун лидерләри јухарыда гејд олуна кәјфијјәтләри үзүндән Азәрбајчанын истиглалыны мөһкәмләндирмәк, ону фәләкәтдән гуртармағ үчүн фәјдалы бир иш көрә билмәдиләр вә һәмин кәјфијјәтләринә көрә бир иш дә көрә билмәздиләр. Буна көрә дә Азәрбајчан истиглалыны Халғ чәбһәсинин адына јазмағ бөјүк јанлышыгдыр. Кечмиш Советләр Бирлијинин дағылмасы Јелтсин (Русија), Кравчук (Украјна) вә Шушкевичин (Белорусија) Беловеж мешәсиндә бир араја кәлмәсилә баша чатмыш вә тарихдә һадир бир һадисә—империјанын чөкмәси баш вермишдир, беләликлә дә кечмиш Советләр Бирлијинин бүтүн әсир өлкәләри кими, Азәрбајчан да азадлыға чыхмышдыр.

Бу јазынын мұәллифи «Јени форум»ун 1991-чи илин октябрындакы сајыпла бунлары сөјләмишди: «Тәәсүф ки, Түркијәдә белә бир јанлыш фикир вар ки, Азәрбајчан истиглалы уғрунда јалпыз Халғ чәбһәси вә јени јаранмыш партијалар чарпышыр. Лакин бу мүчадилә бүтүн милләтин мүбаризәсидир... Инди һәр шејдән өнчә Азәрбајчана бирлик кәрәкдир...» Тәәсүф ки, Халғ чәбһәсинин лидерләри бу керчәклији анламадылар вә анламағ да истәмәдиләр. Нәтичәси дә онларын чөкмәсилә битди.

Бу күн Һејдәр Әлијевин дөвләт башына кәтирилмәсини Түркијәдә полковник Сурәт Һүсәјновун гијамынын

нәтичәси кими дәјәрләндирирләр вә бу иддианы ирәли сүрәнләр һеч вахт өзләриндән сорушмурлар ки, Халг чәбһәси игтидара һансы јолла кәлмишдир? Демократик јолламы? Хатырлатмаг истәрдик ки, ејни демократик јол илә сечилмиш кечмиш президент дә, парламентин кечмиш сәдри дә өз вәзифәләриндән тәзјиглә ајрылмышлар, чүнки бу һадисәләр баш верәркән Халг чәбһәсинин силаһлы дәстәләри парламент бинасыны блокадаја алмышдылар, ичәријә вә бајыра һеч кәси бурахмырдылар. Сонрадан, бөјүк мәчлисип индики кичик милли мәчлис һалына кәлмәси дә мәһз бу јол илә һәјата кечирилди, ахырда исә 51 нәфәрдән, јарысы Халг чәбһәсиндән, јарысы исә «кечмиш коммунист» адланан милләт вәкилләриндән ибарәт олду, беләликлә Конститусија кобуд сурәтдә позулду. Чүнки бир мәгсәд вар иди—һакимијјәти әлә кечирмәк!

О вахтлар Халг чәбһәсинин лидерләри һакимијјәти әлә кечирмәкдә мәгсәдләрини бол-бол тәблиғ едәрәк сөјләјирдиләр: һакимијјәт мәгсәд дејил, милләти хош күнә чыхармаг үчүн бир васитәдир. Тәәссүф ки, мәгсәд имиш: кресло тутмаг, варланмаг вә өз һәјатыны јахшы гурмаг.

Чәми бир ил өнчә халгын бөјүк әксәријјәти һейдәр Әлијевдән аз бәһс едирди вә онун һакимијјәти кәлмәсини һеч ағлына белә кәтирмирди. Болкә дә һеч истәмирди. Амма Халг чәбһәси милләти учурум кәнарына кәтириб чыхаранда, истәр-истәмәз һейдәр Әлијев јада дүшдү, вахтилә ону һеч севмәјәнләр белә, о чүмләдән Әбүлфәз Елчибәјин өзү вә чеврәси дә, ничат јолуну һейдәр Әлијевнин шәхсиндә көрдүләр, онун Бакыја гајытмасында тәкид етдиләр. һейдәр Әлијев исә күчлү шәхсијјәт олдуғу сәбәбилә јарымчыг ишләрә гошулмаз. Көрүндүјү кими, о да өз халгы гаршысында вәзифә вә мәс'улијјәтини дәриндән баша дүшдүјүндән, дәвләти идарә етмәјә кәтирилмәсинә разылыг вермишдир вә бу күн бүтүн милләт оңу дәстәкләмәкдәдир. Чүнки халгын бир башгасына инамы галмамышдыр. Әкәр парламент сәдри бәјан едир ки, 1992-чи илин сонуна кими биз мүнәрибәни битирәчәјик (әлбәттә гәләбә илә!) вә бунун әвәзипдә өлкәнин јени-јени торпаглары ермәни гәсбкарларына верилдир—бундан сонра халгын игтидара нә инамы ола биләрди? Кечмиш игтидарын «демократија», «иһсаһ һүгүгу», «ганунун алилийи» кими сөзләри дә даһа милләтә һеч бир тәсиклик вермир, абстракт сөзләр кими сәсләнирди. Әслиндә, бу чүр сөзләрин тез-тез тәкрарланмасынын да бир өнәми галмамышды. Торпағынын азад олунамасыны, бир парча һалал чөрәк газанмасыны арзу

едән милләт игтидардан конкерт иш көзләјирди вә тәәссүф ки, игтидар бунун өһдәсиндән кәлә билмәди, чүнки бу ишләрлә там мәс'улијјәтлә мәшғул олмады. Чүнки, көстәрдијимиз кими, башга ишләрлә мәшғул олду.

Кечмиш президент Ајаз Мүтәллимов истәфаја чыхмаг зорунда галаркән сон сөзү бу олду: «Мән кедирәм, амма Азәрбајчаны бөјүк фәләкәт көзләјир». О заман бу сөзләрә диггәт јетирән олмады, һамы ејфоријаја ујараг Халг чәбһәсинин «Үмид вар кәләчәјә, сәс версәк Елчибәјә» кими шуарларынын ардынча гошмушду, бизи нәләр көзләјә биләчәјини дәриндән дәрк етмирди. һеч баша дүшмәк истәмирди ки, өлкәнин тәләјини сијаси мүнбаризә вә дәвләти идарә етмәк тәчрүбәси олмајан адамларын ихтијарына вермәк олмаз. Тәәччүблү ола да, көрүнүр Орта Асија чүмһуријјәтләриндә бу мәсәләни биздән даһа јахшы анладылар вә буна көрә дә, һәрчмәрчлик дүшмәсин дејә, чохла јени партијаларын јарадылмасы үчүн тәләсмәдиләр вә бу күн көрүнүр ки, һеч сәһв дә етмәмишләр. Әлкә чоһуг аддымлары илә јеничә јеримәјә башладығы заман бурада чоһпартијалылыг нә гәдәр мәгсәдәүјүндүр? Әкәр белә олсајды, онда Ата-түрк дә елә илк заманлардан Түркијәни чоһпартијалы өлкә кими гуларды вә тәсәввүр един ки, о вахт Түркијә нә һала кәлә биләрди! Белә олан сурәтдә, Түркијәнин сијаси даирәләри ишин мәғзини билмәдән, Халг чәбһәсинин тәркибиндән хәбәри олмадан, әчаба, нәјә көрә Халг чәбһәсиндән өтрү бу гәдәр чанфәшанлыг едирләр? Бир дә көрәсән, һеч өзләринә суал етмирләр ки, түрк көкәнли олан Газахыстан, Әзбәкистан, Гырғызыстан вә Түркмәнистан нә сәбәбә көрә Азәрбајчан—Ермәнистан мүнәгишәсиндә битәрәф мөвге тутурлар вә бизим һагг ишимизи мудафиә етмирләр? Чүнки онлар Халг чәбһәсинин Азәрбајчанда һакимијјәтә кәлмәсини гејри-һаууни һесаб едирләр вә Мүтәллимовун деврилмәси илә барыша билмирләр, һәм дә бу гијамдан нәтичә чыхараг өз өлкәләриндә дијәр партијаларын фәалијјәтинә имкан вермирләр. Әлбәттә, һәр өлкәнин өз хүсусијјәти вар, бу күн истәр Азәрбајчаны, истәрсә дә јухарыда көстәрдијимиз өлкәләри сијаси баһымдан нә Түркијә илә, нә Пакыстан илә, һеч Иранла да мугајисә етмәк олмаз. Чүнки кечмиш Советләр Бирлијиндән гопмуш өлкәләрдә мәдәни сијаси мүнбаризә тәчрүбәси јохдур, буна көрә дә сијаси мүнбаризә бир нәтичә вермәјинчә, партијалар зоракылыг јолуна кечирләр. Азәрбајчанда Халг чәбһәсинин тәчрүбәси буну ајдын көстәрди, лидерләринин сөјләдији кими, онлар игтидара «танк үзәриндә» кәлдиләр.

Бу күн Азербайжанын бачарыглы, тэчрүбэли вэ мүасир дөвлэтчилик тэчрүбэсинэ малик олан хадимлэрэ чох ештијачы вар. Буна көрө дэ халг јени игтидара бөјүк үмидлэ бахыр.

*«Јени форум» журналы (Анкара)
Октябр 1993 ил.*

ДАВАМЛЫ ЈАШАМАГ ГАНУНУ

Халгымызын сивилзасијаја бағлы, гэдим милли мәдонијјэтэ, реал игтисади вэзијјэтэ, адэт вэ ән'әнэлэрэ дајанан идеолокијасынын олмамасы Азербайжанымызы дэрин сијаси, һәрби вэ игтисади бөһрана сүрүклэјиб кәтирмиш вэ бу күнкү бөјүк фәлакәтлэрэ дүчар етмишдир. Бунун да объект вэ субъектив сәбәблэри олмушдур. Јетмиш илдән артыг өз тәбии көкләриндән гопарылмыш, һәр чүр азадлыг һүгугларындан мәһрум едилмиш халга јалапчы, гејри-тәбий, гејри-сәмими «бејнәлмилләчилик» «идејалары» ашылапмыш вэ о, «ишыглы кәләчәк» хәјаллары илә алдадылмыш вэ сонунда да оғу пешиман етмиш, пәришан бир вэзијјэтэ салмыш вэ нәһајәт халг алдадылгыны дәрж етмишдир. Вэ идеолокијада вакум јаранмышдыр. Буна көрө дэ бу күн бизим һансы идеолокијаја саһиб олмагымыз мәсәләси ортаја чыхмыш вэ бу мәсәлә зијалыларымызы, ола билсин ки, сијаси хадимләримизи дэ нараһат етмәјэ башламышдыр. Амма, мәним фикримчә бу мәсәләдә тәләм-тәләсикликдән, кампанијачылыгдан гачылымалыдыр. Чүнки јараначаг идеолокија о гәдәр тәбии, ујғун олмалыдыр ки, кәләчәкдә бу, дөвләтимизин анајасасында—конститусијасында тәсбит едилә билсин. Чүнки идеолокија чәмијјэтэ фәал тәсир көстәрир, реаллыгдан доғурса, онун инкшафыны сүр'әтләндирир. Нәләлик јерличилијин, нәинки јерличилијин, һәтта тајфачылыгын (бир нечә ил әввәл Ағчабәдидә тајфалар арасындакы мұнағишәни јада салаг), мұһарибә илә бағлы өлүм-дирим мәсәләсиндә сијаси гурумларын тәфригәчилијинин чөвлан етдији мүнхидә һансы милли идеолокијадан сөһбәт ачмаг олар? Әсл дөвләт идеолокијасы, халгын үмуми, бәшәри идеолокијасыны јаратмагдан өтрү, илк нөвбәдә халгын бирлијинә ағыр зәрбә вуран бу чүр әксикликләри, рүсвајчылыгы вэ милләти керп дартан әмәлләри арадан галдырмаг ваҷиб вәзифәмиз олмалыдыр. Бу мәгсәдә чатмаг үчүн халгы

ојатмаг, она бәшәри, мәдәни кејфијјәтләр ашыламаг лазымдыр.

Охучунун јахшы билдији кими, габагчыл Авропа дөвләтләриндә идеолокијанын јаранмасы вэ бу күнә кәлиб чатмасы бир нечә јүзиллик әрзиндә баш вермишдир вэ бу идеолокијанын бешији башында дүнја шөһрәтли мүтәфәккирләр дурмушлар. Онлар XV әсрдән башлајараг гәбилә вэ тајфа һиссини милләт фикри дәрәчәсинә галдырараг бир чох амилләрин тәсири алтында нәһајәт кечән әсрин орталарында индики анлајышла милләт фикринә кәлиб чыхмышлар.

Әслиндә идеолокија дөвләт тәрәфиндән дејил, сијаси партијалар тәрәфиндән јарадылыр. Дөвләт тәрәфиндән јарадылан идеолокија да олмушдур, мәсәлән, Түркијәдә, Ататүркүн ирәли сүрдүјү фикирләр сонрадан түрк халгынын идеолокијасынын тәмәли олмуш, тәдгигатчылар вэ сијаси хадимләр тәрәфиндән «Камализм» дејә адландырылмышдыр ки, бу идеолокија бу күнә кими түрк халгынын истиглал вэ бирлик јолуну ишыгландырыр, ону габагчыл дүнја илә, Авропа вэ Америка сивилзасијасы илә говушдурмаға сөвг едир. Нәтичәси дэ көз габагындадыр—Түркијәдә һүгуги, демократик дөвләт гурулмушдур.

Бу күн Азербайжанда мөвчуд олан гырха јахын сијаси партијалардан һансынын мөһкәм, реал бир идеоложи әсасы вар? Буну мүүјјән етмәк чәтин мәсәләдир. Декларатив шәкилдә ирәли сүрүлән фикирләр һәлә идеолокија дејил. Чүнки, һамынын билдији кими, идеолокија сијаси, һүгуги, мә'нәви, дини, естетик вэ фәлсәфи көрүшләр вэ идејалар системиндән јараныр вэ инсанларын һәјәт һәгигәтинә мұнасибәтинин дәрж едилмәси вэ гијмәтләндирилмәси илә нәтичәләнир.

Бәс Азербайжанда идеолокија олмушму? Нәлә Азербайжан Демократик Республикасы јаранмамышдан 70 ил өнчә идеолокија, рүшәјм һалында олса белә, мејдана чыхмаға башламышдыр. Бунун рүшәјмини биз М. Ф. Ахундовун «Кәмалүддөвлә мәктублары»нда мұшаһидә едә билirik ки, сонрадан милли идеолокијанын јаранмасы просесиндә Нәсән бәј Зәрдаби, крымлы Исмајыл бәј Гаспралы, Әли бәј Нүсәјзадә, Әһмәд бәј Ағајев, Әлимәрдан бәј Топчубашов, Мәммәдәмин Рәсулзадә вэ дикәр фикир адамлары јахындан иштирак етмишләр. «Јалпыз бу фәрглә ки, М. Ә. Рәсулзадә үмуми бир һәләти руһијјә шәклиндән ичтимаи бир идеолокија маһијјәти кәсб едән миллијјәтчилијимизи формалашдырараг бир системә салмыш, бир програм һалына кәтирмиш,

ону дәвләт тәшкилаты һалында әбәдиләшдирмәк үчүн үмумияләшдирмиш, ону истиглал бәјәннамәсилә дәвләт тәшкилатынын тәмәли етмишдир (М. Б. Мәммәдзаде, Милли Азәрбајчан һәрәкаты).

1920-чи илә гәдәр тәдричән халгымызын дүшүнчәсинә өз һәјәтвәричи тә'сирини көстәрән вә сонралар да чохларынын гәлбиндә үмид ишығыны сөндүрмәјән идеолокијамыз узун вә чәтин просесин нәтичәсиндә јаранмышдыр. Бу идеолокија милләтин ојанышына хидмәт едирди вә өз ширәсини бу фикри доғуран мүтәфәккирләрдән алырды. Бу мүтәфәккирләрдән бири олан Шејх Чәмаләддин Әфгани бүтүн ислам әләминин јашаја билмәси үчүн мүсәлман милләтләрини милли шүүра саһиб олмаларыны вәчиб һесаб едирди. Түрк милләтләри Шејх Чәмаләддин Әфганинин көрүшләриндән чох фәјдаланмышлар. «Миллијәт харичиндә сәадәт јохдур» дејән бу шәхсин М. Ә. Рәсулзадәнин дүшүнчәсинә дәрин тә'сири олмушдур вә о, һәмин мүәллифин милләт мәсәләсинә һәср едилмиш мәғаләсини түркчәјә чевирмишдир. 1911-чи илдә чар һөкүмәтинин тәзјиги илә Теһрандан Истанбула көчмәк мәчбуријәтиндә галан М. Ә. Рәсулзадә бурада Әли бәј Нүсәјзадә, Әһмәд бәј Ағажев вә башгалары илә «Түрк очағы» тәшкилатында иштирак едир вә «Түрк јурду» журналында Иран түркләри һаггында серија мәғаләләр јазыр. Һәлә 1906-чы илдә Әли бәј Нүсәјзадә тәрәфиндән ирәли сүрүлмүш «Түрк ганлы, ислам иманлы, фирәнк гијәфәли» шәклиндә ифадә олуан вә сонрадан мәшһур түрк шаири вә фикир адамы Зија Көкалпын «Түрк милләтиндәнәм, Ислам үммәтиндән вә Гәрб мәдәнијјәтиндәнәм» шәклинә салдығы шүәрын Азәрбајчанда идеолокијанын јаранмасына бөјүк тә'сири олмуш вә миллијәтпәрвәр «Мүсават» партијасынын програмынын әсас мүддәасы кими ирәли сүрүлмүш, нәһәјәт е'тибарилә бүтүнлүклә милли әп'әнәләрә, мәдәнијјәтә әсасланан, милли демократик түрк дәвләтчилији үзәриндә гурулан илк Азәрбајчан дәвләтинин вә илк мүсәлман республикасынын дајағларыны тәшкил етмишдир. Бу идеолокија илк Азәрбајчан дәвләтинин мүстәғиллијинә, онун мөһкәмләниб инкишаф етмәсинә хидмәт көстәрирди.

Мә'лум сәбәбләр үзүндән Азәрбајчан Демократик Республикасы сүгут етсә белә, халгымызын көркәмли оғулларынын ишләјиб һазырладығлары вә һәјәтә кечирдикләри идеолокија өз әһәмијјәтини итирмәди вә бүтүн 70 илдә халгын јаддашындан чыхмады.

Бу күн халгын идеолокијасынын јарадылмасы үчүн

көстәрилән сәјләрә һагг вермәк лазымдыр. Шүбһәсиз ки, бу идеолокија кечмишдәки идеолокијамызы бүтүнлүклә тәқрар вә тәтбиг етмәклә баша кәлә билмәз, фәгәт биз бу идеолокијанын әсасларына дајанараг јени идеолокијамызы ишләјиб һазырлаја биләрик. Бунун үчүн елм вә дүшүнчә потенциалымыз кифәјәт гәдәрир. Бу потенциалы сәфәрбәр етмәк лазымдыр. Узун олан бу јолда чох тәдбирләрин көрүлмәси вәчиб шәртләрдән биридир. Биринчи нөвбәдә, бу вәзифә халгын мә'нәви һазырлығыны артырмаг, ону орта әсрләрә хас олан чылыз јерличилилик вә тајфачылыг бојундуруғундан, һабелә тәфригәчиликдән хилас етмәк, она Азәрбајчан вәтәнпәрвәрлији руһу, бирлик фикри ашыламагдан ибарәтдир. Бу идеолокија Азәрбајчанда јашајан бүтүн милләтләрин бәрәбәр һүгуғуна әсасланмалы, реал вәзифәләр вә имканлар әсасында јарадылмалыдыр.

Јени јараначаг идеолокија, мәним зәннимчә, елә бир идеолокија олмалыдыр ки, бу халгын јашамаг, даим ирәли кетмәк, мүтәшәккилләшмәк вә мәдәниләшмәк вәзифәсинә, милләтин дахиличә онун варлығыны горујан, онун тәкамүлүнә тәкап верән амала, бөјүк тарихчи Лев Гумилјовун мә'лум нәзәријјәсинә әсасән, онун пассионар көркичилијинин даим сабит галмасына хидмәт етсин.

*«Азәрбајчан» гәзети,
12 январ 1994 ил.*

ШУША ҺӘСРӘТИ

*Дүнја чәннәтә дәнсә, јаддан
чыхмаз Гарабағ...*

Дөрд ил бундан әввәл, јайын ахыр чағларында ики-үч күнлүјә Гарабаға сәфәрә чыхмышдым. Ағдамда оларкән, рајон гәзетинин редактору Бәбир Нүсәјнов Шушаја галхмағы тәклиф етди.

Исти бир күн иди, сәма да ачыг иди. Сијаси сәма да фәна дејилди. Һеч бир һәнирти-филян һисс олунмурду.

Шушаја чатар-чатмаз, Бәбир мүәллим: «Иса булағына енәк»,—деди. Машындаг чыхыб әтрафа бахдыг, көзәл, үрәји вәчдә кәтирән бир мәнзәрә иди. Бу вахт мәни, һәлә индијә гәдәр сәбәбини анлаја билмәдијим бир гәһәр боғду вә мәним о вахткы һалым нечә илләрдир ки, мәни дүшүндүрүр, амма чавабыны тапа билми-

рэм. Әчаба, бу, јахынлашан тәһлүкәнин дүҗулары де-
јилди ки?..

Бир аз ашағыда, павилјонун габағында гармон чалан
огланын мүшајиәтилә бир гадын охујурду. Ешнитдијим
манһылардан иди. Лакин онун боғуг сәсиндә башга бир
мәләһәт вар иди ки, буну биз телеекрандан вә ја радио-
дан дүҗмајырыг. Тәмиз Азәрбајчан дилиндә охујурду.
Сонра билдим ки, бу, Анаһид имиш вә мүнагишә гызы-
шаркән «Шуша» редаксиясына кәләрәк ону ачлыға вә
бәдбәхтлијә дүчар едән ермәниләрин әлиндән налә чә-
кирмиш.

Шуша дәрәд әср әввәл Пәнаһ хан тәрәфиндән гәһрә-
маилыг вә чәнкавәрлик галасы кими тикилдији һалда,
чох тәәссүф ки, бизим јүзилликдә анчаг чал-чағыр шә-
һәринә дәнмүш, әһалисинин сајыглыгы, тәкчә әһалиси-
нин дејил, бизим дә сајыглыгымыз күтләшмиш, 1905 вә
1918-чи илләрдән бир нәтичә һасил едилмәмишдир. Бу
күнкү ачысы да көз габағындадыр.

Һагг-һесаб едәрәк көрүрәм ки, мән өзүм Шушада
чәми 48 саат олмушам ја олмамышам. Онда әчаба, мә-
ли вә бүтүн халгымы Шушаја бу гәдәр дәриндән бағла-
јан һансы сиррдир, һансы кизли гүввәдир вә нә үчүн биз
Шушадан өтрү белә хиффәт едирик? Бунун чавабы мүб-
һәмдир. Ола билсин ки, елә һәммин Пәнаһ ханын, Ваги-
фин, Үзәјир бәјин, Натәван ханымын, Әбдүррәһим бә-
јин, Сејјидин, Ханын, Зүлфүнүн, гәлбиндән кечән о кө-
рүнмәз телләр мәним дә, бүтүн халгымын да гәлбини
дешиб кечәрәк һамыны Шушаја бағламышдыр, чүнки
Шуша тәкчә Вәтәнин бир парча торпағы дејил, һәм дә
үрәкләримизә мә'нәви ган верән бир мәнбәдир.

Ачы хәбәрн мән мајын 9-да Анкарада дүјдум. Мүса-
ват партијасынын гәраркаһы олан Азәрбајчан Күлтүр
дәрнәјиндә оларкән бизи милләт вәкили Кәрим бәјин
евинә дәвәт етдиләр. Азәрбајчандан тибб профессору
Нурәддин Рзајев вә бир дә мән идим. Дикәр гонаглар
исә Мусават партијасынын лидерләри Мәһәммәд Кәп-
кәрли, Әһмәд Гарача, онларын һәјат јолдашлары, исте'-
фада олан бир кенерал вә башгалары.

Мән өзүмлә Истанбулдакы бир достум үчүн бир ви-
десокәсет апармышдым. һәммин гонаглыгыда ујгун видео-
магнитофону көрүб һәммин касетә баһмағы тәклиф етдим.
Әввалинә Чаваншир Гулијевин әскәр маршыны, мә'бә-
динә исә Муғам театрынын тамашасыны јаздырмышдым.

Касетә тамаша етдикдән сонра, телевизора каналы
гошдулар. Хәбәрләр јазы шәклиндә верилди. Бир дә

екранда «Шуша дүшдү» сөзләрини көрүб јеримдән галх-
дым, гејри-ихтијари «Шуша дүшдү», дедим.

Једикләримиз, ичдикләримиз зәһәрә дөндү. Иш о јә-
рә чатды ки, ев саһибәси: «Орада көр нә фәлакәт, биз
бурада кеф чәкирик»,—демәк мәчбуријјәтиндә галды.

О'бири күн, Әһмәд Гарачаја зәик едәркән телефону
Ајбикә ханын көтүрдү, «Чох фикир еләмәјин»—деди.—
Иналлаһ һәр шеј дүзәләчәк. Мән буну ији билирәм».

Шуша дүшдү. Алынмаз гала һесаб едилән Шуша.
Хәјанәтә, Шуша сијасәтә гурбан олду. Шуша алы-
начаг, Шуша јенидән бизим олачаг, Вагифин, Натәва-
нын, Үзәјирин абидәләри бәрпа олуначаг, јенә Иса бу-
лағы олачаг, јенә Чыдыр дүзү олачаг, Туршсу олачаг.
Лакин... Лакин Шуша гејрәтимизин гара ләкәси кими
узун заман силиниб кетмәјәчәк вә бәлкә бу ләкә кәлә-
чәк нәсилләримизә бир өрнәк олачаг.

Шуша дәрди, Шуша һәсрәти инсаны әзир, истәр шу-
шалы ол, ја олма, фәрг етмәз, Шуша дәрди бөјүкдүр.
Шуша дәрди бөјүк бир дәрәсдир, Азәрбајчан халгына.

*«Шуша» гәзети,
мај 1994 ил.*

БУ КҮН ХАЛГЫН БҮТӨВЛҮЈҮ ВАЧИБДИР

Халгын милләт кими бүтөвләшмәсинин гаршысыны
алап ән бөјүк әнкәлләрдән бири онун пәракәндәлији,
феодал-патриархал дөврүндән галан тајфачылыгы вә
гәбиләчилији, бизим дилимизлә десәк, рајончулуғудур.
Азәрбајчан халгынын бә'зи группларынын ганына ишлә-
миш бу мәнфи кејфијјәт бир милләт кими формалашма-
ғымызын, јашамаг габиліјјәтимизин гаршысына сәдләр
чәкир, бу күн дүшдүјүмүз бу ағыр вә бөһранлы вәзијјә-
тимизи даһа да дәринләшдирир. Нечә он илләр бундан
әввәл әдәби даирәләрдә мејдана чыхан, сонралар исә
дөвләт структурларыны белә бүрүјән бу тенденсија хал-
гымызы зәифләтмиш, онун әхлаги кејфијјәтләринә ағыр
зәрбә вурмушдур.

Әкәр тарихи вәрәгләсәк, көрәчәјик ки, ән гүдрәтли
сәлтәнәтләр—Сәлчүг дөвләти, Сәфәви ханәданы, Гызыл
Орда, гәдим рус—Киев, дикәр һөкмранлыглар мәһз
парчаланма, дахили чәкишмәләр, групплашмалар сәбәби
илә өз бүтөвлүјүнү горуја билмәмиш вә дағылыб кедә-
рәк анчаг тарихин сәһифәләриндә галмышлар.

Бүтүн бунлар орта әсрләрдә, ондан әввәл вә сонра
баш вермишдир, инди исә ХХ әсрдир вә бүтүн дүнјанын
сивилизасијалы дөвләтләри кими биз дә—Азәрбајчан да

XXI эсрин гапысыны дөймәкдәјик вә әжәр истәјириксә ки, бу галыны дөјәрәк ичәри кирәк, онда кәрәк тарихин, биринчи нөвбәдә өз тарихимизин вердији дәрсләрдән ибрәт көтүрәк вә ағыллы-башлы дүшүнәк. Дүшүнәк вә көрәк ки, XXI эсрә һансы дәјәрләрлә кетмәк фикриндәјик.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, әсримизин әвәлләриндә бүтүн һәјатларыны Азәрбајчанын истиглалына һәср едән вә гурбан верән көркәмли сималарымыз, нәһајәт, 1918—20-чи илләрдә мүстәгил дөвләт јарадаркән, халгын бирлији наминә чох ишләр көрмүш вә халгы бир милләт кими формалашдырмаг үчүн һәр чүр парчаланмаыны гаршысыны алышлар. Бу инсанларын фәдакарлыгы нәтичәсиндә артыг о илләрдә Азәрбајчан халгы бир милләт кими формалашмаға башламыш, АДР-ин сүгутундан сонра да, әсрин әввәлиндәки милли-азадлыг һәрәкатынын вә мүстәгил республиканын тә'сиринин инерсијасы илә бу просес өз әһәмијјәтини итирмәмишдир. Бунун нәтичәсиндә ихтисаслы кадрларымызын јени-јени нәсилләринин јетишмәси давам етмиш, чәрчивәјә салынмасына вә һәр чүр тә'гилләрә рәғмән сәнәјә, елм вә сәнәт инкишафындан галмамыш, милли зәминә сөјкәнән көркәмли зијалылар мејдана чыхмышдыр. Милли шүүрун вүс'әти вә вәһдәти белә зијалыларымызы доғма халга хидмәт көстәрмәјә сөвг етмиш вә онлар өз һәјатларыны даһа јахшы гурмаг наминә Вәтәндән ајрылмамыш, һәр чүр мәрһумијјәтләрә синә кәриб вар гүввәләрини халгын инкишафына һәср етмишләр. Бу күн уча адларыны рәһмәт вә һөрмәтлә андығымыз белә зијалыларымыз чохдур. Онлары көзүмүз өнүнә кәтирәрәк өзүмүзә белә бир суал веририк: әчаба, нечә олур ки, белә көзәл инсанлары јетишдирән халгын ичиндән милләтини мәнәсбинә вә рифаһына дәјишәп чылыз, ләкин күчлү адамчыглар пејда олур? Онлар нәчиб, фәдакар, гејрәтли, истәдадлы халга рәһбәр, олмаг фикрилә Шуша, Лачын кими Вәтән инчиләрини дүшмән тапдағына верир, халгы талан едәрәк чибләрини долдурмаг үчүн дәридән-габыгдан чыхыр, Вәтәнин вә халгын зәрәринә вар-дөвләт топлајыр вә унудурлар ки, белә әмәлләр һеч вахт чәзәсыз галмыр.

Әлбәттә, бир вахт кәләчәк ки, аналитик дүшүнчә саһибләри бу фәһиәмизин сәбәбләрини арашдырачаг вә объектив бир нәтичәјә кәләчәкләр. Бунунла белә, бә'зи чәһәтләр вар ки, буллаары индинин өзүндә дә ачыгламаг мүмкүндүр.

Милләт өз-өзүнә јетишиб пүхтәләшмир. Ону јетишдирән, ирәли апаран зијалысыдыр, ону идәрә едәнләрдир. Профессор олмаг, мүһәндис, һәким, мүәллим олмаг вә ја рәһбәр бир вәзифә тутмаг һәлә зијалы олмаг дејил. Зијалы, јә'ни ишыгы, ајдын олмаг даим халгыннын тәрәггисинә чалышмаг, јүксәлишинә рәвач вермәк, онун мәнәвијјатыны сафлашдырмаг демәкдир. Зијалы өз халгына, онун ағры вә ачысына бикәнә гала билмәз, онун керилијинә, чәһаләт ичиндә батыб галмасына дөзә билмәз. Али тәһсил алыб мүәјјән бир мөвгә газанмаг һәлә зијалы олмаг дејил. Зијалы өз халгыннын бејнини вә фикрини ајдынлашдырмалы, онун инкишафы јолларыны арашдырыб тапмалы вә бу јоллара ишыг салмалыдыр. Јә'ни өз вәтәндашларына һәјтыны нечә тәкмилләшдирмәји, нечә сәмәрәли гурмағы дөнә-дөнә баша салмалыдыр, халгын јашамаг габилијјәтинин мөһкәмләnmәсиндә фәал иштирак етмәлидир. Тарихимиздә бу вәзифәләри јеринә јетирмәјә чалышан, әл зијалы тимсалы олан бөјүк шәхсијјәтләримиз вар. Мүрзә Фәтәли Ахундов, һәсән бәј Зәрдаби, Әлибәј Мүсәјизадә, Әһмәдбәј Ағажәв, Әмәр Фаиг Нәманзадә, Чәлил Мәммәдгулузадә, Әләкбәр Сабир, Мәмәд Әмин Рәсулзадә, Аббас Сәһәт, Мәһәммәд һади, Әбдүррәһимбәј һагвердијев, Үзејир һачыбәјов, Әлимәрдан бәј Топчубашов вә бир чох дәјәрли инсанларымыз бүтүн шүүрулу һәјатларыны халгын оянышына, тәрәггисинә, мәдәниләшмәсинә, нәһајәт е'тибарилә бирлијинә һәср етмишләр вә бу көркәмли инсанларын тимсалы вә тәчрүбәси өзүнү зијалы сајалар үчүн бу күн дә өрнәк ола биләр.

Бирлик дүшүнчәсилә бағлы олан фәрдләрин чәми, мәншәјинин, дилинин, дининин, мәишәтинин, адәт вә әһәһәләринин, тарихи кечмишинин вә һазырда сосиал вә сијаси мәнәфеләринин үмумилији милләтин јаранмасы вә инкишафы үчүн әсас шәртдир. Илк бахышда, биздә булларын һамысы вар, амма јенә монолит бир милләт јохдур. Сәбәби дә ајдындыр. Јухарыда гејд етдијимиз кими, бунун сәбәби халгын пәракәндәлији, гәбиләчилиг вә тајфачылыг буховларындан азад олмамасыдыр. Әслиндә бунун күнаһы халгда јох, әдәб-әркан гајдаларына әмәл едән, бир нечә дил билән, мәдәни давраһан, һәтта јүксәк вәзифәләр тутан, әсәрләр јазан, бөјүк коллективләрә башчылыг едән, ләкин шүүрунда ијирминчи эси баша вурмағымыза рәғмән, һәлә дә јерличилиг мејлләри галан адамларымыздадыр. Буна көрә дә белә адамларын зијалылығынын вә вәтәнпәрвәрлијинин дәрәчәси сыфырдан јухары дејил вә онлар нә гәдәр бә-

јук фәаалијјәт көстәрсәләр дә, јенә өз шәһрәтләринә вә өз рифаһларына хидмәт етмиш олулар.

Һамымыз јахшы билирик ки, ичтиман шуур, һәм дә милли шуур һәмишә јүксәк иғтисади инкишафын сүр'әтиндән кери галыб. Бу бир һәгигәтдир вә тәбии просесдир. Амма о гәдәр дә јох. Бу мәсәлә биздә фәләкәт дәрәчәсинә кәлиб чатмышдыр вә сон алты илин ачы фәчиәли тәчрүбәси буну көстәрмәкдәдир. Буну да јахшы билирик ки, миллиәт бүтүн халгын бирлији, бүтөвләшмәси демәкдир. Нә гәдәр ки, дүшмәнләримиз үчүн чох фәјдалы олан вә онлары севиндирән тајфачылыг, гәбиләчилик, рајончулуг мөвчуддур, демәли миллиәт јохдур. Әкәр өз өвладларымызын, бүтүн халгымызын парлаг кәләчәјини тә'мин етмәк истәјириксә, Вәтәни кери чәкән бу тенденсијаја сон гојмалыјыг вә онун фәчиәли нәтичәсини дәриндән дәрк етмәлијик.

Халгын бүтүнлүјү бу күн зәруридир, сабаһ исә бу күнкүндән даһа чох вәчибдир.

«Күнај» гәзети,
18 мај 1994 ил.

ЈОЛДАШ САЈАДОВ НӘЈИ СУБУТ ЕТМӘК ИСТӘЈИР?

«КЛ-215» студијасынын мајын 30-дакы програмында Азәрбајҗан Демократик Республикасынын 75 иллији мүнәсибәтилә бир верилиш дә вар иди. Полемика хәрактери дашыјан бу телевизија верилишиндә тарих елмләри доктору Сајад Сајадов да чыхыш едирди вә сүбута јетирмәјә чалышырды ки, бу республиканын јарадылмасынын о гәдәр дә әһәмијјәти олмашыдыр вә о, вар күчү илә болшевицизмү мүдафиә етмәјә чидди чәһд көстәрирди. Куја ки, болшевикләрин фәалијјәти нәтичәсиндә Азәрбајҗан чичәкләнән дијара чеврилмиш, онун сәнајеси, кәнд тәсәррүфаты вә мәдәнијјәти бөјүк вүс'әт алмышдыр. Чыхышынын бир јериндә гејд етди ки, ингилабдан әввәл (о, 28 апрел 1920-чи или ингилаб, дејә тәфсир едирди) Бакы «кәнд» тимсалында иди. Аз-чох савады олаплар јахшы билирләр ки, Бакы он доғгузунчу әсрин икинчи јарысында вә әсримизин әввәлләриндә нечә бир шәһәр олмуш, һәнкин Азәрбајҗанын, һәм дә бүтүн Русиянын сәнајә вә мәдәни инкишафында нечә бир мүс-тәсна рол ојнамашдыр. Бу барәдә мүбаһисә апармаға белә дәјмәз, чүнки бунун үчүн чох дәрин билик дә ла-

зым дејил. Өрнәкләр кифәјәт гәдәрди. Јолдаш Сајад Сајадов тарих елмләри доктору олса да, көрүнүр, бу өрнәкләрдән һицбәрди вә елә күман етмәк олар ки, бу күн Бакынын күчәләрини бәзәјән әзәмәтли биналар— Муса Нағијевин, Муртуз Мухтаровун, Наҗы Зејналабдин Тағијевин вә дикәр, ишкүзар шәхсијјәтләрин учалтыдылары евләр вә сарајлары болшевикләр тикмишләр. Көрәсән тарих докторунун һеч олмәзә, мүасиримиз, көркәмли алим вә ме'мар Шамил Фәтуллајевин һәлә дурғунлуғ илләриндә чап олуимуш вә Бакынын шәһәр-салма тарихинә һәср едилмиш (1978-чи ил) китабындан вә «XIX—XX әсрин әввәлиндә Азәрбајҗанда шәһәрсалма вә архитектура» (1986) әсәриндән хәбәри вармы? Чәтин. Бүтүн һәјәтины чүрүк коммунизм идеолокијасына һәср едән шәхсләрин әсл тарихи охумаға вахтлары һарадајды? Онда һеч олмәзә, јолдаш Сајадов өзүнүн севимли рәһбәри вә мүәллиминин «Русијада капитализмин инкишафы» столүстү китабына нәзәр салајды вә көрәјди ки, «улу рәһбәр» шәһәримиз һағгында нә јазыр: «Бакы шәһәри «дәјәрсиз» шәһәрчикдән Русијанын биринчи дәрәчәли сәнајә мәркәзи олмушдур».

Ону да јолдаш Сајадовун јадына салаг ки, онун дедији «ингилабдан» сонра болшевикләр Бакыны виран едиб сојмушлар, аз-чох тикилиләр исә анчаг һәмин «тарихи һадисәдән» 10—12 ил сонра әмәлә кәлмиш, шәһәрин бөјүмәси исә әсасән мүһарибәдән сонра башланмышдыр. һалбуки, һәлә XIX—XX әслрләр арасында, јолдаш Сајадовун кәндә бәнзәтдији Бакы ири вә чох абад шәһәрләрдән бири һесаб олуурду, бурада кетдикчә инкишаф едән тичарәт вә ишкүзар һәјәт гајнамагда иди. Шәһәрин тикилиләри Бакы амфитеатрынын терраслары бојунча јајылырды. Мәркәздә пассајлары, ири мағазалары, огелләри, мәшһур тичарәт-сәнајә фирмаларынын конторлары, банклары вә театрлары олан гәшәнк күчәләр узанырды. Бу дөврдә Бакынын планлашдырылмасы илә онларча милли вә әчнәби архитекторлар мәшгул олурулар.

Бакынын, бүтүнлүклә Азәрбајҗанын фәчиәси исә һәмин «ингилабдан» сонра башламышдыр. Илк илләр болшевикләрин сојғунчулуғу вә төрәтдикләри вәһшиликләр халгын дилиндә зәрб-мәсәл иди, һәтта тојларда да:

Көр нә күнә гојдулар бизи, бу болшевикләр,

Түлкү кими сојдулар бизи, бу болшевикләр,— дејә охујардылар.

М. Ә. Рәсулзадәнин шәхсијјәтинин гаранлыг чәһәтләри вә халг төрәфиндән һәлә кифәјәт гәдәр әхз едилмә-

мәси барәдә јолдаш Сајадовун мулаһизәләри дә, азы, күлүнч көрүнүр. Оун бу барәдә бәсит, примитив «бахышларындан» тәәсүфләнирсән. Она көрә тәәсүфләнирсән ки, арамьзда һәлә дә һансы сәбәбдәнсә ганлы кечмишин һәсрәтиндә оланлар вар. Һәм дә марагланьрсан ки, академиянын тарих институтунда јолдаш Сајадоз тарихимизи көрәсән һансы јөндән арашдырыр?

Јери кәлмишкән, биз «КЛ-215» студијасыны бу чышы вердијинә көрә гынамырыг. Гој халг һәр кәси јахшы танысын.

Ијун 1994 ил.

ЧЕЧЕН ФЕНОМЕНИ

Муасир рус јазычысы Апатолн Приставкин мәшһур «Ночевала тучка» романында әлли ил әввәл Гафгазын бош галмыш јурдларындан бәһс едәркән, һара кедәчәкләрини вә башларына нәләр, кәләчәјини билмәјән адамларын долдурулдуғу јүк вагонларынын ичиндән «хи» дејә нәлә чәкән вә аһар олан ушағын сәси ешидилир, лакин «хи»нин мәнәсыны апламајан ашағыдакы көзәтчи «молчать!» дејә чығырараг ушағын сәсини батырыр. Әкәр ушаг рус дилини биләрдисә, «вода» дејәрди, амма бура Русија дејилди, Чеченистан олдуғу үчүн, о тифил дә өз ана дилиндә нәлә чәкирди.

Әлли ил бундан әввәл доғма очагларындан зорла гопарылыб јүк вагонларына долдурулан вә НКВД-нин сајыг нәзарәтилә Газахыстанңн шималындакы сојуг вә бузлу чөлләринә сүрүкләнән чеченләр јенидән зүлмкарларынын гәзәбинә дүчар олмушлар. О әзабларын бир чох шаһидләри бу күн дә сағ икән, зүлмкарларын, өзләрини демократ адландыраи оғуллары вә нәвәләри тарихин дүңјаја вердији дәрәдән санки һеч бир шеј анламајараг ирси кечән бөјүк дөвләтчи шовинизм хәјаллары илә јенә Гафгазы инадкарлыгга рам етмәјә чалышырлар. Тәпәдән дырнаға гәдәр силаһлапмыш гошуилар јердән вә көјдән динч әһалини бомбардман едир, нәјин баһасына олурса-олсун «конститусија гајдаларыны» бәрпа етмәк бәһәнәсилә кичик бир халга гаршы амансыз кеносид сьјасәти һәјата кечирирләр.

Чечен халгынын бу күнкү мүбаризәси тәсадуфи бир һадисә дејил вә бу мүбаризә тарихин ән гәдим чағларына узаныр. 1909-чу илдә Санкт-Петербургда нәшр олуи-

муш енциклопедија етираф едәрәк јазырды: «Русларын дөјүшкән вә азадлыгсевәр чеченләрлә тоггушмасы һәлә I Пјотрун заманында башламышдыр. 1818-чи илдә ке-нерал Јермолов чеченләри итаәт (?) кәтирмиш, амма бундан сонра да мүридизмин вә Шамилин әсас дајағы олараг фасиләсиз үсјан етмишләр; 1877-чи илдә рус-түрк мүһарибәси заманы јенә үсјана галхмышлар, чох сајда чечен Түркијәјә көч етмишдир».

Узун әсрләр јашамаг вә мүбаризлик әзмини вә руһуну һифз едиб сахлајан чечен халгы ишғалчылар үчүн һәмишә проблем олмушдур. Чечен торпағындан Чинкиз ханлар вә Тејмурләнкләр кәлиб кечмиш, амма бу мүбариз руһу гыра билмәмишләр. Бу күнләрдә «Останкино» каналы илә чыхыш едән бир иигуш чәкинмәдән ачыгча белә бир ифадә сөјләди: «Чеченләрә галиб кәлмәк олар, амма онлары итаәт кәтирмәк олмаз». Бу бир һәгигәтдир вә буну рус ичтимаијјәтинин габагчыл гүввәләри дә етираф етмәкдәдирләр. Бу гүввәләр Русијанын һакимијјәт даирәләрини ағылсыз зораकылыгдан чәкиндирмәјә чалышыр, чечен мәсәләсини сүлһ, данышыглар јолу илә һәлл етмәјә чағырырлар.

Бу күн рус зијалыларынын ичиндә реаллыгы вә һәгигәти анлајанлар аз дејил вә рус империализминин јени чечен авантюрасынын чох пис гуртарачағыны јахшы баша дүшүрләр. Вахтилә бөјүк рус јазычысы Антон Чеховун «Нәјин пис олдуғуну јахшы билдијимиз һалда, јахшынын нә олдуғуну билмирик» сөзләрини тимсал кәтирән чағдаш рус јазычысы Серкеј Залыкин «Известия» гәзетиндә гејд едир ки, 7 јанвар, 1995-чи ил, христиан бајрамы олан Милад күнү Хиласкар Исанын Москва мәбәдинин тәмәлине илк дашлар вә хатирә фәрманлары гојуларкән, һәмин саатларда рус артиллериясы Грозны шәһәрини јер үзүндән силирди. 1937-чи илдә вәтәндаш мүһрибәси заманы Испанијадакы кичик Керника шәһәринин алман авиасијасы тәрәфиндән јерлә јексән едилмәси тарихә дүшүмүш, сонрадан Пикассо мәшһур «Керника» таблосуну чәкмишдир. Бу, бүтүн дөврләрдә рәссамлар тәрәфиндән јарадылмыш ән дәһшәтли таблолардан биридир. Керниканын әһалиси 15 мин иди. Јазычы суал едир: Бәс «Грозны» адлы табло нечә олачаг? 1995-чи ил Милади күнләринин Грознысы?

Рус јазычысы даһа сонра етираф едәрәк јазыр: «Һәр һансы бөјүк өлкә кими, Русија һәминшә кимәсә зүлм етмишдир, амма һамьдан чох өзүнә сағалмаз јаралар вурмушдур—бу саһәдә ону һеч кәслә мүгајисә етмәк олмаз... Биз руслар нә вахт баша дүшәчәјик ки, сону пис гур-

таран эн јахшы фикирлэрэ белэ бəраэт вермэк олмаз? Тəкчə сənəтдə дежил, керчəкликдə дə јахшыны писдэн ајырмагы нə вахт өјрəнəчəјик?».

Рус гəзетлəри белə иттиһамларла долудур, амма бу иттиһамлар һакимийјэт тэрəфиндэн гулагардына вурулур.

Тарихин јахын кечмишинə дөнəк.

Мəнфур совет режиминин илк ифшачыларындан бири вə бөјүү олан Александр Солженитсын өзүнүн мəшһур «Архипелаг Гулаг» епопејасында амансыз Ленин—Сталин үсул-идарəсинин нəһəнк бир өлкəни нечə «халглар һəбсханасына» дөндəрдијиндэн кениш бəһс едэрək инсанлары нəинки көлə, һэтта һејван вəзийјəтинə салыб онлары мисли-бəрабəri олмајан зүлмлэрə дүчар етмəсиндэн сөз ачараг чеченлəрдэн дə гыса, лакин мəһналы шəкилдə јазмагы унутмамышдыр. «Лакин бир миллэт вар иди ки, һеч чүр итаэт психолокијасына јатмырды,— бунлар тək-тək адамлар, ајры-ајры үсјанкарлар јох, бүтүн миллэт иди. Бунлар—чеченлэр идилэр». Солженитсын даһа сонра гејд едир: «Мəн дејəрдим ки, бүтүн хүсуси көчкүшлəрдəн јеканə олагаг чеченлэр руһан өзлəрини дустаг кими көстəридилэр. Бир дəфə онлары өз јерлəриндэн хəјанəтлə дəрбэдэр саландан сонра, онлар даһа һеч нəјə ипанмырдылар. Онлар өзлəринə комалар тикмишдилэр—бунлар алчаг, гаранлыг, мискин тикилилэр иди, елə бил ајағынла вурсан, учулачгды. Онларын бүтүн сүркүи тэсэррүфаты бундан ибарət иди—бир күн, бир ај, бир ил үчүн гурулмушду, һеч бир еһтијат јығмадан, көлəчəји дүшүнмэдэн елликлə јашајырдылар. Онлар јејир, ичир, чаванлар һэлə кејинирдилэр дə. Иллэр кечир—əввөлки кими һеч нəјлəri јох иди. һеч бир чечен кимсə јалтагланмаға вə јухарыла хоса кəлмəјə чəһд етмирди,—əксинə өз зүлмкарларынын гаршысындан мəғрур вə һэтта ачыг дүшмən кими кечирдилэр. Умумитəһсид гануилларына нифрət бəслəјэрək, позулмасынлар дејə, гызларыны мəктəбə бурахмырдылар, оғланларынын да бə'зилəri мəктəбə кетмирди. өз арвадларыны колхоза көндəрмирдилэр. өзлəri дə колхоз тарлаларында чох бел əјмирдилэр... Гəрибədир, һамы онлардан горхурду. Онларын бу чүр доланмасына һеч кəs мане ола билмирди. Отуз илдə бүтүн өлкəни итаэт алтына алан һакимийјэт дə онлары өз ганунларына табе олмаға мəч-бу едə билмирди».

Зоракылыға архалананлар һэлəлик ки, амбисияларындан эл чəкмək фикриндə дежиллэр, заманын һөкмү

əлејһинə кетмəкдəдирлэр. Дикэр гоншу халглар да чеченлəрин һаглы мұбаризəсини дəстəклəјəндə, бир парашүт баталјону илə Грозныны фəтһ едəчəјилə өјүнəн, фəгəт бир нечə дивизија илə Грозны əтрафында илишиб галаи, һэтта Узгаг Шəргдэн дə гошун чагырмаға мəчбур олан кенерал Грачов «мən билмəздим ки, јерли əһали һүчум едэнлэрлə белə давраначаг» дејə тəəччүблəнир. Исти кабинетлəрдə отуруб планлар чызараг сојуг чөллəрдə истэр өз əскəрлəрини, истəрсə дə јерли əһалини фəлакəтлэрə дүчар едэнлэр бушу чохдан билмəли идилэр. Булмəлијдилэр ки, инди башга замандыр, нə он догузунчу əсрдир, нə дə гырхдөрдүнчү ил. Буну «Общественноје мненије» фондунун кечирдији рəј сорғусу да сүбүт етмəкдəдир. Рəјлəri сорушулан русиялыларынын 65 фаизи чечен бəһранынын һэллиндə гошунлардан истифадə едилмəсинин əлејһинə олмуш, анчаг 19 фаизи буна тэрəфдар чыхмышдыр. Сорғу заманы 30 фаиз рəји сорушулан, Чеченистан Республиканын мүстəгил дөвлət кими көрмək истəдијини билдирмишдир.

Бу күнкү чечен бəһраны Совет Иттифагы дағылдыгдан сонра миллэтлəрини өз мүгəддэрəтыны тəјин етмək просесиндə мејдана чыхан, һəm дə чечен халгынын азадлыг вə истиглалијјэт арзусу вə эзминин даһа мөһкəm олмасы һадисəсилə бағлыдыр. Билмək лəзымдыр ки, чеченлəрин пəссонар фəаллыгы чəкдији əзаблара рəғмən азалмамышдыр, даһа да гүввəтлəнмишдир. Русия дөвлəтинə башчылыг едөллэр исə «Русиянын бүтөвлүјү» идејасыны бəһанə кəтирэрək вə өлкəнин дағылмасындаи бəрк горхуја дүшэрək Чеченистаны ган ичиндə боғмаға чалышырлар, əслиндə исə, өз əскəрлəri дə бу ган ичиндə боғулмагдадыр. Јанварын бириндэн икисинə кечен кечə рус гошунларынын Грозныны зəбт етмək чəһдлəri буна ајдын сүбүтдур. 200 танки чеченлəрини үстүпə көндəрэн Грачов һəмин кечə бөјүк мəғлүбијјэтə уғрамышдыр. Чечен силаһлы гүввəлəринин бачарыглы əмэлијəти нəтичəсиндə бу танкларын чох бөјүк əксəријјəти јандырылмышдыр. Мүшəһидəчилəрин сөјлəдијинə кərə, бу танклар тэлəјə салынмышдыр. Грозныда олан Дума депутатлары е'тираф едирлэр ки, рус əскəрлəринин минə гэдэр мејиди шəһəрин күчөлəринə сəпəлənмиш, чохлу əскəр əсир дүшмүшдүр. Нə Јелтсын, нə дə онун зор ишлəтмək сијасəтинин тэрəфдарлары өзлəрини сэдəлөвһ јеринə гојараг баша дүшмək истəмирлэр ки, рус гошунлары «бандформировани» јох, силаһлы чечен халгына гаршы ганлы мұһарибə апарырлар, силаһлары јығмаг бəһанəсини ирəли сүрүрлэр. Грозныда олмуш Дума де-

путаты Виктор Шејнис исә дејир ки, чеченин силаһыны анчаг онун чаны илә бирликдә алмаг олар.

Будур, чечен халгынын характери! Милләт белә олар!

Зәманәнин фачиәси ондадыр ки, өзүнү бөјүк дәвләтләр чәркәсинә салмаг амбисијасындан јаха гуртармајан вә күчлү силаһы илә өјүнән Русија дәвләтинин бу күнкү башчылары сајча кичик милләтләрин проблемләрини өзләринә сәрф олан тәрәзиләрдә чәкирләр—оларын Дағлыг Гарабаг үчүн бир, Абхазија вә Молдова үчүн дикәр, Тачикистандан өтрү бир башга, Чеченистан барәсиндә исә хүсуси тәрәзиси вар вә әкәр дүнјанын бөјүк вә нүфузлу дәвләтләри имкан версәјди, бу тәрәзиләрин сајы даһа да артарды.

Амма Чеченистан Русија үчүн бөјүк проблемдир вә күман ки, бунун тезликлә һәлл едилмәси мүшкүл мәсәләдир.

*«Азәрбајҗан» гәзети, 5 январ 1995 ил,
«Јени форум», апрел, 1995 ил.*

АЗАДЛЫГ ВӘ ИСТИГЛАЛА ИНАМ ӘЗМИ

Һечдән бир шеј јарнмыр вә һәр шејин тәмәлиндә онун мајасы дајанмагдадыр. Азадлыг вә истиглал идејасы да өз-өзүнә јаранмајыб, кечмишдәки әсасына вә ән'әнәсинә көрә, узун бир просесин нәтичәси олараг мејдана чыхыб. Азәрбајҗан халгынын өз азадлыг вә истиглалы уғрунда мүбаризәси вә бу күн ону мөһкәмләндирмәк әзми мәһз милләтин ән'әнәләринә әсасланыр. Әкәр инди дә елә дүшүнәнләр вар ки, куја азадлыг вә истиглал идејасыны гәлбимиздә ојадан халг чәбһәси олмушду, белә фикир саһибләри дәриндән јанылырлар, чүнки һамынын јахшы јадындадыр ки, азадлыг бајрағыны галдыранлар, ичәриләриндә бу идејалары јашадан, кәләчәјә инам бәсләјән, кичик гығылчымдан азадлыг алову илә алышыб-јанан тәләбә кәңчләримиз олду вә онлар Вәтән торпағымызы гәсб етмәк истәјәпләрә гаршы етиразла бөјүк мејдана төкүлдүләр, архаларынча да сајсыз-һесабысыз инсан ахыны апардылар. Вә бундан истифадә едән һәр чүр авантюристләр бу мүбариз кәңчилији дә, бүтүн халгы да алдадараг сијасәтбазлыға гуршандылар, кәңчилијимизин тәмиз һиссләриндән доған һәрәкаты өз чиркин мәгсәдләри јолуна јөнәлтдиләр. Вәзифә

тутмаг вә вар-дәвләт газанмаг наминә. Фачиәли нәтичәси дә көз габағындадыр.

Әслиндә, азадлыг вә истиглал идејасыны нәсилдән-нәслә верәрәк гәлбимиздә јашаданлар Шәрғин илк мүстәгил республикасыны гуран Милли Азәрбајҗан Мүсават Халг Партијасы олмуш вә бу партијаны јараданлар исә һәмнин идејаны Чәмәләддин Әфғанидән, Һәсән бәј Зәрдабидән, Зија Көкалпдан, Исмајыл бәј Гаспралыдан, Әлибәј Һүсејизадәдән вә дикәр мүтәфәккирләрдән әхз етмишләр.

Мүсават партијасынын халгымызын һәјатында ојнадығы ролун әһәмијәтиндән бу күн чоһ сөһбәтләр кедир. Тарихдән чәбәри олмајанлар вә ја тарихи биләрәкдән сахталашдырмаға чалышанлар ијирминчи вә отузунчу илләрдә олдуғу кими, бу партијанын халг гаршысында көрдүјү бөјүк ишләри нәзәрдән салмаға, кичилтмәјә, бә'зән исә онун рәһбәрләринә бөһтан атмаға чәһд көстәрилләр. һалбуки, бу партијанын идејасы илә јетишән ән көзәл инсанлар 1920-чи илин рус ишғалындан сонра ја Азәрбајҗанын өзүндә мөһв едилмиш, бир һиссәси ја Сәловкијә сүрүлмүш вә өмрүнү орада баша вурмуш, дикәр гисми дә мүһачирәтә кетмәјә мәчбур олмуш, фәгәт мүһачирәтдә дә Азәрбајҗан даваһыны давам етдирән јеканә партијанын нүмајәндәләри олмушлар. Биз дә мәһз бу үчүнчүләрдән бәһс етмәк истәјирик. Вә бу үчүнчүләр истәр Москваны, истәрсә дә онун Бақыдакы пәкәрләрини бәрк тәшвишә салырды. Совет һөкүмәти бу проблемни дәвләт сәвијәсиндә һәлл етмәјә чалышырды. 1925-чи илдә Совет Иттифағынын харичи ишләр комиссары Чичерин етираф едәрәк дејирди ки, сон заманлар мүсаватчыларын Түркијәдәки фәалијәтинин артдығыны гејд етмәмәк олмаз. Биз дәфәләрлә Түркијә һөкүмәтинә мүрачизәт едәрәк Совет һөкүмәти әлејһинә апарылан бу дәзүлмәз интригалара етиразымызы билдирдик вә буна нәһәјәт вә хитам верилмәсиндә һәлл етдик. Мүсаватчыларын тәблиғаты сон вахтлар хүсусилә шиддәтләнир. Чичерин бунун гаршыһыны алмаг үчүн мәсләһәт верирди ки, «мүсаватчыларын бу һәрәкәтләринә гаршы өлкә иттисадијјатыны дирчәлтмәкдән даһа мүнасиб чаваб ола билмәз» вә әлава олараг «Азәрбајҗан баһгаларына нүмунәви бир совет республикасы олмалыдыр» дејә әлава едирди. О вахт Азәрбајҗан чекасына башчылыг едән М. Ч. Бағыров исә тәһлүкәни белә изаһ едирди: «Мәмәд Әмин Рәсулзадә Авропаја гачдыгдан сонра Азәрбајҗан әкс-ингилабчылары онун әтрафында топланараг өз иртича фәалијәтләринә бшламышлар. Фүрсәт тап-

дыгча фәһлә-кәндли шура һөкүмәтинә зәрәр вурмаға чалышырлар».

Әкәр Мүсават пртијасы мұһачирәтдә, һабелә өлкәнин өзүндә чидди фәалијјәт кәстәрмәсәјди, о заман Чичерин јухарыдакы сөзләринә әләвә олараг демәзди ки, «әксингилабчыларын бир гисми Азәрбајчанда галыб өзләрини шура һөкүмәтинә садиг әмәкчиләр кими кәстәрәрәк мұхтәлиф итгисад, совет вә коопертив мүәссисәләри илә саир мүәссисәләрә сохулмушлар, тәкрар, әкингилабчы ишләрә давам едирләр». Вә Москваја чанфәшанлыгла гуллуғ кәстәрән Мирзә Давуд Һүсејнов, Руһулла Ахундов, Әлиһејдәр Гарајев, Дадаш Бүнјадзадә, Мустафа Гулијев Мүсавата гаршы гәләмә сарылмаздылар.

Азәрбајчан истиглалынын тәмәлини гојан вә бу күнкү республиканы (һәтта әразијә көрә бундан да бир аз бөјүјүнү!) бизә бәхш едән вә јадикар бурахан Милли Азәрбајчан Мүсават Халг Партијасы һәмишә чидди фәалијјәтилә јашамыш, гајәси дә Азәрбајчаны мүстәғил көрмәк олмушдур. Мүсаватын 59 ил бундан әввәл, 1936-чы илин августунда Авропада кечирилән конфрансы да сүбут едир ки, бу партија һеч вахт мүбаризәсини дајандырмамыш вә Азәрбајчанын нәһајәт азад олмасына үмид јох, дәрин инам бәсләмишдир. Буну ондан көрмәк олар ки, һәмин конфрансда партијанын јени програм әсаслары, дахилдәки вәзијјәт бахымындан партијанын тактикасы, дүнјанын бейнәлхалг вәзијјәтилә бағлы күнүн вәзифәләри кими мұһүм мәсәләләр мұзакирә едилмиш вә Азәрбајчан вәтәндашларына бәјаннамә гәбул олунмушдур. М. Ә. Рәсулзадәнин мә’рузәсиндә вә гәбул олунан сәһәләрдә хүсуенлә гејд едилирди ки, Руенјанын мадди гүввәти гаршысында мүвәггәти олараг физики мәғлубијјәтә уграјан партијамыз мәнән һеч дә мәғлуб сајыла билмәз. Әкәр бизим идеолокија илә јанашы дикәр бир идеоложи систем олсајды вә Азәрбајчанын мүгәддәрәтиһи «мүсават принципләри» дејил, өз принципләрилә идарәсинин мәгсәдә даһа ујғун олдуғуну ирәли сүрсәјди вә һадисәләр дә бу мүбаризәјә һагг верәчәк бир шәкил алсајды, о заман Мүсават һәгигәтән мәғлуб сајыларды.

Мүсават азадлығ вә истиглалы чох да узаг заманда көрмүрдү. Конфранс сәһәләриндә кәстәрилдији кими, икинчи дүнја мұһарибәси јахынлашмағда иди, национал-социализм илә коммунизм мүтләг тоғушачағды. Бу барәдә һадисәләрин баш верәчәјиндән үч-беш ил әввәл хәбәр верилирди. Әкәр Мүсаватын ичәрисиндә кәләчәк

истиглала бөјүк бир инам олмасајды, онун програм әсасларында: «Мүстәгил Азәрбајчан халг чумһуријјәти рус истиласындан гуртулачағ, гејдсиз вә шәртсиз мүстәгил бир дәвләт һалында јашаајачғдыр»,—дејә јазылмазды. Бу програмда һәтта истиглала чатдығдан сонра Вәтәнин горунмасы јоллары да кәстәрилди. (Тәәссуф ки, һакимијјәтә саһиб олан халг чәһһәси вә онун башчылары сөздә өзләрини Мүсаватын вариси сајсалар да, ишдә онун гијмәтли, узагкөрән гәрарларындан бихәбәр олдуғларына көрә һәм дә өзләри мүстәгил бир шеј дүшүнә билмәдикләри сәбәбилә необолшевизм јолуну сечдиләр, чохлары да анчағ өз рифаһлары илә мәшғул олдулар, халгы башлы-башына бурахдылар, һәрч-мәрчлик јаратдылар, иәтичәдә дә торпағлаарымызы дүшмән тапдағына вердиләр. Инди исә һеч бир шеј олмамыш кими, өзләрини гәһрәман сифәтилә кәстәриләр).

Партијанын програмында истиглала чатдығдан сонра итгисадијјатын нечә идарә едилмәси, өзәлләшдирмә вә дикәр мәсәләләрә дә чидди јер верилирди, о вахткы реал вәзијјәтдән чыхыш едәрәк ири сәнајә вә кәнд тәсәррүфаты мүәссисәләринин дәвләтин идарәсиндә галмасы фикри ирәли сүрүлүрдү ки, бу күн һәмин програм республикамызда тәхминән мәһз о гајда илә һәјата кечирилир. Халгын һәјәти илә бағлы дикәр мұһүм мәсәләләр дә бөјүк узагкөрәнликлә програмда өз әксини тапмышдыр. Шүбһәсиз ки, тәдгигатчыларымыз бу конфрансын ишини вә Мүсаватын дикәр фәалијјәт даирәсилә бағлы олан тәдбирләрини арашдырыб өз гијмәтләрини верәчәкләр.

Бу күн елә адамлар танылыр ки, мәтбуат сәһифәләриндә вә мұхтәлиф јығынчағларда Мүсавата мұхтәлиф дамғалар вурурлар, унудурлар ки, бу торпагда јашадығлары үчүн мәһз бу партијанын мұһачидләринә борчлудурлар. Буну ахламағ үчүн бир аз дәринә кетмәк ләзымдыр.

Совет режиминин Азәрбајчан икәрләри тәрәфиндән «мәһфур» дамғасы вурулан Милли Азәрбајчан Мүсават Халг Партијасы азадлығ вә истиглал уғрунда апардығы јорулмаз мүбаризәсилә вәтәнимизин тарихинә шаһлы сәһифәләр јазмыш вә һамымызын борчу бу бөјүк гәһрәманлығы ләјагәтлә гијмәтләндирмәк вә ондан өрнәк кәтүрмәкдир.

«Ајна»—«Зеркало»
24 ијун 1995 ил.

АКРОПОЛ НЭГМЭЛЭРИ

Занкин, сагсыз-несабсыз хатирэлэрлэ, эфсанэлэрлэ баглы олан вэ бүтүн бу хатирэлэрин, эфсанэлэрин мадди абидэлэрини өзүндэ горууб сахлажан Юнапыстан тор-пагына һэжэчансыз гэдэм голмаг чэтиндир. Бу, бир чох чэһэтдэн бэлкэ дэ онунла элагэдардыр ки, дикэр өлкэлэрдэн фэргли олараг, бу өлкөнүн гэдим тарихи, эдэ-бијјаты, мэшһур шэхсијјэтлэри һаггында һэлэ мэктэбдэ охујаркэн чохлу мараглы, эсрарэнкиз эһвалатлар эшит-мишик.

Харичи өлкэлэрлэ Достлуг вэ Мэдэни Элагэлэр Чэ-мијјэти нүмајэндэ һеј'этинин бир печэ күн гонаг гаядығы «Титаниа» мейманханасы Афиһанын мэркэзи күчэсиндэ. Разылыг мејданы илэ парламентин арасында, ијјрми беш эсрлик Акрополун этэклэриндэ јерлэширди. Одур ки, гэдим шэһэрин тарихи абидэлэрини вэ көрмэли јерлэ-рини сејр етмэк үчүн бизэ һеч бир нэглијјат кэрэк ол-мурду.

Һэр тэрэфдэ—парламентин вэ дикэр дөвлэт идарэ-лэринин гүллэлэриндэ, ичтимаи биналары вэ евлэрин гапыларында мави милли бајраглар далғаланырды. Сэфаримиз Юнапыстанын милли бајрамы илэ—«Јох» күнү илэ, јэ'ни халгын 1940-чы илдэ Италија фашиз-минэ гаршы мугавимэт һэрэбатынын башланмасынын илдөнүмү илэ бир вахта дүшмүшдү.

Милли бајрам мүнасибэтилэ издиһам мэркэзи күчэ-лэрэ ахышырды. Биз Акропола кедирдик. Јолумуз, тэ-бни ки, бу издиһамлы күчэлэрдэн кечирди. Һава каһ ачылыр, каһ тутулурду. Шэһэр базарынын—Плаканын јолу үстүндэки мүгэддэс Кеорки мэ'бэдинин јанындан кечэрјкэн тэнтэнэли мэрасимин шаһиди олду. Һэрби оркестр марш чалырды. Бизимлэ Акропола кедэн бэлэд-чимиз деди ки, силаһлы гүввэлэрин баш команданы милли бајрам мүнасибэтилэ ибадэтэ кэлиб вэ бүтүн бу тамаша аһчаг тэблиғат мэгсэдин күдүр. Һэлэ дэ силаһ-лы гүввэлэрдэ өз мөвгелэрини горууб сахлажан «гара полковниклэрин» төр-төкүнтүлэри хунта заманы итир-диклэри нүфузларыны бэрпа етмэк үчүн бу чүр бајрам-лардан истиғафэ едирлэр. 1974-чү ил ијулун 23-ү кечэси «гара полковниклэр» һакимијјэтинин сүгүт етмэси азад-лыгсөвөн јунан халгы тэрэфиндэн бөјүк севинчлэ гаршы-ланмышды. Бундан сонра Јени демократија партијасы-нын лидери Константи Караманлисин мүлки һөкүмэ-тинин һакимијјэт башына кэлмэсинэ бахмајараг, орду сијаси мәсэлэлэрдэ јенэ дэ һалледичи рол ојнајыр.

Һөкүмэт һэрбчилэрин реал һакимијјэтинэ гаршы сэмэ-рэли мүбаризэ апара билмир, чүнки дөвлэт апараты хунтаја рэбэт бэслэјэн үнсүрлэрдэн һэлэ тамамилэ тэмизлэнмэмишдир. Лакин өлкөнүн кениш халг күтлэ-лэри «гара полковниклэрин» једди иллик гара зэманэ-сини нифрэтлэ хатырлајыр вэ һэрбчилэрин мүгэддэс Кеорки мэ'бэдиндэки маскарадларына бэнзэр тэблиғат тэдбирлэри, јунанларын өзлэринин дедиклэри кими, он-ларын гэлбиндэ һеч бир вэтэһпэрвэрлик дүјгулары ојат-мыр. Буну мэ'бэдин гаршысындакы мејдана јығышмыш адамларын лагејд бахышлары да ајдын көстэирди.

Антик дөврүн шаһиди олан вэ јунанларда һаглы иф-тихар догуран абидэлэри көрмэк һэвэси бизи бу өтэри мэрасимдэн ајырды, дар, тэдричэн јохуша галхан күчэ-лэрдэн кечэрэк Акропола галхдыг. Јолумуз, ерамы-зын икинчи эсриндэ тикилмиш амфитеатрын јанындан дүшдү. Бизим нүмајэндэлэр арасында Москва универси-тетинин вэ дикэр шэһэрлэрин елм очагларынын гэдим јунан тарихи илэ мэшгул олан алимлэри вар иди. Одур ки, онларын бир чоху бу өлкэјэ илк дэфэ сэфэр етсэлэр дэ, гэдим абидэлэри узагдан таныјырдылар. Буна көрэ чох вахт бэлэдчинин изаһына еһтијач галмырды. Јанын-дан кечдијимиз амфитеатр бу күн тэкчэ тарихи абидэ дејилди. Јај ајларында бурада, гэдим дөврлэрдэ олду-гу кими, Софоклун, Эсхилин, Еврипидин эсэрлэри та-машаја гојулур.

Акрополун эһ һүндүр јериндэ сојуг күлэк мөһкэм ағача тахылмыш мави милли бајрагы далғалаңдырыр-ды вэ бу бајраг Акрополу иһэнэк океан кэмисинэ бэнзэ-дирди. Бу, һэмин јер иди ки, фашист ишғалынын аман-сыз иллэриндэ јунан вэтэһпэрвэрлэри бурадан алман бајрагыны гонармыш вэ онун јеринэ милли јунан бај-рагыны тахмышдылар.

Акропол мүхтэлиф диллэрдэ даныһан туристлэрлэ долу иди. Туристлэр, фасилэсиз ахышыб кэлэрэк эсра-рэнкиз антик абидэлэрдэн бирини көрмэк гисмэтиндэн доған севинч вэ һэжэчанла көзэл, мараглы нэ варса, онун шэкленин јадикар сахламг үчүн фотоапаратларыны иһэ салырдылар.

Акрополун этэклэри дэ аз издиһамлы дејилди. Пил-лэли күчэлэр бизи Плакаја кэтириб чыхарды. Көһнэ үслуб илэ тикилмиш ики-үч мөртэбэли биналар, һэр чүр кустар шејлэри—Еллада абидэлэриндэн вэ газынтылар заманы тапылмыш антик габларын инди күтлэви шэ-килдэ истеһсал олунан вэ миһлэрлэ јерли сәнэткара до-ланаһаг хэрчи верэн нүмунэлэри вэ дикэр сырф јунан

шејләри сатылан кичик дүканлар Плакада јерләшир. Базар күнү бураја ајаг басмаг мүмкүн дејил. Һәр јердә гызғын алвер кедир. Мәшһур јунан мүғәниләринин вә сиртаки усталарынын нәғмәләри вә рәгсләр јазылмыш магнитофон касетләри, харичдән, хүсусән Јапониядан вә Алманија Федератив Республикасындан кәтирилмиш мүхтәлиф радиогәбуледичи, магнитофон вә дикәр чиназлар, милли пал-палтар, сајсыз-һесабыз јерли сувенир вә дикәр һәр чүр шејләр—күчәнин ортасына төкүлүб сатылды.

Мейманханаја гајытдыгдап сонра тәрчүмәчимиз Кеорки Јанаканулосла өз тәәсүратымызы бөлүшдүрдүк. Кеорки өз вәтәнинә чәми ики ил әввәл гајытмышдыр, даһа догрусу илк дәфә гәдәм гојмушдур. Ијирми беш јашларында олан бу кәнч јунан Москвада доғулмуш, ата-анасы илә орада јашамыш, али тәһсилени дә орада алмышдыр. Нәһајәт, хунта девирилдикдән сонра о, аиләсилә өз өлкәсинә кәлмишдир. Кеорки рәссамдыр, һәләлик өз сәнәтиндән там истифадә едә билмир вә рус дилини мүкәммәл билдији үчүн, туристләрин вә нүмәјәндәләрин тәрчүмәчиси олур. Кеорки арзу едир ки, бәләдчи ишләсин. Бунун үчүн о, хүсуси курс кечмәлидир ки, Јунаныстанын тарихини вә көрмәли јерләрини јахшы-јахшы өјрәнә билсин.

Кеорки бизә Јунаныстанын бүкүнкү кино сәнәтиндән вә мусигисиндән, хүсусән халғ нәғмәләриндән—сиртакидән данышды.

— Әкәр јунан руһуну дујмаг истәјирсинизсә, Плакаја кедин. Орада сиз әсл халғ мусигисинә гулаг аса биләрсиниз вә көрәрсиниз ки, сиртаки јунанлар үчүн нә дәмәкдир.

Ахшам мейманханадан чыхыб Акрополун этәкләриндәки Плакаја јолландыг.

Јохушлу-енишли Плака күчәләри ахшам башга тә'сир бағышлајырды. Бура, елә бил ки, күндүз көрдүјүмүз күчәләр дејилди. Издиһамын ичиндән кечәркән һәр тиндә дивара вурулмуш «Таверна» сөзү нәдәнсә диггәтимизи чәлб етмәмишди. Инди исә әлван реклам ишыглары јаныб сөнәрәк мүштәриләри таверналар—мусигинин үстүн мөҗгә тутдуғу ресторанлара чағырырды. Тинләрдә дуран чарчылар өз таверналарыны тәрифләјәрәк әлләриндәки програмлары јолдан кечәнләрә узадыр, бунула кифјәтләймәјәрәк тәләсә-тәләсә онлара тавернадакы ифачыларын адларыны садалајырдылар. Хошбәхтликдән, бизимлә бир дәстәдән олан молдавијалы Нико-

лај Панули миллијәтчә јунан иди вә өз валидејиләринин дилини аз-чоһ билирди, буна көрә дә истәр-истәмәз бәләдчимиз олмушду. Бир чоһ тавернанын габағындан кечәндән сонра чарчылардан бири бизи «Космос» тавернасынын гаршысында сахлады вә програмы тез пәјләјиб јунанча данышмаға башлады. Панули баша салды ки, кәнч бизи өз тавернаасына до'вәт едир вә дејир ки, биздә кириш үчүн пул алынымыр, һәм дә габгачаг сындырмаға ичазә верилир.

Биринчи шәрти баша дүшдүк, анчаг икинчи бизә мә'насыз көрүндү вә фәргинә вармадыг.

«Космос» тавернасынын јерләшдији бина Плаканын ади евләриндән иди вә гапысында јаныб-сөнән әлван рекламдан башга һеч бир шејлә диггәти чәлб етмирди. Чарчы бизи ичәри салыб башга бир хидмәтчијә өтүрдү вә јенә өз иш јеринә гајытды. Ичәри јарыгаранлыг иди, анчаг ансамблын әјләшдији естрадаја ишыг салынымшыды. Бизи кичик бир столун далында әјләшдирдиләр. Көзүмүз јарыгаранлыға алышды вә көрдүк ки, бура 70—80 квадратметрлик јасты дамлы бир залдыр. Кичик столлар о гәдәр сых гојулмушдур ки, сәрбәстлик үчүн һеч чүр имкан јох иди. Бунун сәбәби ајдын иди: залын һәр гарышы кәлир вермәлидир. Диварлара мәрмәр тозундан гәдим јунан абидәләринин шәкилләри һәкк олунмушду.

Билмирәм, бизим, Совет Иттифагындан кәләи гонагларын орада олдуғуну дүјдугларынданмы, јохса ки, тәсадүфдәми, «Еј ухнем» маһнысы чалынды, сонра чалғычы франсыз нәғмәсинә кечди вә сиртаки илә ифасыны баша вурду. Бунун, һәгигәтән нә гәдәр көзәл мусиги ифасы олдуғуну тәсвир етмәкдә чәтилик чәкирәм. Бундан сонра мүғәниләрин вә рәгсчиләрин әсл естафети башланды. Бизим орада олдуғумуз үч саата јахын бир вахта мусиги бир дәгигә белә фасилә вермәди. Мүғәниләр өз маһыларыны ән чидди вә профессионал шәкилдә, јүкәк сәнәткарлыгла, һеч бир артыг, јерсиз һәрәкәтә јол вермәдән ифа едирдиләр. Бу үч саат әрзиндә бәлкә он мүғәнин охуду, һамысы да јунан нәғмәси—сиртаки.

Динләјичиләр столларын арасы илә кәзинәи күлсәтандан гырмызы гәрәнфил алыр, вә сонра бу күлләри бир-бир мүғәниләрә атыр, мүғәнини исә күлү һавада тутурду. Бүтүн бунлар тавернада хош әһвал вә севиич јарадырды. Оғлан вә гызлар естрадаја галхыб нәғмәләрин мүшәјиәти илә ағыр, һәм дә ритмик, анчаг јунанлара хас олан тәрздә рәгс едирдиләр.

Шанлик зирвэжэ чатанда хидмэтчи гучагында бир жыгын нимчэ кэтирди вэ бу нимчэлэри үзү үстэ бизим стол илэ естрада арасындакы столун үстүнэ, мүштэрилэрин габагына гојду. Сонра естрада этрафындакы дикэр столларын үстүнэ да бу нимчэлэрдэн жыгылды. Стол далындакы бир гыз нимчэлэрдэн бирини көтүрүб мүгәннинин ајагы алтына атды, нимчэ чинкилдэјиб сынды вэ бундан сонра нимчэлэрин естрадада күтлэви сындырылмасы башланды. Нэгмэ исэ давам едирди. Инди артыг нимчэлэр бир-бир јох, элэ нэ гэдэр кэлирдисэ, о гэдэр сындырылырды. Естрадада о гэдэр сахсыгырыгы вар иди ки, тавернанын хидмэтчиси бир анлыг фасилэдэн истифада едэрэк бу гырыглары тез сүпүрүб апарырды ки, беш-он дэгигэдэн сонра бу ишини бир дэ тэкрар етсин.

Акропол нэгмэлэри хамыны чуша кэтирди вэ бу нэгмэлэрдэн доған етирас аз-чох јенэ дэ нимчэлэрин сындырылмасы илэ сојудулурду. Бајаг, тавернаја кэлэркэн ешитдијимиз вэ ма'на вермэдијимиз шэртлэрдэн бири инди бизэ ајдын олду.

О бири күн бизи Пасејдон ма'бэдинин хэрэбэлэринэ кетмэјэ дэ'вэт едиллэр вэ бунула да Афинадан чыхыб өлкони кэмэјэ башладыг. Ма'бэд Суни бурнунда, Јунаныстан пајтахтынын 50—60 километр чөнубундадыр. Јолумуз саһил боју салынмыш гесэбэлэрин јанындан кечирди. Бунлар ади гесэбэлэр дејилди, икинчи дүнја мүһарибэсиндэн сонра пајтахтын сас-күјүндэн вэ һисиндэн узаг јердэ тикилмиш вэ күбар аилэлэрин јашадыглары виллалардан вэ чох баһалы меһманханалардан ибарэт гесэбэлэр иди. Афина илэ Суни бурну арасындакы Елифада гесэбэсиндэн кечэркэн бэлэдчимиз бизэ мултимилјонер Онассисин јашадыгы еви көстәрди.

Пасејдон ма'бэди саһилдэ учалан һүндүр дагын башындадыр вэ белэ күман етмэк олар ки, о, дениздэ чох узаглардан да нээри чэлб едир. Нэһэнк мэрмэр сүтунлар батмагда олан күнэшин Еке дэһизиндэ экс едэн гызыл шэфэглэри фонунда һэгигэтэн эсрарэнкиз көрүнүрдү. Ма'бэдин ијрми беш эсрдэн артыг јашы вар. Ерамыздан эввэл бешинчи эсрдэ Иран гошуилары ма'бэди дагытмыш вэ гэдим еллиилэр һэмин эсрин орталарында ону јериндэ ағ мэрмэрдэн бу ма'бэди учалтмышлар.

Јунаныстан башдан-баша антик абидэлэрин ачыг музејидир. Акропол, ерамыздан эввэл VIII—IV эсрлэрдэ өзүнүн эн чичэкленэн дөврүнү јашамыш вэ торпаг илаһеси Кејанын ады илэ бағлы олан Делфинин эзэмэтли

амфитеатры, ерамыздан эввэлки сэккизинчи эсрдэ бу күнкү олимпиаја ојунларынын эсасы гојулмуш Олимп комплекси, ерамыздан эвэл 350—330-чу иллэрдэ тикилмиш вэ бу күн дэ өз акустикасы илэ хамыны һејран гојан 17 мин нэфэрлик Епидавр театрынын галыглары вэ чохлу дикэр тарихи абидэлэр дүнјанын һэр јериндэн адамлары бура чэлб едир. Бунун нэтичэсиндэ 9 милјон эһалиси олан Јунаныстана һэр ил 4 милјон эһиәби кэллр. Бу исэ 800 милјон доллардан артыг харичи валјута демэкдир. Хунта деврилдикдэн сонра Еллада өз гапыларыны туристлэрин үзүнэ даһа кениш ачмаға башламышдыр.

Бизим дэстэ Афина јахынлыгында тарихи абидэлэрин олдуғу јерлэрлэ јанашы үч күн Пеллепоннес јарымадасына сэфэр етди, онун Триполис, Патра шәһэрлэриндэ, Коринф хэрэбэлэриндэ вэ дикэр шәһэрлэрдэ вэ музејлэрдэ олду. Пеллепоннес јарымадасына инди шэрти оларга ада да демэк олар, чүнки дэрин Коринф каналы ону гит'эдэн ајырмышдыр. Канал Еке вэ Ион дэһизлэрини бирлэшдирэрэк кэмилэрин јолуну хејли гысалтмышдыр. Јарымадада эн гэдим абидэлэрин нүмунэлэри јерлэшир.

Бүтүн Јунаныстан эразиси кими, Пеллепоннес дэ дағлыгдыр вэ эһалинин эксэријјэти саһил боју дүзәнликлэрдэ јашајыр. Јолумуз үзүмлүклэрини, зејтун, портағал, паринки бағларынын, бэ'зэн исэ памбыг тарлаларынын јанындан кечирди.

Пеллепоннесдэ эсасэн кэнд тэсэррүфаты инкишаф етмэкдэди. Өлкэдэ јетиндирилэн ситрус биткилэринин 42 фаизини, мејвэнин үчдэ бир һиссэсини, үзүмүн 40 фаизэ гэдэрини, зејтунун дөрддэ бир һиссэсини Пеллепоннес верир. Бу биткилэрин истехсалы вэ е'малы өлкэ игтисадијјатынын эсас маддэлэриндэн биридир. Үмуми милли маһсулун 16 фаизи кэнд тэсэррүфатындан алыныр вэ ишчи гүввэсинини 36 фаизи бу саһэдэ чалышыр.

Афинаја гајыдыб достлуг көрүшүндэн дөнөндэ кечэ јары иди. Биз Плаканын күчэлэриндэн—јунап руһунун дујулдуғу таверналарын јанындан өтүб кечирдик вэ һэр тэрэфдэн сиртаки—Акропол нэгмэлэри ешидиллрди.

*«Коммунист» гээети,
26 феврал 1977 ил.*

ДЕЛФИ ЭФСАНЭСИ ВЭ БУ КҮНКҮ ЕЛЛАДА

Дәниз сәтһиндән алты жүз метр, һүндүрлүкдә салынмыш Делфи шәһәрчији һәр тәрәфдән уча дағларла, мәшһур Парнасын сылдырым гајалары илә эһатә олунмушдур вә Делфинин тәкчә бир тәрәфи кәскин енишлә сых зейтун мешәлижилә өртүлү, һәм дә һәр ики тәрәфдән јенә һүндүр дағларын эһатәсинә алынмыш кениш дүзәнлијә доғру дүшүр. Бу зейтунлуг Коринф көрфәзи саһилиндәки Кира кәнди вә Итса шәһәринә кими узаныр вә шәһәрин этәјиндән бахаркән бу дүзән зейтун рәнки алмыш дәнизи хатырладыр.

Делфинин ады илк дәфә Һераклитин эсәриндә вә Һомерин Артемида һимниндә чәкилир, әввәлләр исә бу јерин ады Пифон олмушдур. Һәр, ики ад Јунаныстанда мәшһур Аполлон мәбәдинин јаранмасы илә әлагәдардыр. Уча дағлар гојнунда јатарағ өз јумшағ тәбиәтилә антик каһинләри чәзб едән Делфи гәдим заманларда, ики мин сәккиз жүз ил әввәлдән башлајарағ Аполлонун оракулу—рәммаллығы сајәсиндә кетдикчә шәһрәтләшмишдир. Каһинләр илк заманлар ана торлағы тәчәссүм етдирән илаһә Кејанын, эдаләт илаһәси Фемиданын. Олимпиа аллаһлары Аполлонун вә Посејдонун адындан данышырдылар. Сонралар исә тәкчә Аполлонун ады илә бағланан оракул илдә бир дәфә чаваб верир вә јалныз әтрафдакы кәндләрин сакинләринә хидмәт едирмиш. Лакин кетдикчә Делфи оракулунун шәһрәти артмышдыр, чүнки артығ бу оракул бөјүк сијасәтә хидмәт көстәрмәјә башламышды. Мәбәдә бөјүк кәлир кәтирән дә мәһз бу иди—бу кәлир Аполлона һәср олунмуш зәнкин һәдијјәләр шәклиндә тәгдим едилирди. Чидди гојулмуш вә бөјүк сијасәтлә әлагәдар олан суаллара чаваб вермәк о гәдәр дә асан иш дејилди. Сәһв чаваблар Аполлонун нүфузуна зәрәр јетирә биләрди. Дејиләнә көрә, оракул бу чәтин вәзифәнин өһдәсиндән кәлмәји бачарырмыш. Делфи каһинләри өз архивләриндә Јунаныстанда вә дикәр өлкәләрдә баш верән мүнһүм һадисәләрин кедишини әтрафлы әкс етдирдиләр. Һеродотун сөјләдијинә көрә, Делфи каһинләри мұхтәлиф өлкәләрдәки үмуни вәзијјәтдән хәбәрдар идиләр. Беләликлә, о дөврдәки Делфини мүасир дөвләтләрин ири информасија мәркәзләри илә мугајисә етмәк олар. Буна көрә дә тәсадүфи дејил ки, Македонијалы Искәндәр өз галибијәтли дүнја жүрүшүнә чыхмамышдан Делфи оракулуна мүрачиәт етмишдир.

Инди, ики мин илдән артығ бир заман кечдикдән

сонра каһинләрин дүнјанын көбәји елан етдикләри Делфи эзәмәтиндән галан анчағ онун хәрабәләридир. Сајсыз-һесабсыз эзләләр бурада дашы даш үстә гојмамышдыр. Аполлонун мәбәди, театр, стадион вә дикәр тикилиләр гисмән бәрпа едилмиш, газынтылар нәтичәсиндә ашкара чыхарылмыш абидәләр Делфи музејинә топланмышдыр.

Инди Делфи ади вә садә инсанларын јашадығы кичик бир шәһәрдир вә онун сакинләри демәк олар ки, бир ишә—туризмә хидмәт едирләр. Бу күнкү Делфи һеч дә гәдим Делфидән аз мәшһур дејил. Кичиклијинә бахмајарағ, бурада отуза јахын ирили-хырдалы әла вә ади дәрәчәли мейманхана вар, мифоложи вә тарихи шәхсијәтләрин һејкәлләриндән вә бүстләриндән көчүрүлмүш сувенир һејкәлләр вә дикәр милли әшјалар сатылан дүкәнлар-күчәләр боју узаныб кедир. Делфи елә бир јердир ки, өлкәјә кәлән туристләр өз сәјаһәт програмына мүтләғ бу гәдим мәбәдләр шәһәрини дахил едирләр.

Туризм—өлкә игтисадијјатынын икинчи маддәсидир. 10 милјон әһалисә олан Јунаныстана һәр ил 7 милјондан артығ турист кәлир. Бу күн Делфи, тарихи абидәләрлә зәнкин олан Пелопоннес адасы, Афина вә дикәр көрмәли јерләрлә таныш олмағ үчүн өлкәјә Гәрби Европадан вә Америкадан, хүсусән Јапонијадан чохла сәјаһәтчи кәлир. Бу ил туризм, азча да олса, зәифләмишдир. Она көрә ки, АБИШ президенти өз әһлисини горхударағ, Јунаныстанын терроризмлә мүбаризәдә гәтијјәт көстәрмәдијини көстәриб америкалылары Јунаныстана сәфәрдән чәкинмәјә чагырмышдыр. Бу хәбәрдарлыға бахмајарағ Јунаныстанда јенә Америка туристләри вар иди.

Јунаныстан туризм үчүн чәннәт кушәсидир. Еке вә Ион дәнизләринин, Коринф көрфәзинин саһилләриндә сајсыз-һесабсыз чимәрликләр вә бу чимәрликләрә мүвафиғ дә отелләр вә кемпингләр вар. Октјабрын сон күнләри олса да, бу саһилләрдә туристләрә тәсадүф едилирди. Будур, Афинадан ијirmi беш километр чәнубда Улјагмени шәһәрчијинә доғру кедирки. Киринтили-чыхынтылы саһил боју тикилмиш отелләрин вә кемпингләрин истигамәтинин көстәрән чохла рекламлара вә еланлара раст кәлирик. Бу саһилдә, еләчә дә бүтүн Јунаныстан саһилләриндә тәбии көрфәзләр сајсыз-һесабсыздыр вә белә бир тәбии шәраит истәр кәмчилик үчүн, истәрсә дә туризмдән өтрү көзәл шәраит јарадыр. Улјагменидәки «Астир» отелинин вестибүлүндән јахындакы көрфәз ајдын көрүнүр. Нал шәкилли кичик көрфәзин саһилиндәки икимәртәбәли мейманхананын саһиби палын

дәнизә чыхан ағзыны жарыдан артыг бетон сәки илә тугараг ону һәјәтин ичинә салмышдыр. Јунаныстанда белә «шәхси» саһилләр чоһдур.

Өлкә итгисадијјатынын биринчи маддәси исә кәмичилиқидир. Бизә верилән мә'лумата көрә, дәниз тичарәти кәмичилијиндә Јунаныстан биринчи јери тутур. Гәдим заманларда олдуғу кими, мүасир Елладанын итгисади һәјәти дәнизлә бағлыдыр. Онун кәмиләри дүнјанын бүтүн дәнизләриндә үзмәкләдир.

Бу күн јунан сүфрәсиндәки бүтүн не'мәтләр өлкәдә истеһсал олуан мәһсуллардыр. Бу өлкә өз зейтуну илә даһа чоһ мәшһурдур. Белә сөјләјирләр ки, Америкадакы секвојја кими, бурада антик дөврдән галмыш зейтун ағачлары вар, чүнки зейтун ағачы һеч вахт өлмүр. 150 милјон зейтун ағачы бар верир—һәр адама 15 ағач дүшүр. Зейтундан мүхтәлиф консерв мәһсуллары һазырланыр, хүсусән дүнја базарында гијмәтләндирилән јав чәкилир. Мејвә болдур. Нојабрын илк күнләриндә ситрус, алма, армуд илә бәрәбәр сүфрәдә әнчир вә үзүм дә вар иди. Сүфрәјә даһа чоһ рөвнәг верән һәм дә дәниз не'мәтләридир, о чүмләдән ири дәниз хәрчәнки олан лангуст. Кәнд тәсәррүфатында түтүнүн вә онун ихрачатынын ролу бөјүкдүр.

Тичарәтдә јунаһларын јахшы сәриштәси вар. Афһнанын күчәләри башдан-баша һәр чүр мағазаларла кафеләрлә, ресторанларла долудур. Сәнајенин анчаг өһфанзи ири мүәссисәләри әһатә едир, бу да әсасән харичи инһисарларын өһиндәдир. Умумијјәтлә өлкә итгисади чәһәтдән зәифдир. һазырда харичи банклара ону 15 милјард доллар борчу вар.

Биз—үч нәфәрдән ибарәт олан совет журналист Јунаныстана Афһна күндәлик гәзетләри редакторлар Иттифагынын президенти Василис Кораһаисин дәвәтилә кәлмишдик. Бу иттифаг өлкә пајтахтында чыхан вә бүтүн Јунаныстаны әһатә едән 5 сәһәр вә 13 ахшам гәзетиндә чалышан 1100 журналисти бирләшдирир. Сәфәримизин мәгсәди һәмни иттифаг илә әлағә јаратмаг иди.

Биз, Афһнада чыхан әһ ири вә пүфузлу ахшам «Тәһпеа» («Јениликләр») гәзетинин редаксиясында олду. Гәзет базар күнләриндән башга һәр күн 56 сәһифә һәм миндә бурахылыр. Гәзетин форматы бизим гәзетләрин тәхминән јарысы һәчминдәдир вә үч вариантда, ајрыч олараг Афһна, Сәлониқ вә әјаләтләр үчүн бурахылыр. Гәзетин өз мәтбәәси жоһдур вә фото үсулу илә билаваситә редаксияда јығылыр вә «Ризаспасис» гәзетинин мәтбәәсиндә чап олулар.

Бизи гәзетин директору Леон Карапанастис өз кабинетиндә гаршылада. Кабинет редаксиянын о бири отағларындан, демәк олар ки, һеч бир шејлә фәргләнмирди вә бурада чоһ ишкүзар бир шәраит варды. Шән, учадан данышыб күлән директор, баш редактор вә о бири әмәкдашлар гәзетин нөвбәти нөмрәсини һазырлајыб гуртармагда идиләр, вә һөкүмәт даирәләриндән кәләчәк мүһүм мә'луматы көзләјирдиләр.

Өлкәјә сәфәримизин икинчи күнү биз Афһна күчәләриндә издиһамлы нүмајишләрлә растлашдыг. Нүмајишчи дәстәләр учадан нидалар сөјләјә-сөјләјә парламентә доғру ахышырдылар. Бизи мүшајиәт едән јунан һәмкарымыз Никос Карандинос сөјләди ки, бу күн «Охи» бајрамыдыр. Бу бајрам икинчи дүнја мүһарибәсинин әввәлиндә баш вермиш һадисә илә әлағәдардыр. Мүһарибә башлајанда јунан һөкүмәти битәрәфлик е'лан етмишиди. Буна бахмајараг Италија өз гошунларыны ишғал етдији Албанија әразисиндән Јунаныстан торпагына көндәрди. Јунаныстанын о вахткы һөкүмәти Италија үлтимагуна рәсми «Схи!»—«Јох!» чавабы версә дә, нә һөкүмәт, нә дә али командалыг мүғавимәт көстәрмәк нијјәтиндә дејилдиләр. Лакин рәсми верилмиш «Охи!» чавабы јунан халгы үчүн өзүнүн әсл мә'насында сәсләнди. Кичик забитләр орду командалыгыны өз үзәрләринә көтүрдүләр вә орду илә халг италјан фашистләринә гәһрәманчасына мүғавимәт көстәрдиләр. Инди һәр ил 28 октябр—«Охи күнү» јунан халгынын милли бајрамы кими гејд олулар. Марағлы иди ки, нүмајишчиләрин бөјүк әксәријјәти һеч вахт мүһарибә көрмәјән кәнчләр иди.

Биз, Омонио—Разылыг проспектини кечиб парламентә доғру кедирик. Бурада бизи Јунаныстан Республикасы парламентинин сәдри Йонис Алеварс гәбул едир. Биз һәмчинин харичи ишләр назиринин мүавини Јанис Қаписис илә дә көрүшдүк. О, силаһларын азалдылмасы, хүсусән нүвә силаһынын ләғв едилмәси үчүн һөкүмәтинин сәјләриндән данышды. Јунаныстан НАТО үзү олса да, нүвә силаһынын кетдикчә артмасы, Бирләшмиш Штатларда нүвә сынағларынын кечирилмәси ону чоһ нараһат едир. (Јунаныстанын Түркијә илә бирликдә НАТО блокуна даһил олмасына рәғмән, харичи департамент башчысынын мүавини, әслиндә дүшмән кими бахылан Варшава блокундан олан Совет Иттифагынын журналистләри гаршысында һәрби сиррләри ачмагдан чәкинмәди. О, бөјүк хәритәнин үстүндән пәрдәни чәкиб Түркијәдәки һәрби объектләри бизә көстәрди. Бу, әлбәт ки, онун

Түркиягә гаршы гаты дүшмәнчилијинин тәзаһүрү иди).

Авропа мэдәнијјәтинин бешији һесаб олунаһ бу ди-
јарда гәдим Елладанын көзәл мэдәнијјәт абидәләри сах-
ланылмагдадыр. Ерамыздан әввәлки III вә II мин ил-
ликләрә тәсадүф едилән мәшһур Еке мэдәнијјәтинин—
Крит—Микенанын абидәләринә инди Јунаныстанын бир
чох музейләриндә, хүсүсән Афинадакы милли археоложи
музејдә, Олимпија, Акропол музейләриндә раст кәлмәк
олар. Бу абидәләр Крит адасындан, антик Микена шә-
һәр—дөвләтинин олдуғу јердән вә Еке дәнизиндәки ди-
кәр адалардан тапылмышдыр. Өлкә пајтахтындакы мил-
ли археоложи музејдәки експонатлар өз көзәллији вә
камиллији илә адамы һејран едир. Хүсүсән мәрмәрдән
јонулмуш Афродита. Онун кечи-адамы сүзән истәһзалы
тәбәссүмү ики мин илдән артыгдыр, ки, өз ифадәсини
сахламагдадыр вә һәр күн бу музејә кәлән минләрлә ин-
саны гаршысында хејли ајағ сахламаға мәчбур едир.
Ја да тунч атын чылпаг белиндә чапан зәнчи баласы.
Мин ил, ким билир, бәлкә дә даһа чох дәнизин дибиндә
јатан вә ајры-ајры јерләрдән тапылан бу ики фигур ин-
ди музејдә ваһид бир композисија јаратмышдыр вә ирә-
ли чан атан зәнчи баласыны көрәркән гејри-иради ола-
раг онун өнүндә ајағ сахлајырсан. Посејдонун, Артеми-
син вә диқәр мифоложи гәһрәманларын тунч һејкәлләри,
Критдән вә Микенадан кәтирилмиш мәрмәр гәбир даш-
ларындакы реал инсанларын баралјефләри, һәлә дә өз
рәнкини мұһафизә едән фрескалар, архитектура еле-
ментләри, китабәләр вә диқәр сајсыз-һесабсыз експонат-
лара бахаркән бир даһа әмин олурсан ки, гәдим јунан
елми, сәнәти, мэдәнијјәти мүасир Авроға мэдәнијјәтинин
һәгигәтән тәмәл дашы олмуш, бүтүн дүнјанын мэдәни-
јәтинә тәкан вермишдир.

Бир нечә саатдан биз Афинаны тәрк едәчәјик вә
«Крал Кинг» отелинин једдинчи мәртәбәсиндә сәһәр
јемәјини көзләјәрәк бир даһа шәһәрин мәнзәрәсини сејр
едирик. Бизимлә үзбәүз Акропол учалыр. Һәмин Акро-
пол ки, икинчи дүија мұһарибәсинин ән гызғын чағында
јунан вәтәнпәрвәрләри сылдырым гаја илә ора галхараг
фашист бајрағыны ендирмиш вә Елладанын милли бај-
рағыны далғаландырмышлар. Акрополун әтәјиндә көһ-
нә, лакин сәлигәли Плака—һәр чүр дүканларын сых-
лашдығы, ахшамлар исә таверналарындан милли мусиги
аләти олан бузукинин гәләһәтли сәсинин учалдығы, сир-
такинин шән, бәзән гајғылы мелодијаларынын сәслән-
дији јасты дамлы бир-ики мәртәбәли евләр көрүнүр. Гә-
дим Еллададан ајрыларкән јадыма милли музејдәки

тунч атын белиндә чапан балача зәнчи дүшүр. Еллада
да санки о зәнчи баласы кими һараса ирәлијә чан атыр.

1987.

ТҮРКИЈӘ ЛӨВҺӘЛӘРИ

Сәфәримизин он биринчи күнү өлкәнин орта әср пај-
тахты Бурсадан чыхыб Истанбула јолландыг. Он күнү-
мүз Анадолуда кечмишди, гаршыдакы беш күн Истан-
була һәср олунмалы иди. Анкара, Невшәһир, Конја,
Памукгала, Гушадасы, Измир архада галмышды. Биз
кичик шәһәр вә гәсәбәләри керидә гојуб мәктәб чағыл-
дан гијаби бәләд олдуғумуз вә Асијаны Авропдан ајы-
ран чоғрафи мәфһум кими әзбәрдән билдијимиз дәнизин
саһили илә кедирдик. Ики шәһәр арасындакы мәсафәјә
көрә тәхминән дөрд саат сонра, гаранлыг дүшмәмиш
Истанбулда олмалыјдыг. Лакин бәләдчимиз Фикрәт
Әкәмән көзләрини гыјыб башыны аста-аста јухары гал-
дырды:

— Хејр, әфәндим, габагда гәләбәлик олачаг. Истан-
бул јахынлығына о гәдәр араба јығылыр ки, кечмәк зор
олур. Шәһәрә гаранлыглашанда чатачағыг.

Доғрудан да, автомашынларын сајы кетдикчә артыр,
сүрәт азалырды.

Бәләдчи автобусу сахлатдырыб, бизи—өлкәни сәфәрә
чыхмыш ијирми совет журналистини јолун кәнарындакы
чајханаја дәвәт етди. Армуду стәканларда чај вердиләр.

Бизи Анкаранын тәјјарә мејданындан мұшајиәт едән
бәләдчимиз, алтмыш јашларында Фикрәт Әкәмән Ис-
танбулдан һәвәслә данышыр, «бу шәһәр мәним доғма
јувамдыр», дејирди, одур ки, «сизә онун бүтүн көрмәли
јерләрини көстәрәчәјәм», дејә вәд едирди.

Истанбулун әсас гисми дә дахил олмагла, Түркијә-
нин кичик бир һиссәси—23.751 квадраткилометр саһәси,
јәни әразисинин чәми 3,3 фаизи Авропада јерләриш.
Түркијә султаны икинчи Мәһмәт Константинополу фәтһ
етдикдә сонра, шәһәрин ады дәјишдирилиб Истанбул
олмуш вә султанлар 470 ил бурадан Авропа, Асија вә
Африкадакы торпағларыны идарә етмишләр.

Түркијә Республикасынын баниси Мустафа Камал
Ататүрк 1923-чү илдә өлкәнин пајтахтыны Анкараја кө-
чүрмүшдүр. Бу, тәсадүфи дејилди. Бу, тәдбирин стра-
тежи әһәмијјәти нәзәрә алынмаса белә, баш шәһәрин
Түркијәнин кешиш әразисинин—780.580 квадраткилометр
саһәсинин јерләшдији Анадолуда олмасынын бөјүк си-

јаси вә игтисади мәнәсы вар иди. Кичик Асијанын мәркәзиндә салынмыш Анкарада о вахтлар чәми 25 мин әһали јашајырды. Инди исә шәһәр әһалисинин сајы ики милјона јахынлашыр. Шәһәр әсасән 3—4—5 мәртәбәли евләрдән ибарәтдир. Арабир 12—14 вә даһа чох мәртәбәли мүасир јашајыш вә идарә биналары да нәзәрә чарпыр.

Биналарын биринчи мәртәбәләри башдан-баша хырда дүканлардан, е'малатханалардан, чајханалардан, јемәкханалардан ибарәтдир. Бундан әлавә ири мәнәлләләрдә бә'зән өртүлү базарлара да раст кәлмәк олур ки, бунларын ичиндәки хырда мағазаларда әсасән өлкәнин истехсал етдији мүхтәлиф сәнәје маллары сатылыр. Хүсуси адамлара мәнәс дүканларла јанашы, ири шәһәрләрдә дәвләт универмаглары да вардыр. Бу мағазалары әсасән дәвләт, банклар идарә едир. Үмумијјәтлә, ән ири фабрикләр, заводлар, шахталар, мә'дәнләр дәвләтә мәнсубдур. Даш көмүр, мис, күкрүд, дуз истехсалы тамамилә, нефт, дәмир филизи, хром, синк сәнәјеси вә саир гисмән дәвләтин әлиндәдир. Дәвләт, дәмир јолларынын чәкилишиндә, лиманларын, банкларын, сығорта чәмијјәтләринин јарадылмасында, ирригасија вә мелиорасија ишләриндә, тичарәтдә апарычы рол ојнајыр. Өлкәнин һәјатында, хүсусән сојуглар дүшәндән сонра даш көмүрүн әһәмијјәти бөјүкдүр. Биз, Анкарада оларкән, даш көмүрүн шәһәрләр арасында бөлүшдүрүлмәси барәдә телевизија илә мә'лумат верилрди. Евләр әсасән даш көмүрлә гыздырылыр. Анкара кими шәһәрдә мәркәзи истилик системинин олмасы вә һәр евин ајрыча даш көмүрлә гыздырылмасы шәһәрин аб-һавасына сон дәрәчә мәнфи тә'сир кәстәрир. Совет сәфирлијинин әмәкдашларындан бири бизә деди ки, Анкара јәј вахты чох сәфалы олур, онун һавасы Кисловодскын һавасына охшајыр. Лакин гыш дүшән кими вәзијјәт тамамилә дәјишир. Доғрудан да күчә илә кедәркән нәфәс алмаг чәтин олурду. Бир тәрәфдән сајсыз-һесабыз автомашынларын газы, бир тәрәфдән дә јандырылан даш көмүрүн түстүсү һаваны, сөзүн әсл мәнәсында зәһәрләјирди.

Биз Анкарада јаначагла әлагәдар олан башга бир вәзијјәтин дә шаһиди олдуг. Бу да електрик енержисинин зәифлији илә әлагәдардыр. Су енержи еһтијатларына көрә Авропада илк јерләрдән бирини тутан Түрkiјә, харичи нефт ширкәтләринин тәзјиги алтында сон илләрә гәдәр гуру јаначагла ишләјән електрик стансијалары тикмәк јолу илә кетмишдир. Буна көрә дә илдә чәми 3,6 милјон нефт истехсал едән Түрkiјә, електрик стан-

сијаларында ишләдилән нефтин 60 фаизини харичдән алмаға мәнчур олмушдур. Сон илләрин статистикасына көрә, Түрkiјәдә адамбашына 230 килловат-саат електрик енержиси дүшүр. Һалбуки Авропада бу рәгәм 1.265 килловат-саата чатыр. Буна көрә дә өлкә әһлисинин 60 фаизә гәдәри електрик енержисиндән истифадә едә билмир.

Анкаранын енишли-јохушлу күчәләриндән кечәрәк, автобус бизи шәһәрин ән уча јерләринә галдырыр. Ата-түркүн јени мавзолеји бурада тикилмишдир. Мавзолејин кирәчәјиндә, һүндүр сүтунларын архасындакы диварлара гызыл һәрфләрлә һәкк дилмиш сөзләрдә, республиканын илк президенти халгы јени, тәрәггипәрвәр чәмијјәт гурмаға, султан истибадаына сон гојмуш ингилабы ирәли апармаға чағырыр. Бу сөзләрин дәјилдији вахтдан гырх илдән чох кечсә дә, Ата-түркүн вәсијјәти һәлә дә өз әһәмијјәтини сахламагдадыр.

Лакин бу күнкү Түрkiјәнин һәјатына өтәри нәзәр салдыгда белә ајдын һисс едилр ки, өлкә чох мүрәккәб сијаси шәрәитдә јашајыр. Өлкәнин һансы јолларла инкишаф етдилрмәси мәсәләләри барәдә чидди ихтилафлар вардыр. Биз Түрkiјәдә оларкән, Бөјүк милли мәчлис Ечевит һөкүмәтинин ирәли сүрдүју јени беш иллик планынын лаһијәсини мүзакирә едилрди. План лаһијәси мәчлисдәки мүхалифәт партијалары нүмајәндәләринин кәскин е'тиразына сәбәб олмушду. Бә'зи даирәләр нәинки планын ајры-ајры чәһәтләринә е'тираз едилр, үмумијјәтлә план барәдә һеч бир шеј ешитмәк дә истәмирдиләр. Пландә мүһүм сәнәје саһәләринин, о чүмләдән мотор истехсалынын дәвләт ихтијарына кечмәсини нәзәрдә тутан маддәләр бу даирәләри хүсусилә чох нәразы салырды. Белә бир иддиа ирәли сүрүлүрдү ки, куја бешиллик план демократијаны мәнәдудлашдырыр. Гәзәтләр мәчлилдә бешиллик планын мүзакирәсиндән доған әһвал-руһијјәни бүтүн тәфәрруаты илә кениш ишыгландырмаға чалышырдылар.

Өлкәнин инкишафы барәдә бу чүр ихтилафларын ортаја чыхмасына бахмајараг, Бөјүк милли мәчлис 1979—1983-чү илләр үчүн Түрkiјәнин игтисади инкишафына даир дөрдүнчү бешиллик планы гәбул етди. Шүбһәсиз ки, бу план өлкәнин мүстәгил игтисади инкишафы вә онун харичи мағнатларын тә'сириндән мүәјјән гәдәр гуртармасы үчүн бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Түрkiјәнин мүсәссәләр назирји Булутоғлу кәстәрир ки, дөрдүнчү бешиллик планда сәнәјенин никишафына хејли вәсаит ајырмаг нәзәрдә тутулур. Һөкүмәт дахили имканлары вә еһтијат мәнбәләрини сәфәрбәр етмәклә, ејни заманда

гоншу өлкөлөрлө, о чүмләдөн Совет Иттифагы илэ тех-
ники-игтисади эмэкдашлыгын дәринлөшдирилмәсинә
диггәт верир. Чүнки белә эмэкдашлыг Түркијәјә фәјда
кәтирир.

Сәфәримиз заманы Түркијә телевизиясы илэ е'лан
олунду ки, Совет Иттифагы илэ узун мүддәтли тичарәт
мүгавиләси бағламаг үчүн әлкәнин тичарәт назир Тео-
ман Көпрүлүләр, Москваја јола дүшүр. Назир телевизия
илэ чыхышында билдирди ки, 1979—1981-чи илләр үчүн
кениш тичарәт мүбадиләси нәзәрдә тутулур ки, бу да
Түркијә—Совет игтисади әлагәләриндә ән бөјүк мүгави-
ләдир. Гәзетләр дә бу мүгавиләнин әһәмијјәти барәдә
материаллар вердиләр. Москвада бағланмыш мүгавилә,
Түркијәнин һөкүмәт кабинети тәрәфиндән бәјәнилдик-
дән сонра, тичарәт назир вердији бәјәнәтдә билдирди
ки, Түркијә илэ ССРИ арасында достлуғ вә игтисади
эмэкдашлыгын сон илләрдә хејли инкишаф етмәси, ан-
чаг севинч һисси доғурур. Мән әминәм ки, мүнәсибәтлә-
римизин мөһкәмләnmәси нәинки ики өлкә халгларына
фәјда кәтирәчәк, һәм дә бәјнәлхалг сүлһүн тә'минаты
ишинә көмәк едәчәкдир.

Дөрдүнчү бешиллик планда кәнд тәсәррүфатына да
мүһүм јер ајрылыр. Әлкәнин 41 милјонлуг әһалисинин
үчдә ики һиссәси әкипчилик вә малдарлыг илэ мәшғул-
дур. Кәндиң бир чох проблемләри һәлә дә өз һәллини
көзләмәкдәдир. Торпагларын 50 фаизни әһалинин чәми
9 фаизини тәшкил едәп мүлкәдарларын әлиндәдир. Бу-
на көрә дә кәндлиләрин әсас күтләсинин торпагы јох-
дур, ја да чох азыр вә бу вәзијјәт опларын доланача-
гыны тә'мин етмир. Бу сәбәбдәндир ки, Анадолунун мин-
ләрлә кәндли аиләси өз һәјатыны бир гәдәр јахшылаш-
дырмаг үчүн шәһәрләрә үз гојур, Анкара вә дикәр шә-
һәрләрин кәнарларында «кечәгондулар» тикәрәк јаша-
маға башлајырлар. Бир чох аилә башчылары, хүсусән
чаванлар Гәрби Европаја кедир, орада гара фәһлә кими
чалышырлар. Европа өлкәләриндә ичди бир милјона ја-
хын түрк вардыр.

Кәндиң вәзијјәтини јахшылашдырмаг үчүн, һакимий-
јәт органлары илэ јанашы, ичтимаи тәшкилатлар да
фәалијјәт көстәрирләр. Баш назирин арвады Рәһшан
Ечевитин башчылыг етдији Кәндлиләр чәмијјәти белә
ичтимаи тәшкилатлардан биридир. Бу тәшкилатлар
кәндләрдә кооперативләр дүзәлтмәјә, кәндлинин јетиш-
дирдији мәнсуллары бир јердә сата билмәси үчүн шә-
раит јаратмаға чәһд көстәрирләр. Рәһшан Ечевитин
«Миллијјәт» гәзетиндә јаздыгы кими, бә'зи јерләрдә

«кәндлиләр тохудуглары халылары, јетишдирдикләри
сәбзәләри, мејвәләри сата билмирләр. һамысы тарла-
ларда, бағларда галыр».

Лакин Түркијәдә кәнд тәсәррүфатынын потенсиал
күчү бөјүкдүр. Статистиканын вердији мә'лумата көрә,
өлкәдә һәр ил 13 милјон тон буғда, 160 мин тон чәлтик,
480 мин тон памбыг, 1 милјон тона јахын ситрус јығы-
лыр. Аралыг вә Еке дәннәләри саһилләри хүсусилә бә-
рәкәтлидир. Бу јерләрдә зејтун, бадам, портағал, әнчир,
үзүм, гоз, фындыг вә дикәр мејвәләр јетишдирилер. От-
лағларын чохлуғу һејвандарлыгын инкишафы үчүн әлве-
ришли шәраит јарадыр. Адамбашына дүшән малгараја
көрә өлкә Авропада биринчи јердә кедир. Түркијәдә
15 милјон башдан чох гарамал, 45 милјон баша јахын
гојун сахланылыр. Зәриф јунлу гојунларын чох олмасы,
Түркијәнин өзүндә учуз, дүнја базарларында исә ән гиж-
мәтли кејим кими сатылан нәфис күркләрин, һабелә тә-
бии дәридән тикилән кедәкчә вә палтоларын бол-бол
истеһсалы үчүн әлверлишли шәраит јарадыр.

Биз јолүстү Невшәһирдән кечдик. Невшәһир кичик
шәһәр олса да, бурада отуза гәдәр мәсчид-чәме фәалиј-
јәт көстәрир вә сүбһ ачылмамышдан кечәјә кими мина-
рәләрдәки радиокүчләндиричиләрдән азанчылар халгы
күндә беш дәфә ибадәтә чағырырлар. Авропа илэ Аси-
јааны арасында галмыш бу өлкәни даһа чох авропалы
тә'сири бағышламасына вә вахтилә Ататүркүн динин тә'-
сирини мәндулашдырмаг үчүн көрдүјү чидди тәдбир-
ләрә бахмајараг, ислам дини өлкәнин һәјатында јенә
мүһүм рол ојнамагдадыр вә мүнәфизәкар даирәләр бун-
дан, хүсусилә сечкиләр заманы чох бачарыгла истифадә
едә билирләр.

Невшәһирдән Конјаја кәлдик. Түркијәнин ири шә-
һәрләриндән бири сајылан Конја орта әсрләрдә дини
мәктәб мәркәзи олмушдур. Мәшһур Мөvlanәнин дәфн
едилдији мәсчид-музеј бу шәһәрдәдир. Бу музеј индијә
кими истәр туристләри, истәрсә дә зијарәтчиләри чәлб
етмәкдәдир.

Өз тарихи кечмишини сахламагла Конја мүасир
шәһәр кими инкишф етмәкдәдир.

— Сиз өлкәнин дикәр шәһәрләриндә раст кәлдијиниз
«кечәгондулары» бизим шәһәрдә чәтинликлә тапа би-
ләрсиниз,—дејә Конјанын валиси Әмәр Хәлилоғлу бә-
ләдијјә идарәсиндә бизи гәбул едәркән ифтихарла бил-
дирди.—«Кечәгондулар» бизим шәһәрдә јох дәрәчәсин-
дәдир. Биз кооперативләрин иштиракы илә шәһәрин је-
ни рајонунда мүасир јашајыл евләри тикирик.

Конжа валиси шәһәрин вә вилајәтин игтисадијјатын-дан, дәвләтин суварма шәбәкәләри салынмасында ишти-ракындан, шәһәрдәки али вә орта ихтисас мәктәбләри-нин ишиндән сөһбәт ачды.

Конжадан чыхыб Еке дәнизи саһилиндәки Гушадасы шәһәринә доғру кедәркән, Дәнизли шәһәринин јахынлы-ғындакы Памукгала дејилән јердә кечәләдик.

Гушадасы Еке саһилинин мәнзәрәли саһилләриндән биридир. Саһилләрдә чохлу мейманханалар тикилмиш вә чимәрликләр салынмышдыр. Шәһәрин бәләдијјә рәиси бизи саһил јахынлығындакы ачыг чајханаја дәвәт едәрәк сөјләди ки, шәһәр әсасән туризм һесабына доланыр.

Измир, Бурса вә Истанбул...

Үч милјондан артыг әһали јашајан Истанбул Түрки-јәнин ән ири шәһәри, сијаси, ишкүзар вә мәдәнијјәт мәр-кәзидир.

Биз, бир нечә ил әввәл салынмыш вә ики гит'әни бир-ләшдирән нәһәнк асма көрпү илә Босфору—Боғазичини кечиб Истанбулун Авропа һиссәсинә кәлдик. Артыг га-ранлыг дүшмүшдү. Бизи гәбул едән «Кеннеди отел»ин балконундан шәһәр вә көркәми илә Бақыны, Босфор исә Бақы бухтасыны хатырладырды.

Бизанс дөврүндән галмыш Аја Софија мә'бәди-ни, султанларын Топгапы сарајыны, Сүләјманијә мәсчи-дини, Гапалы чаршыны вә Истанбулун диқәр көрмәли јерләрини кәздик, түрк јазычылары, журналистләри, мәшһур түрк кино артисти Түркан Шорај илә көрүш-дүк.

Биз Түркијәни кәзәркән, өлкә һәјәчанлы күнләр ке-чириди. Террорчулар мүхтәлиф шәһәрләрдә гәсдләр дү-зәлдирдиләр. Ифрат сағ вә сол партијалар тәрәфиндән төрәдилән фитнәкарлыглар өлкә ичтимаијјәтини чох на-раһат едир. Гәзетләр вә телевизия һәр күн террорчула-рын чинајәтләри барәдә мә'луматлар верирдиләр. Һәр гәзет белә мә'луматы өзүнә мәхсус шакилдә тәгдим едир-ди. Мәсәлән, «Һүрријјәт» гәзети өз биринчи сәһифәсиндә, гәзетин башлығы алтында полис тәрәфиндән әлә кечи-рилән сағ террорчунун күлүмсәјән ири шәкклини верәрәк, јанында онун бу сөзләрини чап едирди: «Пешман деји-ләм». Ифрат сағларын вә маочу солларын белә фитнә-карлығынын кулминасијасы бу јахынларда Гәһрәман-мараш шәһәриндә баш вермиш һадисәләр олду.

Индики һөкүмәтин сијасәтинә гаршы чыхан бә'зи мү-халифәт партијаларынын рәһбәрләри террорчуларын фит-нәкарлығыны һакимијјәт органларынын бачарыгсызлы-ғы илә изаһ етмәјә вә беләликлә һөкүмәти нүфуздан

салмаға чалышырлар. Бу чүр әһвал-руһијјә өлкәдә геј-ри-сабит вәзијјәт јарадыр.

Түрк гәзетләрини нәзәрдән кечирәркән ән мүхтәлиф е'ланлара раст кәлирсән. Анкара вә Истанул гәзетләрин-дә мүғәнниләрин консертләри барәдә верилән е'ланлар бир, бә'зән там ики сәһифәни тутур. Биз бу е'ланларда Бақыја гастрола кәлмиш түрк мүғәнниләрини, хүсусән Әмәл Сајыны ахтардыг. Амма дедиләр ки, о, Гәрби Ал-манијада концерт вердикдән сонра динчәлмәк үчүн Ин-килтәрәјә кетмишдир.

Түрк мүғәнниләри әсасән казиноларда, јә'ни концерт верилән ресторан типли салонларда чыхыш едирләр. Түрк журналистләри Анкарада бизи «Башкәнд» кази-носун апардылар. Пајтахтын ән мәшһур салону олан бу казинода һәмин күн Бәдијјә Ахартүрк, Сәјјал Тәнәр, Өзәл Алтын кими көзәл мүғәнниләри динләдик. Бир ке-чәдә, һәр биринин өз мүғәннисе олан он мусиги кол-лективи чыхыш етди. Нәш'ә Гарабәчәк, Зәки Мүрен, Әжда Пеккан вә Түркијәнин диқәр мәшһур нәғмәкарла-ры да казиноларда чыхыш едирләр.

Он беш күн өтүб кечди. Түркијә јолларынын ики мин километри керидә галды. Босфор вә Хәлич саһилләри илә видалашыб тәјјарә мејданына јол алдыг. Гыш олса да чөлләр јашыл иди.

*«Коммунист» гәзети,
28 феврал 1979 ил.*

ТҮРКИЈӘДӘ НӘ ВАР, НӘ ЈОХ?

Јајын бу исти күнләриндә түркләр өлкәни үч тәрәф-дән әһатә едән дәнизләрә—Екејә, Мәрмәрәјә, Гара дән-изә, Аф (Аралыг) дәнизә чап атырлар. Хәритәјә нәзәр салын, көрүн Түркијә нә гәдәр әлверишли бир чоғрафи мөвге тутур. Буну биз мәктәбдә дә кечмишик, фәәт көрмәк кәрәк. Елә хәритәдән дә билиндији кими, көзәл иглимли бу өлкәнин дәниз кәнарларынын кирингили-чыхынтылы олмасы саһил хәтләрини гат-гат узадыр, түркләрин «јазлыг ев» дедикләри бағларын вә сајсыз-һесабысз отелләрин билаваситә ләпәдәјәндә салынмасы-на имкан верир.

Анкара Гафгаздакы Кисловодск мөвгејиндәдир, ах-шамлары сәрин олур. Бунунла белә, гонаглары олду-ғумуз Информасија вә мәтбуат мүдирлији бизи—үч жур-налисти күн јарым пајтахтда сахладыгдан сонра Еке

саһилинә жола салды. Бу сәфәр саһилләрдән чох узагларда јашајан москвалы вә башгырд һәмкарлары хүсусән севиндирди вә биз Измирин Мендерес һава лиманына енәндән сонра чәнуба доғру 75—80 километр јол гәт едиб Чешмә шәһәрчијинин јахынлығындакы Турбан-отелә кәлиб чыхдыг.

Турбан-отелин учалдығы јер сәфалы бир кушәди вә Екенин јаратдығы сәјсыз-һесабыз кәрфәзләрдән биринин гаршысында, Абшерон кими нарын гумлу саһилин ијирми-отуз метрлијиндә тикилмишир. Кәрфәз үфүгә гәдәр узаныр, гәрбдән әсән күләк дәнизи нә гәдәр далғаландыра да, онун көјүмтүл рәнкини поза билмир. Отелин сакинләри һәм әчнәбиләрдән, хүсусән Гәрби Алманијадан кәләп мүсафирләрдән, һәм дә түркләрдән ибарәтдир. Әксәријјәти кәнч аиләләрдир, ушаглар да вар, гочалар да. Отелин бөјүк һоллары, хырда мағазалары вар. Ким истәрсә, сакин ола биләр. Бура бир нөв истираһәт евини хатырладыр, амма хидмәтин сәвијјәси чох јүксәкдир. Бир креслоја әйләшән кими хидмәтчи гыз јахынлашыр вә нәзакәтлә нә арзу етдијини сорушур: чај, гәһвә, мејсу (јә'ни, мејвә сују), пивә? Фикирләширсән ки, тәзә евләнәнләри тој сәфәринә белә јерә жола сала сан. Бир дә фикирләширсән ки, белә бир шеј биздә мүмкүндүрмү? Әлбәттә ки, јох. Белә бир фикрә дүшсән, һара кедә биләрсән? Неч јердә сәни көзләмирләр. Нә авиабилет ала биләрсән, нә дә белә бир јер тапарсан...

Турбан-отел исә... Сәһәр вә ахшам Исвеч столу тәшкил едилир. Өзүнәхидмәтдир, амма ләзым кәләрсә, официантлар көмәјинә кәлмәјә һазырдырлар. Столларын үстүндә нә истәрсән, вар: үч чүрә зейтун, јағ, бир нечә нөв пендир, мүхтәлиф туршулар, исти вә сојуг јемәкләр, татлы, јә'ни ширин шејләр, гатыг, бал, үзүм, гарпыз, говун, шафталы, армуд, гәһвә, чај, мејсу... Сәјмагла гуртармаз. Мәәтгәл галырсан ки, бунлары нечә һазырлајырлар, һардан кәтиздирләр? Бу раһатлыг, бу тәминат узун илләрдән бәри јаранмыш нормадыр. Бу норма һалыны алмыш интизамын вә мүтәшәккиллијин нәтичәсидир.

Бу боллуғу, бу раһатлығы тәкчә Турбан-отелдә дејил, Түркіјәнин һәр јериндә мүшаһидә етмәк мүмкүндүр. Чүнки Түркіјәдә әрзаг проблемә чохдан һәлл едилмишир. Бурада «үчүнчү дүнја» өлкәләри бир јана галсын, Европанын орта инкишаф етмиш өлкәләриндән дә јахшы мәнсул көтүрүлүр. Әһалинин һәр ил 2 фаиздән чох артымына вә 2000-чи илдә онун сәјынын 75 милјона (инди 55,5 милјондур) чатмаг еһтималына бахмајараг,

пессимист нәтичә үчүн әсас јохдур. Аналитик һесаблама-ларын нәтичәләринә кәрә Түркіјә 2000-чи илдә дә әт, зейтун мәнсуллары вә диқәр вачиб мәнсуллар ихрач едән дөвләт кими галачагдыр. Сон илләр әрзаг ихрачаты 2 милјард доллар һәчминдә давам едир.

Сәксәнинчи илләрдән кәнд тәсәррүфаты мәнсуллары истеһсалы һәр ил 5—6 фаиз артмагдәдыр, тахыл 20 фаиз, тәрәвәз, картоф бир дәфә јарым, ситрус 1,4 дәфә чох әлдә едилир. Фактлар көстәрир ки, һеч бир кәркинлик олмадан гыса мүддәт әрзиндә әрзаг мәнсуллары истеһсалыны кәскин сурәтдә артырмаг мүмкүндүр. Бу, базарын тәләбатындан асылыдыр.

Кәнд тәсәррүфаты мәнсуллары истеһсалынын белә јүксәк сурәтдә истеһсалы бир тәрәфдән онунла әлағәдардыр ки, әһалинин јарыдан бир гәдәр чоху кәндләрдә јашајыр, диқәр тәрәфдән дә кәнддә јени иш үсулларынын тәтбиг едилмәсинин нәтичәсидир. Кәнд тәсәррүфатында механикләшдирмә, қимја, мелиорасија, агрономија кениш тәтбиг олуноур, сортлар тәзәләнир, мәсәлән, тахылын Мексика вә совет сортлары әкилир, елә буна кәрә дә сон он илләрдә тахыл истеһсалы 3 дәфә, техника биткиләрини мәнсулу 4—5 дәфә артмышдыр. Беләликлә, белә бир нәтичәјә кәлмәк мүмкүн олур ки, 2000-чи ил гәдәр әрзаг истеһсалы әһалинин артым сәвијјәсини 2—3 дәфә вуруб кечәчәкдир. Түркіјә дүнјанын 7 өлкәсиндән биридир ки, өзүнү әрзагла там тәмин едир вә бу сырада 4-чү јердә дурур.

Чохишләнән маллара кәлдикдә исә, малларын боллуғуну Истанбулуи Гапалы чаршысында—өртүлү базарында көрмәк олар. Гапалы чаршы бир нөв Түркіјәнин сәркисидир. Ораны көрәнләр чох олса да, көрмәјәнләр үчүн демәк истәјирик ки, бәлкә дә белә нәһәнк базар һеч бир өлкәдә јохдур. Ијнәдән, чорабдан тутмуш, нечә дејәрләр, «гуш сүдү»нәдәк бурада нә истәсән, тапа биләрсән. Хүсусән, пал-палтар, дәридән тикилмиш ән мүхтәлиф кејимләр. Сон илләр әрзиндә палтар истеһсалы кејли артмышдыр. Елә бу базарын јахынлығында вә ичиндә олан сәјсыз-һесабыз топдансатыш палтар вә ајаггабы мағазалары да буну көстәрир. Мәсәлән, палтар тикилмәсинин артымы 1986—87-чи илләрдә 27,5 фаиз, 1987—88-чи илләрдә 12 фаиз олмушдур. Дәри малларынын истеһсалы һәмин дөврдә 18—20 фаиз артмышдыр. Билдијиниз кими, түрк усталары дәридән ән мүхтәлиф вә нәфис кејимләр һазырламагда мәшһурдурлар вә «Мага» фирмасынын Бақыда көстәрдији модалар да буну исбат етмәкдәдир. Тәсадүфи дејил ки, дәри мәму-

латынын эсас алычылары Европадан кэлэж саясыз-һесабысыз туристләр олур вә бу сәбәбдән дә Гапалы чаршыда һәмишә гәләбәликдир.

Түркия һәр шеји, демәк олр ки, өзү истехсел едир. Инди өлкәдә чохлу електрик-мәншәт чифазлары—палтаржуан, сојудучу, кондиционер, үтү вә дикөр шејләр бурахылыр. Чох марагыдыр ки, өлкә өзүнүн автомобилләрә олан еһтијачыны да өдәмәкдәдир. Бурада Америка, Италија, Франса, Гәрби Алманија автомобил фирмаларынын моделләри эсасында Түркия үнванлы миник, јүк машынлары вә автобуслар бурахылыр. һеч бир ғытлыг чәкмирләр, мағазаларын ичиндә гојулмуш автомашын нүмунәләри мүштәриләрини көзләјир.

Түркиянин инкишафы объектив фактдыр. Бу өлкәни инкишаф етмәкдә олан дәвләтләр чәркәсинә дахил етмәк дүзкүн олмазды—бүтүн фактлар көстәрир ки, Түркия инкишаф етмиш өлкәдир. Технолокија мүасир сәвијәдәдир. Елә көтүрәк рабитә васитәләрини. Телевизија, радио, телефон рабитәси чох тәрәгги етмиш, тәхминән Авропа сәвијәсинә чатмышдыр. Бу күн өлкәнин һәр бир нөгтәсилә дәрһал вә манеәсиз телефон әлағәси јаратмаг мүмкүндүр. Телевизија верилишләри хүсусилә јахшы тәсир бағышлајыр. Анкара—Истанбул—Измир телевизија әлағәси чох сабитдир, мәсәлән, тәкчә телевизија хәбәрләринин верилмәсиндә бу үч бөјүк шәһәр мүнтәзәм, һәм дә ејни верилишдә бир нечә дәфә сәсләшир. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Түркиянин һәр јериндә нимчә шәкилли ири антенналар нәзәрә чарпыр. Бу антенналар васитәсилә телевизорлар манеәсиз Гәрб телевизија стансијаларына гошулур вә бу стансијаларын верилишләри сәһәр сүбһдән кечәдән кәјли кечәнә гәдәр транслјасија едилир.

Түркиянин һәр јериндә интенсив тикинти кедир. Көзәл, сәлиғәли тикирләр. Сифаришчи иншаатчыдан бинаны тамам һазыр алыр, јәни ачарыны алыб гапысыны ачыр. Тикинтидә бир шеј чох нәзәрә чарпыр—биналар күнәш ғыздырычы апаратлары илә бирликдә тәһвил верилир, бу күнәш ғыздырычы апаратлары јени биналарын эсас компонент олмушдур. Тәкчә Анкарада 60 мин ев күнәш енержиси илә ғыздырылыр. Тикинтинин вүс'әтини һәр јердә көрмәк мүмкүндүр Мәрмәр дәнизинин Авропа һиссәсиндә 120—130 километр саһил боју 4—5 чәркә көрүнән бағ евләри чәми 2—3 илдә тикилмишдир.

Бизи даһа чох чәлб едән Түркия илә Совет Иттифагы арасында кетдикчә вүс'әт алан игтисади әлағәләр олду. Биз тәзә-тәзә түрк базарыны ачмагдајыг. Өлкә-

миздәки јенидәнгурма вә ашкарлыг Түркиядә бөјүк мараг вә һәвәслә гаршыланыр, ики өлкәнин әлағәләринин кенишләнмәсинә күчлү тәкан верир. Буру биз, редаксијаларына кетдијимиз «Миллијјәт», «Һүрријјәт», «Чүмһүријјәт» (Истанбул), «Јени әср» (Измир) гәзетләринин әмәкдашлары илә көрүшләрдә дә дујдуг. Бу гәзетләр јенидәнгурмадан кениш бәһс едилрәр. Игтисади әлағәләрә даһа чох диггәт јетирилир. Бу әлағәләр исә чох перспективлидир. Түркия биздән газ алыр вә бунун һесабына бизим үчүн бир чох ишләр көрүр. Түркиянин ајырдығы 350 милјон долларлыг кредит һесабына өлкәмиздә 50 јүнкүл вә јејинти сәнајеси мүәссисәси тикиләчәкдир. 150 милјон доллар кредит һесабына 3 ил мүддәтинә әлверишли шәртлә өлкәмизә чохишләнән маллар сатылачагдыр. Тәкрар 150 милјон доллар кредитлә тибб ләвазиматы, чохишләнән маллар ихрач олуначагдыр. Әрзаг өз јериндә. 1986-чы илдә мал мүбадиләси 350 милјон доллар һәчминдә олдуғу һалда, бу ил мүбадилә 1 милјард доллара јүксәлир.

Бизи дә'вәт едәнләр, Истанбул програмына ики нәһәнк ширкәтә баш чәкмәји дә нәзәрдә тутмушдулар. Ачығыны десәк, кимләрлә көрүшәчәјимизи тәсәввүрүмүзә кәтирмирдик. Бунлардан биринчиси «Сабанчы» ширкәти иди. Бу ширкәтин башчысы, Түркиянин ән нүфузлу иш адамы, 57 јашлы Сақып Сабанчыдыр вә о, бизи гәбул етмәмишдән әввәл, онун јахын әмәкдашлары бизә телевизорда ширкәт вә онун саһибә барәдә кичик филм көстәрдиләр. Ширкәтин рәһбәри Кајсери вилајәтинин Ағчагаја адлы кичик кәндиндә доғулмушдур. Ширкәтин баниси олан атасы гачы Өмәр Сабанчы 1921-чи илдә 15 јашлы јенијетмә икән өз доғма кәндини бураһараг Адананын памбыг тарлаларына газанч далынча јолланмышдыр.

«Сабанчы» ширкәтинин уғурларла зәнкин тарихи аграр сәнајесиндән башламышдыр. Илк мүвәффәгијјәтдән сонра сәнајенин эсас саһәләринә вәсаит гојмуш, резин, шин үчүн ип, синтетик сап вә дикәр мәһсуллар истехсалына башламыш, хам материаллар ихрачатына хүсуси әһәмијјәт вермишдир. «Сабанчы» ширкәти сәнаје истехсалы илә јанашы, малијјә вә бејпәлхалг тичарәт илә мәшғул олур. «Фортуна» журналынын мә'луматына көрә, бу ширкәт, АБШ истисна олунмагла, дүнјанын ән ири 500 ширкәти арасында 178-чи јердә дурур.

«Сабанчы» ширкәти нәләрлә мәшғул олмур! Онун фәалијјәт даирәсинин сијаһысы чох узундур, фәгәт тәкчә бунлары садаламаг кифајәтдир ки, үмуми тәсәввүр

жарансын: банклар вэ сығорта чэмийјәтләри (тәкчә «Ак-банк»ын Түркијәдә 9 мин нәфәр чалышан 619 шә'бәси вар), тохучу сәнаје фирмалары, шин вэ шин үчүн ишлик фирмалары, кәнд тәсәррүфаты фирмалары, семент, пластик маддә, кағыз, электрон сәнајеси, електрик аваданлығы, автомобил, дәрман, ихрачат вэ бејнәлхалг тичарәт, нәшријат, прокат вэ с...

Бу күн «Сабанчы» ширкәтинин капиталы 372 милјон доллардыр. Ширкәт хејријә фәалијјәти, мэдәнијјәт вэ тәрбијә үчүн 60 милјон доллар ајырмышдыр. Ширкәт 1974-чү илдә һачы Өмәр Сабанчынын хатирәсинә һәср олуномуш «Вакса» хејријә фонду јаратмышдыр. һачы Өмәрин арвады Садигә ханым бүтүн варидатыны бу фонда вермишдир. Бу күн «Вакса» фонду Түркијәнин 25 јашајыш мәнәтәгәсиндә өзүнүн 59 тәшкилатыны сахламагдадыр вә 1.150 тәләбәјә тәгаүд верир. Үмумијјәтлә, фонд мадди еһтијач дујан вә үмидверән тәләбәләрә јардым көстәрмәјә вә ихтисаслашмаг үчүн онлара даим диггәт јетирмәји гаршысына мәгсәд гојмушдур. Фондун фәалијјәт даирәси кенишдир—әһалијә тибб хидмәти көстәрир, мәктәбләр, мэдәнијјәт очаглары јарадыр. Бу күн «Вакса» фондунун 16.500 шакирдин тәһсил алдығы 22 мәктәби, 4.000 тәләбәнин јашадығы 10 јатагханасы, 2.500 нәфәрлик 7 мэдәнијјәт мәркәзи, һәр ај 50.000 нәфәрә хидмәт көстәри 4 китабханасы, 500 јерлик 4 ушаг бағчасы вар, 4 сәһијјә институтундакы 1.000 чарпајы әлил ушагларын мұаличәси үчүндүр. (Бүтүн бунлары јазаркән һ. З. Тағыјев вә онун ичтимаи фәалијјәти јада дүшүр).

Сақып Сабанчы илә көрүшдән сонра, онун дә'вәтилә биз вилласында олдуғ. Босфорун Авропа саһилиндә барокко стилиндә тикилмиш, «Атлы вилла» адланан бинанын 200 иллик тарихи вар. Бу евдә кимләр олмамыш: дәвләт катиби Шуле, Исвечин мәрһум баш назир Улоф Палме, Маргарет Тетчер, Чимми Каргер, Белчика шаһзадәси Алберт, Девид Рокфеллер... Јә'ни бу вилла јашајыш евиндән эләвә, һәм дә гијмәтли бир музејдир вә онун коллексијалары бу јахынларда Москвада вә Ленинградда нүмајиш етдирилмишдир. Вилланын һәр ики мәртәбәсиндә кечмиш түрк рәссамларынын таблолары, сон дәрәчә гијмәтли јапон вә Чин вазалары, хәттатларын надир әлјазмасы олан Гур'ан вә онун ајә вә сурәләри, тәсбәһләр, дикәр әнтиг шејләр вардыр.

Сақып Сабанчы бизи ширкәтинин әсас бинасындакы кениш иш отағында хош үзлә вә сәмиимийјәтлә гәбул етди вә дәрһал сөһбәтә башлады:

— Бу јахынларда Москвада олдум,—деди.—Һисс етдим ки, инсанлар јахшы јашамаға чан атырлар. Јени лидер Горбачов үмид верир, кәләчәк илләрдә һәјатын бүтүн чәһәтләрини јахшылашдырмаг әзиндәдир. Совет Иттифагындакы јүз милјонларла адам даһа јахшы јашамаг арзусундадыр. Јени лидер буну бүтүн дүнјаја сөјләјир. Амма чалышмаг кәрәк. Бу күн Америка илә Совет Иттифагы арасында фәрг бөјүкдүр.

СУАЛ: Совет Иттифагы илә иғтисади әлагәләр јолунда сиз бир проблем көрүрсүнүзмү?

ЧАВАБ: Бүрократија вар. Бүтүн дүнјада бүрократија вар. Амма Совет Иттифагында даһа чохдур. Буна бахмајараг, биз бир-биримизлә иш бирлији јаратмалыыг.

СУАЛ: Сизин нечә јүксәлишә чатдығынызы билирик. Бу чәмийјәтдә һәр бир инсанын мүвәфғәгийјәт газанмасы үчүн имкан вармы?

ЧАВАБ: Әлбәттә. Мәним атам ишчи иди. Лап хырда бир ишчи. Түркијәдә инсанлар даһа јахшы јашајырлар. Онлар бир-бирилә әмәкдашлыг едирләр, ортаглыг едирләр, мал алырлар, мал сатырлар. Сиздәки инсанлар да белә етмәлидирләр. Сизин адамлар да хошбәхт, бизим адамлар да хошбәхт олмалыдырлар. Сонра да гој бир-бирилә хошбәхтликләрини бөлүшүнләр. Сиздән бизә газ кәлир. Бу, бир тичарәт көрпүсү олду. Инди мән Совет Иттифагына бир чох маллар сатырам. Ширкәтим шин истәһсалы үчүн хамал көндәрир. Даһа чох шеј сатмаг кәрәкдир. Бир вахтлар сизә анчаг портағал, луму, дикәр кәнд тәсәррүфаты маллары сатырдыг. Инди сәнаје маллары сатмаға башламышыг. Хүсусән, тохунма маллар. Бунунла кифајәтләнмәк олмаз, ортаг, шәрик ишләр дүзәлтмәлијик. Бу ишдә сизин Анкарадакы бөјүк елчиниз јахшы чалышыр. Симпатик бир инсандыр. Динамикдир. Түркчә билир. (Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Түркијәдә бизим сәфир Алберт Чернышова «Жүләрүзлү, симпатик бөјүк елчи» ады вермишләр). Сиздә дә потенсија вар, сиздә дә. Бунлары бир-бирилә бирләшдирмәк лазымдыр. Шанс бөјүкдүр. Горбачов дүнјаја көзәл бахыр. Јени дүшүнчә илә. Гоншулар бир-бирилә бәрәбәр олачаглар. Бунун үчүн вахт лазымдыр. Мән бир Америка фирмасы илә үч ил данышыг апардым, сонра ортаг олдум. Јапонларла шин заводу тикдим. Ајларла кедиб-кәлдиләр, сонра ортаг олду.

СУАЛ: Сизин назириниз, Москвадакы сәфириниз сон ики ајда Бақыда ики дөфә олмушлар. «Мага» дәри фирмасы кәлмишди, көзәл модалар көстәрди. Бир јахын

гоншу кими, сиз Бакыда, Азербайчанда ортаг бир иш көрмэк фикринэ нечэ бахырсыныз?

ЧАВАБ: Тэбии. Совет Иттифагында бир иш көрсэк, көнлүмүз, үрөжимиз Бакыја кэлмэкдир. Мөним ихрачатла машгул олан нүмајөндөлөрим Бакы илэ данышыг апарырлар. Гапылар ачылмыш, иш башланмышдыр. Бакыда бир иш дүзөлтмөјө чалышачагыг. Буну мән өз фирмаларымызын мүдирлеринэ тапшырачагам, аркадашларыма сөјлөјөчөјөм.

Гонагы олдуғумуз икинчи иш адамы Совет Иттифагынын, хусусән, Москванын ишкүзар даирелериндэ танымыш шөхсдир. Она көрө ки, онун башчылыг етдији «ЕНКА» ширкэти тэкчэ Москванын ики объектиндэ өлкөнин сифаришини јеринэ јетирир. Москванын лап мөркөзиндэ Петровски пассажи машһурдур. «ЕНКА» орада бөјүк бир тикинти мејданы ачмышдыр вэ онун рэмзи јахынлыгдан кечәнлерин нөзөриндөн гачмыр.

Отузиллик тарихи олан бу ширкэт АБШ, Австрија, Гәрби Алманија, Франса, Белчика, Инкилтэрэ, Јапонија вэ дикөр өлкөлөрлэ эмөкдашлыг едир, онун фирмалары өз өлкөсиндэ нефт е'малы заводлары тикир, көрпүлөр чөкир, бору хэтти салыр, һәм дэ Мөккө вэ Чиддэдэ су анбарлары учалдыр, Риадда университет-мөсчид тикир, дөнизлэрин канарында виллалар инша едир...

Эслән түрк олан Шарык Тара бу өлкөјө 1942-чи илдэ Југославијадан мүһачирэт етмишдир. Онун ким, нечэ инсан олдуғуну лентэ јаздығымыз сөһбөтиндөн дэ дујмаг мүмкүндүр.

— Бакыда олдум. һәм дэ Бакыны чох севдим. Фөгәт Фүзулинин мөмлөкэти олмасындан ажры бир мөмнунијјэт дујдум. Фүзулинин чох севдијим бир бејти вар: «Чанымы чанан эјэр истөрсө, миһнэт чаныма, Чан нөдир ки, ани гурбан етмөјим чананыма..»

Сонра Шарык Тара Түркијө илэ Совет Иттифагы арасындакы игтисади элагөлөрин перспективлериндөн һөвөслэ бөһс едир:

— Бу элагөлөрин инкишафы нөдөн асылыдыр — дејө о, суал едир. вэ өзү дэ чаваб верир.— Бу күн Түркијө 55 милјондур, 2005-чи илдэ 75 милјона чатараг бөјүк бир мөмлөкөт олачаг. Түркијө бу регөмө чатанда, онун милли көлири Гәрби Алманијанын милли көлириндөн чох олачаг. Бунун сөбөби игтисади инкишафын эһалинин артымындан ирөлидэ кетмөсиндөдир. Экөр Түркијөнин игтисади инкишафы эһалинин артымындан 4 фаиз чох давам едирсө, бу, Гәрби Алманијада чөмн 1 фаиздир. Демөли, Түркијө Совет Иттифагы үчүн бөјүк база-

ра чеврилөчөкдир. Дикөр тэрөфдөн дэ, Совет Иттифагы Түркијө үчүн бөјүк базар олачагдыр. Бөс нөјө көрө Түркијө илэ Совет Иттифагы арасында тичарэт бу вахта гэдэр кенишләнмөмишдир вэ сон 3 илдэ чох вүс'өт тапды? Бунун јеканэ сөбөби бизим советләри даһа јахшы танымағымыз, советләрин дэ Түркијөни јахшы танымасыдыр. Бу, белэ давам едөрсө, эминөм ки, Совет Иттифагы Түркијөнин эн бөјүк тичарэт ортагы олачагдыр. Түркијөнин игтисадијјаты өз гапысыны харичин үзүнө ачмышдыр. Совет Иттифагы да өз игтисадијјатынын вэ сијасетинин јөнүнү харичэ дөндөрмишдир. 2000-чи илэ доғру кедөркөн мән буна инанырам ки, гапалы игтисадијјатын заманы кечмишдир. Биз 10 илди ки, ачыг игтисадијјата кечмишик. Сиз исө буну һөрмөтли Горбачов кәлдикдөн сонра тэтбиг етмөјө башламысыз. Нөтичөси дэ көз габағындадыр.

СУАЛ: Совет Иттифагы илэ бағлы ширкөтиниз нэ кими фөалијјэт көстөрир?

ЧАВАБ: Шөхсән мән Михаил Горбачов вөзифөјө кәлмөмишдөн Москваја бир дөфө кетдим. О вахт бир аз элагэ јаратдым. Горбачов кәлдикдөн сонра 10 дөфө кетмишәм. Бу ил Советләр Бирлијиндэ 5 дөфө олмушам. Кечмишдэ бир виза үчүн 15 күн көзлөјирдик. Инди «многократнаја» виза варымдыр. Москва үчүн чох мүһүм 2 ләјиһэ һајата кечиририк. Петровск паассажынын бөрпасы вэ Бабушкин рајонунда мин јерлик хөстөхана. Тибб аваданлыгы илэ бирликдэ. Икинчи дүнја мүһарибөсинин эһиллэри үчүндүр. Москвада 800 адамымыз чалышыр. Кәлән ил 1.200 нөфөр олачаг. Бөш ил бундан әввөл нөинки белэ иш көрмөк оларды, буну һеч хөјала кәтирмөк дэ мүмкүн дејилди. Ачыг сөјлөјим ки, биз башга мөмлөкөтлөрдэ дэ чалышырыг, иш вэ достлуг мүнәсибөтлөринө көрө Москва гэдэр һеч јөрдөн мөмнүн дејилди. Бу, тэкчэ мөним фикрим дејил, орада чалышан мүһөндис-ишчи аркадашларымын һамысынын фикридир. Чох сүр'өтли, чох көзөл иш көрүрүк. Инди Москвада «ЕНКА» барөдэ нэ дејирләр? Дејирләр ки, бу Авропа фирмасы кими дејил, кејфијјэти вэ ишинэ көрө Америка фирмасына бөрабөрдир. Биз дэ ишимизи белэ көрмөјө чалышырыг. Инди бөшинчи мөртөбөдөјик. Илин ахырына кими 17-чи мөртөбөјө чатачагыг. Петровск пассажина кәлинчэ исө, горхурам ки, кечмишдөкиндөн дэ көзөл олсун. Фөгәт әввөлки кими дүзөлтмөк лазымдыр. Фөгәт әкисиндөн дэ көзөл олачаг. Умид едирәм ки, Москвада бундан сонра даһа чох иш көрөчөјик. Биз Гәрб фирмаларындан даһа көзөл, даһа учуз иш көрүрүк.

Бу вахт телефон зәнк вурду. Шарык Тара «эфв един» дејиб, дәстәји галдырды:

— 2 минини мән көтүрүрәм, — деди. — 2 мин ишчи — 10 мин инсан демәкдир.

Сөһбәт Болгарыстандан көчүб кәлән түркләрдән кедирди. Әсрләр боју јашадыглары шәһәр вә кәндләрини тәрк етмәк мәчбуријјәтиндә галан Болгарыстан түркләри арды-арасы кәсилмәдән Гапыгүлә дејилән шәһәрчикдән Түркијә ахмагдадыр. Биз буну телевизия илә сејр едирдик. Орада оларкән, јә'ни ијулун ахырыңчы күнләриндә көчкүнләрин сајы 208 мин е'лан едилди. Телефон даңышығындан вә ширкәт рәһбәринин изаһындан мә'лум олурду ки, «ЕНКА» да бу проблемин һәллиндә фәал иштирак едир. Бүтүн Түркијәдә исә көчкүнләрә көмәк үчүн «Шәфгәт» фонду јарадылмышдыр.

СУАЛ: Ширкәтинизин тарихи барәдә бир нечә сөз.

ЧАВАБ: Өзүм иншаатчы-мүһәндисәм. 1957-чи илдә бир аркадашымла һеч бир мајамыз олмадан бу ширкәти јаратдыг. Ишә 18 нәфәрлә башладыг. Инди ширкәтдә 20 мин нәфәр чалышыр. 10 мин нәфәр харичдә ишләјир.

СУАЛ: Игтисади әлагәләримизин сүр'әтли инкишафына мане олан бир чәһәт көрүрсүнүзмү?

ЧАВАБ: Бу, бүрократизмдир. Мәним үчүн бүрократизм бөјүк әнкәл дејил. Чүнки Түркијәдә дә бүрократизм вар. Она галиб кәлмәк үчүн сәбр лазымдыр. Дөзәрсәнсә, һәр шеј сүр'әтлә кедәр. Совет бүрократизми мүвәггәтидир. Үмид едирәм ки, дүзәләчәк. Әкәр Горбачову јахшы охусаныз, дејир ки, инсанлара тәшәббүс үчүн имкан вермәк лазымдыр. Чүнки һадисәләри јарадан, иш көрән инсандыр. Инсанын әлиндән бу имканы алдығыңыз заман аз нәтичә әлдә едәчәксиниз. Инди белә бир суал доғур: нә үчүн Совет Иттифагында сәнәт, балет, театр, идман даһа ирәли кетмишдир? Чүнки бурада инсанлара даһа чох имкан вермисиниз. Сон зааманлр журналистләриниз нә сәбәбдән даһа көзәл јазырлар? Чүнки онлар үчүн даһа чох имкан јаранмышдыр. Инсана нә гәдәр сәрбәстлик, һагг верәрсән, сәмәрәси дә о гәдәр чох олар.

Бир дә мән бир шеји баша дүшмүшәм: сизи јахшы танымышам. Инди мәнән сорушсалар ки, Парисәми кетмәк истәјирсән, ја Лондона, ја Москваја, дејәчәјәм ки, Москваја. Нәјә көрә? Чүнки ораны јахшы танымышам.

СУАЛ: Сиз дединиз ки, Бақыда олмусунуз. Орада нә иш көрмәк фикриндәсиниз?

ЧАВАБ: Сиз Абшеронда, Хәзәрин саһилиндә бир отел

тикдирмәк истәјирдиниз. Онун јерини көрмәјә кетмишдим. Мән тәклифими вердим. Фәгәт индијә кими нәтичә чыхмајыб.

СУАЛ: Сәбәби?

ЧАВАБ: Сиздән асылыдыр. Сифаришчидән, Сифаришчи дә «Интурист»дир.

Сөһбәтдән сонра биз ширкәтин социал фәалијјәтилә таныш олдуг, ушаглар үчүн јарадылмыш бөјүк идман комплексинә кетдик.

Түркијәдә даһа нә вар? Бөјүк бир Азәрбајҗан ичмасы вар — Истанбулда, Әрзрумда, Анкарада. Буна көрә дә јахынларда Истанбулда Азәрбајҗан мәдәнијјәт мәркәзинин ачылмасы тәсадуфи дејил. Түркијәдә јашајан азәрбајҗанлылар узун онилләрин һәсрәтиндән сонра Вәтәндәки гоһум-әгрәбалары илә рабитә сахламаға, бир-биринә гоһаг кедиб-кәлмәјә башламышлар. Јенидән-гурма вә ашкарлыг дөврүндә бу, чох тәбиидир. Амма бу күнү көрмәјәнләр дә сајсыздыр. Бунлардан бири Бақынын Гала кәндиндә доғулан, кечмиш Чәмбәрәкәнддә боја-баша чатан, сонра исә Вәтәниндән һаггсыз дидәркин салынан шаир Алмас Илдырымдыр ки, онун гәриб мөзары орададыр.

Бир сәс кәлир узагдан,
о јармы кәлди дилә,
Бир хәбәрми јоллады
бу јаралы бұлбүлә?
Бұлбүл, јолун дүшәрсә
доғулдуғум о елә,
Бу јаныг инилтими
дағларына сал да кәл,
Гәлбимә кирмәк үчүн
гадасыны ал да кәл!..

Бу һәсрәти, бу узағлығы арадан галдырмаг үчүн Анкарадакы Азәрбајҗан күлтүр дәрнәји вә Истанбулдакы адыны чәкдијимиз мәркәз фәјдалы ишләр көрүрләр. Биз Анкарада оларкән, Азәрбајҗан Демократик Республикасынын баниләриндән Мәммәд Әмин Рәсулзадәнин (1884—1955) «Әсримизин Сијавушу» китабы күлтүр дәрнәји тәрәфиндән тәзәчә бурахылмышды.

Анкарада олдугум фүрсәтдән истифадә едәрәк Азәрбајҗан күлтүр дәрнәјинин рәһбәрләриндән бири Әһмәд бәј Гарачанын көмәјилә шәһәрин јахынлығындакы «Әсри» гәбристанлығында дәфи олуан Мәммәд Әмин Рәсулзадәнин мөзарыны бир даһа зијарәт етдим. Илк дөфә мән о мүгәддәс гәбрин зијарәтинә 1988-чи ил нојабрын 10-да Азәрбајҗан журналистләри Зүмрүд һүсәјнова,

Ширмәммәд Һүсејнов, Рамиз Әскәр илә бирликдә кетмишдим. Лакин о вахт Мәммәд Әминин адыны чәкмәк о гәдәр дә асан дејилди. Һадисәләр сүр'әтлә инкишаф едир вә ашкарлыг, демократија гол-һанад ачыр. Одур ки, тарихимизин шанлы сәһифәси олан Азәрбајчан Демократик Республикасында вә онун баниси Рәсулзадәдән сөһбәт ачмаг вахты кәлиб чатмышдыр.

Биз хијабандан кечәрәк ағ мәрмәрдән һөрүлмүш гәбрин ајағында ајаг сахлајырыг. Вәтән һәсрәтилә чан вәрән, «Азәрбајчан» сөзү дилиндән дүшмәјән, өләндә дә о мүгәддәс Вәтәнин адыны тәкрарлајан о бөјүк инсан бу ағ мәрмәрин алтында әбәди јухудадыр. Бу күн онун арзулары чичәк ачмаг әрфәсиндәдир. Онун пејғәмбәрчәсинә сөјләдији вә гәбринин дашына һәкк олунмуш «Бир кәрә јүксәлән бајраг, бир даһа енмәз» вә «Инсанлара һүрријәт, милләтләрә истиглал» сөзләри халгымызын символуна чеврилир.

Лакин бу күн өлкәләрин, халгларын бир-биринә јахынлашдығы индики заманда һәсрәт дә јаваш-јаваш әријир, өз јерини тәмаслара вә әлагәләрә тәрк едир, халглар да бир-бири илә барышыр, бир-бирини даһа јахшы баша дүшүр, нәтичәдә дә дост олулар, Түрkiјә вә Совет Иттифагы да о чүмләдән.

*«Коммунист» гәзети,
15—16 август 1989 ил.*

ӘРЧИЈӘС КӨРҮШЛӘРИ

Туризм вә ја рәсми көрүшләр Түркијәнин анчаг Гәрб жарымһиссәсини әһатә едир—Анкараны, Истанбулу, Измири, бир дә бунларын әтрафындакы кичик шәһәрләри. Шәрги Анадолуја исә бизләрдән тәк-тәк инсанлар кедиб чыха билир вә буна кәрә дә бу дәфәки сәфәримиз тәкчә мәним үчүн дејил, бүтүн дәстәмиздән өтрү мараглы иди. Дәстәмиз исә Биринчи милләтләрәрасы бөјүк Азәрбајчан конгресинә кедән нүмајәндәләр иди—бунларын арасында көркәмли тарихчиләр, әдәбијат хадимләри, диқәр һуманитар сәһәләри әһатә едән мүтәхәссисләр вар иди. 50 нәфәрә јахын бир һеј'әт иди. Бир нечә нәфәр дә бизә конгресин чағрыдығы вә Анадолунун тәхминән ортасында јерләшән гәдим Бизанс шәһәри Қайсеридә гошулмалы иди.

Биринчи милләтләрәрасы бөјүк Азәрбајчан конгреси

Түрк дүнијасы арашдырмалары вәғфи, Азәрбајчан түркләри вә дајанышма дәрнәји вә Қайсеринин Ерчијәс университети тәрәфиндән чағрылмышды. Қайсеријә чатмаг үчүн узун бил јол кетмәли олдуг—тәхминән 27—28 саат мүтәмади јол кетдик. Азәрбајчан Јазычылар Иттифагынын тәшәббүсү вә хәрчи илә ајрылмыш хүсуси тәјјарә бизи Батумијә апарды—чәми 1 сааат 10 дәғигәлик јолду. Чох тәәччүбли олса да, Бакы илә бу шәһәр арасында бир баша нә һава хәтти вар, нә дә дәмир јолу рабитәси. Һалбуки, нечә илләр әввәл Бакы—Батуми гатары ишләјирди. Инди исә Түркијә кедән вә кетдикчә артан мүсафирләр Батумијә чатмаг үчүн әзаблы бир јол кечирләр, Тбилисидә ениб бир, васитә илә өлүм-зүлүм өзләрини Батумијә чатдырырлар. Кедиш-кәлишин артдығы индики заманда һәфтәдә бир-ики дәфә Бакы—Батуми һава хәтти ачмаг фајдалы вә сәмәрәли оларды, Түркијә илә итгисади, мәдәни вә шәхси әлагәләрин артмасына тәкан вәрәрди.

Батуминин 15 километрлијиндә, Гара дәнизин ләпәдәјәниндә Сарп дејилән бир түрк гәсәбәси вар ки, онун евләри јашыл дағлара галхыр вә бу дағларын синәсиндә салынмыш евләрин Ачарыстанамы вә ја Түркијәјәми мәхсус олдуғуну ајыр д етмәк мүмкүн дејил. Өлкәјә сәфәримиз мәһз бурдан, Сарп гапысындан башлады. Бүтүн күнү аавтобусла јол кедиб Артвиндән кечәрәк мәшһур Әрзума чатдыг. Јоллар каһ јамјашыл тәпәләрин, сылдырым, јалчын дағларын арасындан, чошғун чајларын сәһилләриндән кечирди. Бүтүн бу јерләрә кечмишләрдә Әрзурум дејирдиләр вә бизим о вахткы чарымыз вә чеврәси «Әрзурум» дејәрәк ағзы суланырды. Кечән әсрин әввәлләриндә чар бураја күчлү гошун көндәрмишди вә Пушкинин дә «Әрзрум сәјаһәти» елә бу сијасәтдән доғмушду. Бир әср сонра исә, 1918-чи илин ахырларында Османлы империјасы дағыларкән Әрзурумун башга «мүштәрис» пејда олду ки, бу да јарандығы тарихдән өз халына анчаг фәлакәтләр кәтирән «Дашнаксутун» иди. Онларын да, үздәнирә ағзы суланды. Дашнаксутунчуларын сәрсәм хәјалларына кәрә бүтүн бу көзәл дағлар вә мешәләр, чәмәнләр вә дүзләр, шәһәрләр вә кәндләр тез бир заманда онларын әлиңә кечмәли иди вә бу хам хәјалпәрвәрләр Гара дәнизин сәһилиндән баш вуруб Аралыг дәнизи кәнарындакы Аданадан вә Искәндәрундан чыхмалы идиләр. Буна «әсаслар» да вар иди, чүнки о вахткы АБШ президенти Вилсон, Франса вә диқәр Гәрб дәвләтләри чох чанфәшанлыг едирдиләр.

Дашнаксутунчуларып фачиәси онда иди ки, онлар түрк-ләрин јашамаг габилијјәтини вә истиглал уғрунда өлмә-јә һазыр олмаг әзмини дүзкүн гијмәтләндирә билмирди-ләр. Ермәни дашнаклары Әрзурум тәрәфләрдә о вахт кимсәсиз түркләрә диван тутдугдан аз сонра Мустафа Камал пашанын гошунлары онлара елә бир дәрәс верди ки, нәинки Түркијә һудудларыны, һәтта инди Ермәнистан әразисинә дахил олан Күмрү, Гаракилсә вә дикәр шә-һәрләри дә «түрк јекала» дејәрәк гојуб гачмаға башла-дылар.

Биз ејни адлы әјаләтин пайтахты Әрзурумда лап аз галдыг, чүнки вахт јох иди. Јолумуз узагды, сәһәрә ки-ми јол кетмәлијдик. Түркләрин өзләринин етирафына көрә Әрзурумдан Әрзинчана кедән јол горхулу иди. Чүн-ки бу јолларда террорчулар фәаллыг көстәрирләр. Одур ки, Әрзурумдан јола дүшдүкдән аз сонра бизи полис машины мүшәјиәт етмәјә башлады. Субај, јә'ни забит отуз јашларында сәмими бир кәнч иди. «Өзүмүз өләрик, фәгәт сизә бир хәта тохунмасына имкан вермәрик»,— дејирди. Дејирди ки, балача бир оғлу вар, еши јенә һа-миләдир, гыз көзләјирләр. Амма Аллаһ нә верәрсә, гә-булумузду.

Әрзинчана чатанда артыг кечә јары иди вә биз кәлиб бәләдијјә идарәсинин гаршысында дајандыг. Кечәнин бу вахтында күчә адамла долу иди—һамы бизи салам-лајыр, әлимизи сыхмаға чан атырды. Бизи бинанын ичи-нә дә вәт етдиләр. Гапыда бир нечә нәфәрин әһатәсиндә олан бир нәфәр күләрүзлә: «Хош кәлдиниз»,—дејәрәк һамымызын бир-бир әлини сыхды вә бундан сонра өј-рәндик ки, бу шәхс Әрзинчан әјаләтинин валиси Мәтин Илјас Аксојдур. О, бизим шәрәфимизә ахшам јемәји верди вә бүтүн дәстәмизи бир даһа саламлајараг Азәр-бајчан халгы һаггында адамы һәјәчанландыран сөзләр сөјләди.

Бизә мәнәббәт артмышды. 20 јанвар фачиәси түрк-ләри бизә даһа да јахышлашдырмышдыр. Инди орада бизим республикаја чохлары «Азәрбајчан» әвәзинә «Чан Азәрбајчаан» дејирләр.

Биз Кајсеријә чатанда сәһәр чохдан ачылмышды вә машинымыз бирбаш конгресин кечирилдији јерә—Әр-чијәс университетинин мәдәнијјәт мәркәзинә доғру јол алды. Бу мәдәнијјәт мәркәзини Түркијәнин ән варлы иш адамы Сақыл Сабанчы тикдиришиди ки, кечән илин ијулулда елә бу гәзетдә онун хејријјәчилик фәалијјәтин-дән кениш бәһс етмишк.

Амма јашајыш јеримиз башга сәмтдә иди—бунун үчүн әлли дәгигәјә гәдәр јол кетмәли олдуг. Автобус ағыр јүрүшлә даға чыхмаға башлады. Әтраф чәмәнли.. иди, хырда чајлар ахырды, сүрүләр отлајырды. Узагда башы гарлы дағ көрүнүрду. Бу, Әрчијәс дағы иди вә Кај-сери университети мәнз бу дағын адыны дашыјырды. Дағы о гәдәр галхдыг ки, гарын һәлә дә галдығы сәвиј-јәјә чатдыг вә бурада үч-дөрд мәртәбәли биналар көр-дүк. Мейманхана типиндә тикилмиш бу биналарын ики-си гара јоллар, јә'ни шосе јоллары тикинтиси идарәсинә мәхсус иди ки, бу идарәнин әмәкчиләри өз истираһәтини бурада кечирирләр.

Узун вә јухусуз јолун ағырлығы чанымыздан чыхма-мыш керижә, Әрчијәс университетинин мәдәнијјәт мәр-кәзинә дөндүк, биздән әввәл кәлән һәмјерлиләримизлә вә түрк достларымызла көрүшдүк.

Конгресә тәкчә Азәрбајчандан дејил, һабелә Амери-кадан, Франсадан, Гәрби Алманијадан, дикәр өлкәләр-дән нүмајәндәләр кәлмишди. Дә вәт олуна ермәниләр вә онлара һавадарлыг едәнләр, тәбии ки, кәлмәмишди-ләр.

Азәрбајчанын дирчәлиш күнү—мајын 28-дә ачылан бу конгреси. амачы республикамызын кечмиши вә ин-дисилә бағлы мәсәләләри арашдырмаг иди. Конгресин баш координатору Түрк дүнјасы арашдырмалары вәг-финин баш катиби профессор Туран Јазган, һабелә һә-мин тәшкилатын рәһбәрләриндән Ниһат Чатингаја вә Хәлил Ачыгкөз бу мәчлисин јүксәк сәвијјәдә кечирилмә-си үчүн чох чалышдылар.

Конгрес әсасән Кајсери салонунда, бөлмәләр исә Ба-кы вә Нахчыван адланан салонларда кечирилирди. Азәр-бајчандан 50-дән чох нүмајәндә варды. Академик Зија Бүнјадовун «Отузунчу илләрин гурбанлары» мәрузәси конгрес иштиракчыларына дәрин тәсир бағышлады. Елмләр доктору Сара ханым Ашурбәјлинин вә Фәридә ханым Мәммәдованын гәдим тарихимизә һәср олунамыш мәрузәләри истәр конгрес иштиракчылары, истәрсә дә Әрчијәс университети тәләбәләри арасында бөјүк мараг доғурду. Университетин мүәллимләри вә тәләбәләри, үмумијјәтлә Түркијәнин һәр јериндән марагланыб кә-лән адамлар мәрузәләрлә кифәјәтләнмәјиб фәсилә саатларында Азәрбајчан һаггында чох шејлә марагла-нырдылар, хүсусән милли дирчәлишлә бағлы чох сорғу верирдиләр. Конгресдә Түркијәдән дә чохлу мәрузәләр ешидилди. Профессор Фикрәт Түркмән «Мәммәд Әмин

Рәсулзадәнин Түркијәдәки әлјазмалары вә севдији түрк ше'рләри», доктор Мәһәммәд Кәнкәрлинин «Азәрбајчан милли истиглал мүбаризәси тарихиндә Мүсават партијасынын јери», Әһмәд Гарачанын «Мүһачират һәјатында Азәрбајчан милли гуртулуш һәрәкаты» мә'рузәләри чох дәрин вә марағлы иди. Үмумијјәтлә, Азәрбајчанла бағлы дохсана гәдәр мә'рузә динләнилди.

Республикамызын тарихиндә илк дәфә харичдә кечирилән бу бејнәлхалг конгресин мәгсәди ајдын иди—Азәрбајчаны бүтүн дүнјаја олдуғу кими танытдырмағ вә онун һаггында ермәни шовинкстләринин јайдығлары јалан вә ифтиралары ифша етмәк. Әлбәттә, белә бир вәзифәни өз өһдәсинә көтүрән тәшкилатларын вә инсанларын фәалијјәтини анчағ бөјүк фәдакарлығ кими гијмәтләндирмәк олар. Кәлин, онлардан биринә, профессор Туран Јазгана мүрациәт едәк:

— Мән, 1938-дә Испартанын Мейир гәзасында доғулмушам. Беш гардашдан биријәм. Атам ади сәнәткар иди, охумағы-јазмағы билмәзди, фәгәт түрк халгынын арифлијинә, бәсирәтлијинә саһиб бир инсан иди. Дөвләтин һесабына имтаһан верәрәк тәһсилими тамамладым вә игтисадчы оларағ һәјата атылдым. Даһа сонра университет профессорлуғуна гәдәр јүксәлдим. Инди Истанбул университетиндә дәрс дејирәм. Түрк гурулунын үзвүјәм.

Түрк дүнјасы арашдырмалары вәғфи мәним шәхси оларағ гурдугум хүсуси бир тәшкилатдыр вә бу вәғфи гурмағымын мәгсәди түрк дүнјасы илә бағлы, заман вә шәраит бахымындан һудуд гојмадан түрк мәдәнијјәтинин бүтүн хүсусијјәтләрини өјрәнмәк вә ортаја чыхармағ вә бунлары дүнјаја јаймағдыр. Мән дәфәләрлә мүшаһидә етмишәм ки, тарихимизи башгалары јаздығы үчүн бу тарих јанлышлығларла долудур. Буну, Азәрбајчана кәлдијим заман да көрдүм. Түркијәдәки өз архивләримиздә дә биздән даһа чох әчнәбиләрини чалышдығыны мүшаһидә етдим вә әчнәбиләрини бизим тарихи өз мәгсәдләри, сијаси истәкләри истигамәтиндә гијмәтләндирдикләри, сијаси истәкләри истигамәтиндә гијмәтләндирдикләрини баща дүшдүм. Буна көрә дә објектив гајнағларәсасланан елми чалышмаларын апарылмасынын көрәклијинә инандым вә бу мәгсәдлә дә бу вәғфи гурдум. 1980-дән бу ишә хидмәт едирәм.

— Азәрбајчана һансы илдә кәлдиниз?

— Илк дәфә 1989-да, нојабрын 12-дә.

— Вә сиз тарихин дүзкүн јазылмамасынын шаһиди олдуңуз?

— Шаһиди олдум. Керчәкдән шаһиди олдум. Бир чох нөгтәдә мәним ағлыма кәлди вә һејрәтләр ичиндә галдым. Нечә олур ки, бир милләтин тарихи дәјишдирилир, тәхриб едилир, ады дәјишдирилир, дили дәјишдирилир? Бунлар ағла кәлән шејләр дејил. Буна көрә дә вәғфимизин Азәрбајчан үзәриндә чалышмасыны арзу етдим вә көрдүјүнүз кими дә, керчәкдән, сон ики илдир хүсусилә Азәрбајчан үзәриндә бөјүк чалышмалар апардығ.

Бу конгреси мүвәфғәијјәтлә сона чатдырырығса, тәбии ки, бунда да конгресә гатылан елм адамларынын бөјүк ролу вар. Мән һамысына миннәтдарам. Конгресин саламлајан Азәрбајчанын баш назри һәсән бәј әфәндијә, һабелә мәктуб көндәрән Әбүлфәз бәјә сонсуз тәшәккүрләrimi сизин васитәнизлә көндәрмәк истәјирәм.

Евә гајатмаздан бир күн әввәл һамы Анкараја топлашды, Атаатүркүн мәғбәрәсини—Анытгәбри зијарәт етдикдән сонра шәһәрин кәнарындакы Әсри мәзарлыға јолландығ. Азәрбајчан Демокртик Республикасынын баниси Мәммәд Әмин Рәсулзадә 35 илдир ки, бу мәзарлығда јатмағдадыр вә узун илләр, нә гәдәр ачы олса да, халгымызын бундан хәбәри олмамышдыр. Она көрә ки, бир нечә ил бундан әввәл бу барәдә анчағ дүшүнмәк оларды, сорушмағ јох.

Илк дәфә бу бөјүк инсаны зијарәт етмәк мәнә 1988-чи ил нојабрын 10-да нәсиб олмуш, бир дә кечән илин ијулуна. Үчүнчү көрүш дә дәрин дүјғулар ојадырды.

Гәрархаһы Анкарада олан вә Түркијәдә јашајан бүтүн азәрбајчанлылары өз әтрафында топлајан Азәрбајчан күлтүр дәрнәји конгрес әрәфәсиндә гәбрин үстүнү јенидән көтүртмүшдү—гара вә ағ мәрмәрләрин үстүндә онун өлмәз сөзләринин һәкк олундуғу гызыл һәрфләр күнүн ишығында пар-пар парылдајырды. һамы һәјәчан ичиндә иди. Нүмајәндәләримиз гәбрин үстүнә чәләнк гојдулар. Анар, Мәммәд Әминин доғулдуғу Нонханы кәндиндән көтүрүлмүш торпағы ағ мәрмәрин үстүнә сәпди вә гыса бир нитг сөјләди.

Бизим һеч биримиз ону көрмәмиш, ону анчағ аталарымыз вә бабаларымыз таныјарды ки, онлар да бу фәни дүнјадан көчүб кетмишләр. Анчағ арамызда бир нәфәр варды ки, Мәммәд Әмини көрмәк она нәсиб олмушду. Бу, көркәмли алимимиз, бүтүн һәјатыны доғма вәтәнимизин тарихини һәгиги методолокија илә фәдакарчасына әкс етдирән Сара ханым Ашурбәјли иди. Сара ханым ушағлығ вахты атасы Балабәјлә вә дикәр аилә үзвләри илә Истанбулда јашамыш, франсыз лисејиндә

тәһсил алмышдыр. О вахт Мәммәд Әмин бәј дә артыг Истанбула көчмүшдү вә Сара ханым сөјләјирди ки, о, тез-тез бизә кәләрди, мәним дәрсләримлә марагланарды, ана дилини, түрк дилини јахшы-јахшы өјрәнмәји төв-сијә едәрди. Елә бир вахт чатды ки, биз Азәрбајчана га-јытмалы олдуғ вә Мәммәд Әмин Рәсулзадә бизә кәлди вә деди ки, сизи јол салмағ үчүн лимана кәлмәјәчәјәм, сизинлә елә бурада видалашырам. Кәлә биләрәм, амма сизин үчүн пис олар. Мәммәд Әмин ону нәзәрдә тутур-ду ки, чәсуслар буну дәрһал Бакыја хәбәр верәчәкләр, сонрасы исә Балабәј вә айләси үчүн јахшы гуртармаја-чағ. Бу һадисә 1925-чи илә тәсадүф едир.

Инди, бу мүгәддәс гәбрин әтрафына топлашанлар арасында Сара ханым да варды вә көзләрим ону ахтар-ды. Нәһајәт бөјүк гафиләнин ичәрисиндә ону көрә бил-дим, голундан тутуб гәбрин ајағына тәрәф кәтирдим. Көзләри јашармышды.

Анардан сонра Азәрбајчан күлтүр дәрнәјинин баш катиби Чәмил Унал чох тә'сирли бир нитг сөјләди. О, «Еј бөјүк инсан—дејәрәк М. Ә. Рәсулзадәнин гәбринә мурациәт етди,—әфв ет бизи ки, узун илләр сәни унут-дуг, адына лајиг олмајан сөзләр дедик... Инди сәни халгын сәни јахшы-јахшы таныјыр, онун јолунда чәнди-јин эзаблары гијмәтләндирир вә сәнә миннәтдарлығыны билдирир...»

Чәмил Унал бизи гынамырды, һансы бир заманларда јашадығымызы јахшы билирди...

Евә гајытмағ үчүн јол узун иди. Күпортә јемәјин-дән дәрһал сонра ев саһибләрилә сәмими көрүшүб әј-рылдығ. Јолумуз Анкарадан шимала, Самсун шәһәринә, орадан да Батумијә иди.

Самсуна чатанда кечә јарыја аз галырды. Бир гәдәр дик јохушу галхыб шәһәрин үстүндә бәргәрар олан бир бинанын гаршысында дајандығ. Мейманхана типиндә тикилмиш бу бина да һансыса бир тәшкилата мәхсус иди. Бизи шәһәрин бәләдијә рәиси, журналистләр Сам-сун университетинин мүәллимләри гаршылады.

Самсун, билдијимиз кими, бу күнкү Түркия Респуб-ликасынын һајатында тарихи вә һәлледики рол ојна-мышдыр. 1919-чу ил мајын 19-да фыртыналы бир күндә Мустафа Камал Истанбулдан бура кәлмиш вә түрк хал-гынын истиглалы уғрунда мүбаризәсини мәһз бу шәһәр-дән башламышдыр. Бу вахт түрк ордусу дағылмышды, силаһы әлиндән алынмышды, халг јоргун вә ачышачағ-лы бир һалда иди. Мустафа Камал милләтин истәјинә

үјгүн оларағ бурадан гуртулуш савашыка башламыш, һәр тәрәфдән гузгун кими Түркия үзәринә төкүлән ис-тилачылары дармадағын етмиш, өз халгына әбәди сүлһ вә әмин-аманлығ кәтирмишдир.

Ики-үч саат галдығымыз бу бинада, ахшам јемәји вериләркән Түркия вә Азәрбајчан, бу өлкәләрин халг-лары һаггында чох сәмими сөзләр сөјләнилди, бүтүн Түркиядә олдуғу кими, бурада да Азәрбајчан халгына бәсләнилән дәрин марағ вә мәнәббәтдән сөз кетди.

Самсун—Гара дәниз саһилиндә Бакы кечәләрини ха-тырладан бу гәһрәманлар шәһәри Түркияјә бу сәфәри-миздә галдығымыз сон нөгтә иди.

«Коммунист» газети,
24 ијун 1990 ил.

ҲЕЧ ВАХТ ВӘТӘНДӘ ЈАШАМАЈАН ҲӘМЈЕРЛИМИЗ

Бир өлкәјә илк дәфә сәфәр едәркән тәәссүрат бөјүк олур, көрмәдијин вә ешитмәдијин бир чох шејләр вар ки, онлары илк дәфә бурада көрүрсән. Бу да тәбиидир. Инсанлар мүхтәлиф олдуғу кими, өлкәләр дә, онларын халглары да мүхтәлиф олур. Нәјағ тәрзи дә һәмчинин. Өзү дә ки, Франса кими өлкәдә. Аз-чох мә'луматы олан инсан, јәгин ки, Франса барәдә чох шеј билир. Мәсәлән, елә көтүрәк Парисин Нотр-Дам килсәсини—әксәријә-тимиз ону Виктор Гүгонун һәмин адлы романындан та-ныјырығ. Ја да Зәфәр тағы. Ремаркын ејни адлы рома-ныны хатырлајағ. Вә ја Ејфел гүлләси. Һемингуей, Ерен-бург, онларча, јүзләрлә франсыз јазычысы, һабелә ди-кәр халгларын әдибләри вә журналистләри бүтүн дүн-јада мәшһур олан бу јерләрдән чох бәһс етмишләр, франсыз характери һаггында чох јазмышлар, бу јерләри өзләринин вә гәһрәманларынын һәјаты илә бағламыш-лар. Одур ки, биз нә Парисин Нотр-Дам килсәсиндә Бахын органла чалынан мәшһур әсәрләриндән дујдуғу-муз һиссләрдән, ахшам гаранлығында Сена илә үзән вә анчағ көзгамашдырычы ишығлары көрүнән кәзинти кә-миләриндән, нә Зәфәр тағынын әзәмәтиндән, нә дә Лувр-дакы милослу Венерадан, Монна Лизадан вә сајсыз-һесабыс сәнәт иичиләриндән алдығымыз тәәссүратдан данышмағ фикриңдәјик, чүнки бүтүн булар һаггында

нә гәдәр лазымса дежилмишдир вә өз тәәссуратымызла һеч кәси һејрәтә кәтирә билмәрик. Әдәбијјат да чохдур. һеч игтисди вәзијјәтдән дә бәһс етмәк, мағазаларын ашыб-дашдығындан, тәкчә бир мағазада јүздән артыг пендир нөвү сәјдығымыздан, бизә верилги пулуң нә гәдәр күчсүз олдуғундан (курсун дәјишмәјинә бахмаја раг) бәһс етмәк истәмирик. Анчаг мараглананлар үчүн гыса олса да дејәк ки, јахшы әтин бир kilosу 80 франка, мијанә јун жакет 300—400 франкадыр, бунун мүгабилиндә исә франсызын газанчы ән азы 8 мин франкдыр. Јени курсла бизә 1 маната 1 франк верирләр, кечмишдә 50 манат верәндә 500 франк алырдын, инди исә биз Москвада 500 франка 500 манат вермәли олдуғ. Өзүнүз һесаблајын.

Хүласә. Јахшысы будур ки, өзүмүздән, өзүмүзлә бағлы олан мәсәләләрдән данышаг. һаумыыз јахшы билirik ки, гурулушун дәјишмәсилә бағлы олараг бир чох азәрбајчанлылар мәнз Франсаја, Парисә пәнәһ кәтирмишләр, вә чохлары да өз өмүрләрини орада баша вурмушлар. Бунларын ичәрисиндә Бакынын иш адамлары, Азәрбајчанын көркәмли сијаси вә ичтимаи хадимләри олмушдур. Мәсәлән, Әлимәрдан бәј Топчубашов, Чейһун бәј һачыбәјли... Анчаг онларын гәбрләрини зијарәт етмәк мүмкүн олмады. Бәләдчимиз јох иди. Лакин Парисә кирмәмишдән, шәһәрин кәнарында рус гәбристанлығында чох бәјүк адамларын гәбрләрини көрдүк, мәсәлән, Иван Бунинин, мүһачирәтә кетмәли олмуш һәр чүр сијаси, һәрби хадимләрин, һабелә кадетләрин, есерләрин. Мәзарларын үстүндәки рәгәмләрдән бәлли олурду ки, аз өмүр сүрмәмишләр. Истәр кенераллар, истәр Русиянын сијаси партијаларынын үзвләри. Јетмиш, бә'зән сәксән вә даһа артыг өмүр сүрәнләр олуб. Вәтәндә галсајдылар отузунчу илләрин гәсәбханасындан јаха гуртара билмәјәчәкдиләр.

Елә һәмин о октјабр чеврилишилә бағлы мүһачирәтә кедәнләрин арасында бир һәмјерлимиз дә олуб. Биз онун гәбрини көрмәдик, фәгәт сонрадан, Страсбург шәһәринә сәфәримиз заманы ондан хәбәр тутдуғ. Гәрби Алманијанын лап сәрһәддиндә, Рејн чајынын сол саһилиндә Авропа парламентини јерләшдији бу шәһәрдә јашајан гызы илә көрүшдүк. Ону јашадығы бинанын гапысында белә бир лөвһә варды: Igen Melikoff.

Гапы автоматик ачылды вә биз Страсбургда јашајан Азәрбајчан мәркәзини сәдри Әһмәд аға Мәһрибани илә јухары галхдыг. Мәзилини гапысында бизи күләрүзлә,

гамәтли бир гадын чох сәмми, јахын бир адам кими гаршылады вә биз онун ев саһибәси Ирен ханым олдуғуну дүјдүг.

Ичәри кирән кими јағлы боја илә чәкилмиш ири бир портрет дәрһал диггәтимизи чәкди вә бунун Ирен ханым олдуғуну тәхмин етдик. 20 јашларында көзәл бир гадын бизә бахырды. Јәгин ки, Ирен ханым иди, чох көзәл, һәм дә сәнәткарлыгла чәкилмишди.

Ирен ханым Страсбург университетинин профессору-дур вә артыг пенсијаја чыхдығына рәгмән јенә елми фәәлијјәтини давам етдирир, елә онунла көрүшдүјүмүз күндә дә шәһәрдә кечирилән конгресдә иштирак етмишди.

— Нә конгресдир?

— «Франсыз иһтилалы вә Османлы императорлуғу». Јә'ни Османлы имперторлуғу франсыз ингилабыны нечә дәрк етмишдир. Ики күн сүрәчәк. Мәнә дедиләр ки, ики нәфәри өз евимә алым. Ики конгрес иштиракчысыны. Ики ханым. Бири алмандыр, бири франсыз.

— Ирен ханым, инди бир аз да өзүнүздән данышын. Сиз бурада нә вахтдан јашајырсыз?

— Страсбургда мән 21 илдир ки јашајырам. Даһа әввәл Парисдә идим. Једди ил Түркијәдә кечирдим.

— Бәс Сиз һарда анадан олмусуз?

— Мән Петербургда доғулмушам. Иһтилал кечәсиндә. Јә'ни револјусија кечәсиндә.

Бу чавабы бир гәдәр дәгигләшдирмәк үчүн:

— Јә'ни һәмин ингилаб күнүндә доғулдунуз?

— Бәли. һәмин күн.

Нә гәдәр мә'насыз көрүнсә дә, бир даһа дәгигләшдирмәјә чалышдым.

— Јә'ни 1917-чи ил октјабрын 25-дә, еләми?

— Октјабрын 25-дә кечә Петроградда доғулдум вә бир нечә күн сонра аһам вә атам, тәбин ки, гачдылар.

— һара гачдылар?

— Әввәлчә һелсингфорса гачдылар. Чүнки о заман јахын иди, сәрһәд дә јох иди. Сонра Франсаја, Инкилтәрә јолу илә, һәр кәс кими. Ким ки, Петрограддан гачырды, Франсаја кәлирди, Чәнубдан гачаилар исә Истанбула. һәр кәс мүәјјән јол сечирди.

Октјабрын јашыды олса да, Ирен ханым өз көзәллијини һифз едиб сахламышдыр, онун үзүнүн чизкиләриндә Азәрбајчан гадынына хас олан бүтүн мүсбәт кејфијәтләри дүјмамаг мүмкүн дејилди. һеч вахт Вәтән үзү көрмәјән, онун аб-һавасы илә јашамајан бир, гадыннын өз Вәтәнини унутмамасы, әксинә она дәрин бир мәнәб-

бәт бәсләмәси чох гәрибә вә мө'чүзанә бир шеј иди ки, сөһбәтимизин давамьнда бунун шаһиди олдуғ.

— Ирен ханым, Сизин атаныз ким олмуш, онун һаггында бир азча данышын.

— Мәним атам нефт саһиби иди. Искәндәр Мәликов. Бақыда јашајармыш. 1905-чи илдә Бақыда олдуғуну билдирдим, өзү сөјләјирди. Иәр һалда ондан сонра Петербурга көчмүш.

— Амма ки, мә'дәнләри Бақыда галмыш, еләми?

— Мә'дәнләрини Нобелә сатды. Башга нефт саһибләри кими. Чүнки о заман рус һөкүмәти нефт мә'дәнләрини алмағ истәди. Буна көрә нефт саһибләри мә'дәнләрини Нобелә сатдылар.

Анасынын ким олдуғуну билмәк үчүн:

— Ананызын адыны сөјләрсизми?— сорушдум.

— Јевкенија иди,— деди вә дивардакы портретә ишарә етди.— Көзәл гадын иди.

— Мән елә зәнн етдим ки, портретдәки Сизсиниз.

— Анам мәнән даһа фазла көзәл иди.

— Бәс бу рәсми ким чәкмиш?

— Парисдә чәкилиб. Анамын бир досту варды, франсыз гадын рәссама. О чәкиб. Бурада анам 36 јашындадыр. Бу портретә көрә рәссама гызыл медал вердиләр. Анам јетмиш үчүнчү илдә рәһмәтә кетди. Мәним үч ушағым вар. Үч гыз. Онлары анам бөјүтдү. Франсада јашајырлар. Аталары түркдүр.

Гејри-иради:

— Чох мәмнун олдум,— дедим.

Бу сөзләрдән Ирен ханым хошһал олду, шәнләнәрәк зарафатла:

— Мәмнунму олдуруз?— сорушду.

— һәгигәтән,— дејә өз фикрими изаһ етмәјә вә ја буна бәрәәт газандырмаға чалышдым,— белә бир јердә, јә'ни Франса кими, өз милләтинлә вә ја она јахын олан милләтлә евләнмәк зор ишдир.

— Гызымын бири— Ширин дә түркә эрә кедиб,— Ирен ханым азча дујулан ифтихарла билдирди.— О бири гызымын ады Билгејисдир. Биринин дә Ладен. Түркчә чичәк адыдыр. Беш нәвәм вар.

Петроградда доғулан, анасы рус олан вә көрпә икән Франсаја кәтирилән, тәбии ки, тәрбијәсинин дә јары рус, јары франсыз руһунда олан бир инсанын руһән өз бабаларынын Вәтәни олан Азәрбајҗана гајытмасыны, онун тарихи, әдәбијаты, дини вә дикәр чәһәгләрилә нәфәс алмасыны нә илә изаһ етмәк олар? һалбуки көзүмүзүн

габағында бөјүјән, фәгәт өз ана дилиндә тәрбијә вә гәһсил алмајан минләрлә адам вар ки, нә өз ана дилиндә фәрли бир шеј даныша билмир, нә Вәтәнинин тарихини билир, нә Фүзулидән хәбәри вар, нә Ашығ Әләскәрдән, нә Ваһиддән, нә Алим Гасымовдан. Бәс онда Ирен ханым Вәтәнә јахынлашдыран һансы гүввәдир? Бәлкә кендир?

Мән Ирен ханымла илк дәфә көрүшсәм дә, о, Бақыда олмуш, лап јахынларда Мирзә Фәтәли Ахундовун бөјүк сарајда кечирилән јубилејиндә иштирак етмишдир, амма мән өзүм јубилеј кечәсиндә олсам да, бөјүк гонаг гафиләсинин ичиндә ону ајыра билмәмишәм.

— Бақыда оларкән һамлет Гочајев мәнимлә сөһбәтиндән репортаж јазмышды, Бабәк һаггында франсызча јаздығым мөғаләми чап етдирмишдир.

— Сиз һансы университети битирмисиз?

— Мән Парис университетини битирдим. Орада Шәрғ дилләри мәктәби вар. Орада түркчә, фарсча охудум, бир аз да әрәбчә. Фәгәт әрәбчәни севмирәм. Анчаг түркчәни чох севирәм. Чох көзәл дилдир фарсча. Орада охудум, ораны битирдим, ондан сонра Сарбоннада охудум. Орада докторлуг диссертасијамы јаздым.

— Нә барәдә?

— Мәним диссертасијам түрк дастаны әдәбијаты һаггындадыр. Бир нечә китабым вар. Мәсәлән, «Мәлик Данишмәнд дастаны» ики чилдлик бир әсәрим вар. Ондан сонра «Әбу Мүслими Хоросани» һаггында бир китабым чыхыб. Сонра да «Умур паша дастаны» китабы. Дастан әдәбијаты илә мәшғул олдум вә «Әбу Мүслими Хоросани» китабыны јаздығым заман чох һәјәчәнләндым, чүнки орада дини мотивләр варды, хошума кәлирди, бундан сонра «Һүсејн дастаны» үзәриндә чалышмаға башладым вә бундан бөјүк зөвг дујдум. Кәрбала һадисәсидир. Јә'ни бу һадисәләри арашдырмаға башладым. Көрдүм ки, бә'зи шејләри анлаја билмирәм. Јә'ни ики мә'налы шејләр вар. Анладым ки, буну дәрк етмәк үчүн суфилијә баш вурмағ лазымдыр. Түркијәдә дәрвишләр вар вә бу дәрвишләр бәкташлик тәригәтинә мәнсубдүрлар, баша дүшдүм ки, истәдијими орада тапачағам, һәгигәтән дә белә олду. Фәгәт ичинә кирдим, ијирми илдән бәри ајрыла билмирәм, чүнки мәни һәјәчәна кәтирир. О гәдәр чох өјрәнмишәм ки, ијирми илдән бәри мән бәкташлик, әләвилик вә суфиләр һаггында јазырам.

— Әләвилик, јә'ни шиәлик, елә дејилми?

— Шиәликдир, фәгәт Түркијәдәки әләвиләр Иран

шиэләриндән даһа гаты шиэләрдир. Фәргләри беләдир: Иранда Аллаһы таныһырлар, Мәһәмәди, Әлини, бир дө он ики имамы. Түркијәдәки әләвиләр һәзрәти Әлини танры кими көрүрләр. Бу конгресдә мән бәкташиләрдән бәһс едәчәјәм. Ону да дејим ки, әләвиләрлә бәкташиләр арасында анчаг сосиал фәргләр вар. Әләвиләр охујуб јазмазлар, кәндләрдә јашајарлар, бә'зән көчәри һәјат кечирәрләр. Бәкташиләр исә шәһәрләрдә јашајырлар, мэдәнијјәтә говушмуш инсанлардыр. Һәр ики тәригәтин үзвләри һачы Бәкташы таныһырлар, һачы Бәкташы Әли кими көрүрләр. Јә'ни Әли һачы Бәкташ донуна кирмиш-дир.

Ев саһибәси дини тәригәтләрлә бағлы апардығы арашдырмалардан бәһс етдији јердә, бизи о бири отагына дәвәт етди вә дивардан асылмыш чәрчивәни көстәрди. Шүшәнин алтындакы јазы хәттат тәрәфиндән иш-ләнмишди. Гур'анын бир әјәси иди. Елә бурада көзүм камодун үстүндә, чәрчивәли јазынын алтында бир портретә саташды: Шејхүлислам Аллаһшүкүр Пашазадәнин шәкли иди.

— Ирен ханым, Сиз Страсбург университетиндә тарихдәнми дәрәс дејирсиз?

— Мән даһа чох дил вә әдәбијјатдан дәрәс верирәм. Түрк дили, түрк әдәбијјаты. Тарихдән дә бәһс етмәк ләзымдыр. Суфиликдән дә данышырам. Фәгәт бу, дин дәрәс дејил.

— Түрк әдәбијјатындан бәһс едәркән даһа чох ким-ләр һаггында данышырсыз?

— Мәчбури һәр кәсдән бәһс едирәм. Фәгәт Хәтаини чох сеvirәм. Әләвилијин әсасы гызылбашлыгдыр. Гызылбашлар Шаһ Исмајылын тәрәфдарлары идиләр. Әләвлик, јә'ни гызылбашлыг үчүн Шаһ Хәтан бөјүк рол ојнамышдыр вә бүтүн диванларындан да бу, көрүнмәкдәдир. Бунун үчүн мән Тәбриз јахынлыгындакы Илхчыја кетмишәм, мәнә демишдиләр ки, Илхчыда Шаһ Хәтаини диваны вар, чох әски диван, фәгәт мәнә көстәрмәдиләр, чүнки онлар бу диваны дин китабы кими сахлајырлар, кимсәјә көстәрмирләр вә мән дә бу диваны көрмәдим. Бу инсанлар Шаһ Хәтаини Әли кими тәсәввүр едирләр. Мәсәлән, дини мәрәсим олдуғу заман Шаһ Хәтаидән үч нәфәс (Бәкташи тәригәтинин һимни) сөјләјирләр. Саз илә сөјләјирләр.

— Амма о, түрк султаны Сәлим Јавуз илә дүшмән иди.

— Түрк султаны сүни иди. Бу бир сијасәт воруш

иди. Әкәр Шаһ Хәтан галиб кәлсәјди, Истанбул шиә олачагды. Лакин Султан Сәлимин топлары даһа модерн иди. Шаһ Хәтаини тәрәфдарлары ону Әли јеринә гојурдулар вә баша дүшүрдүләр ки, Әли кәлиб онлары хилас едәчәкдир. Буна бахмајараг, Шаһ Хәтаини чох сеvirәм. Даһа башга әләви шаирләр вар. Мәсәлән, Пир Султан Абдал. Амма Фүзули вар. Ән бөјүк Фүзули вар.

— Сиз түрк шаирләри дејәркән, бунларымы нәзәрдә тутурдунуз?

— Тәбии. Түрк әдәбијјатыны ајырмаға имкан јохдур. Фүзули һәм Азәрбајчан әдәбијјаты, һәм түрк әдәбијјаты демәкдир.

— Сиз данышмаға башларкән вә түрк әдәбијјаты дејәркән мән елә зәни едирдим ки, Сиз Тофиг Фикрәт, Намиг Камал вә башгаларындан бәһс едәчәксиз.

— Онлар башга. Тофиг Фикрәт, Назим Ыкмәт, Намиг Камал модерн шаирләрдир. Мән даһа чох орта әсрләр әдәбијјатына мараг көстәрирәм.

— Демәли, Сиз бу шаирләри Франсада тәдрис етми-сиз, сләми?

— Бу шаирләр мәним шәхси зөвгүмдүр. Мән бу шаирләри өз тәләбәләримә танытдырырам, амма мәчбури јох. Нәсимдән, Фүзулидән, Бакидән бәһс едирәм, Тофиг Фикрәтә, Назим Ыкмәтә гәдәр. Баки османлыдыр.

— Ирен ханым, Сиз Фүзулини Азәрбајчанда јашамамасы, фәгәт Азәрбајчан шаири кими танынмасына нечә бахырсыз?

— Фүзули шиә иди, Нәчәфдә јашајырды. Онун данышығы Азәрбајчан дилинә бәзәјир, јә'ни шәрғи түркчәјә, гәрби түркчә дејил. Онун дилини хүсусијјәти Азәрбајчан дилинә даһа јахындыр.

Ирен ханым Искәндәр гызы Мәликова Вәтәндән узагда јашаса да, онун гәлби Вәтәндәдир. Азәрбајчан Дәвләт Университети ону өзүнүн фәхри профессору сечмишдир вә одур ки, Ирен ханым бу сәбәблә Бақыја дәвәти көзләјир вә бир даһа өз һәмјерләринә, Шаһ Хәтан вә Нәсими, Фүзули вә Үрејир өвладларына говушмаг истәјјир.

*Страсбург—Парис—Бақы.
«Ачыг сөз» журналы, 1989 ил.*

УЗАГ ВӘ ЈАХЫН ТӘБРИЗ

Кәлимишәм отагына ојадам сәни...

Салјандакы нәһәнк елеваторун һүндүр дивары бојунча ири гырмызы һәрфләрлә јазылмыш «Слава КПСС» шұарына бахыб тасәввүр етдик ки, өз тәшәббүсү илә бу һәрфләри јаздырмағы әмр едән рәһбәр, тапшырығынын јеринә јетирилдијини көрүб бир вахтлар нә гәдәр бөјүк бир гүрүр вә ифтихар дујуб, бу шұары јазмағ үчүн дә һүндүрлүјү фәтһ етмәкдән өтрү сәрф олунан вахты, әзиј-јәти, хәрчи, јәгин ки, һеч вечинә дә алмајыб. Вә елә бу вахт јадымыза дүшдү ки, һазырда вәзифә башында олап башга бир шәхсин тәшәббүсү илә јахын вахтлара гәдәр Али Советин дамындан учалдылан вә ады сизә бәлли олан адамын силуетинин лүминесцент ишығы пәјтахтымызы «нура гәрг едәркән» нечә дә ачыг-ачығына өјүнүрдү. (Инди ујғунлашыб). Сонра Ләнкәранын Порт Илич гәсәбәсини керидә гојуб јол үстүндә јахын илләрә гәдәр улу вә севимли рәһбәримиз олмуш даһи Ленинин әзәмәтли (бир аз балача иди) һејкәлине әл еләјиб Иран әразисинә кәлиб чатдыг.

Һәлә Ләнкәрана јахынлашаркән бир-биринин архасындан учалан түнд јашыл дағлар, көзү бу мәнзәрәдән узаг оланлара һејранлыг кәтирир, инсанын гәлби тәбиәтин бу фүсунлуғундан һәсрәт дүјғуларыјла сызылдајыр вә бу мәнзәрәләр Иран торпағында сәнә лап јахынлашыр вә сән онун синәси илә дағлара галхыр, шаирләрин јахшы-пис јаздығлары һәсрәт шә'рләриндәки Тәбризә доғру ирәлиләјирсән.

Һәр тәрәф јашыл дағларын гојнундадыр вә јолларын кәнарындакы ары нәтәкләри шаһмат дамаларына охшар бир-биринин јанына дүзүлмүш кими көрүнүр вә бу нәтәкләр о гәдәр чохдур ки, буиларын саһибләри мөвсүм дөврү үчүн өз аиләләри илә бирликдә јолларын кәнарындакы бу јерләрә көчүб кәлмәли олурлар.

Јол хејли јохушдур, орада-бурада кәндләр көрүнүр. Јолумуз Азәрбајчанын гәдим шәһәрләриндән олан Әрдәбилдән кечир. Бу шәһәрин тарихи кечмиши јәгин ки, охучуларымыза мә'лумдур, буна рәғмән охучунун диггәтини бир даһа бу гәдим шәһәрә чәлб етмәк истәјирик. Сәфәвиләр сүләләси өз башланғычыны мәһз бу шәһәрдән алмышдыр. Шәјх Сәфи түрбәси дә бурададыр. Бу әзәмәтли биһа Әмир Тејмурун Сәмәргәнддә тикдирдији мә'бәдләри хатырладыр—өз әвәзсиз кашылары вә ар-

хитертукасы илә. Тарихдән дә мә'лумдур ки, Тејмур Анадолу сәфәриндән гајыдаркән Әрдәбилдән кечмиш Кичик Асијадан кәтирдији әсирләри шәјх Әлинин хәһиши илә азад едиб бурада мәскунлашдырылмасыны әмр етмишдир вә һәмин әсирләр сонрадан «румлу суфи-ләр» дејә адландырылмышлар. Једди јашлы кәләчәк шаһы вә шаири—Шаһ Исмајыл Хәтәнин дүшмәнләрин өлүм пәнчәсиндән горумағ үчүн мүридләр илк оларағ бурада, Шәјх Сәфи мәғбәрәсиндә кизләтмишләр вә бәләликлә дә Сәфәвиләр сүләләсинин мејдана чыхмасына рәвач вермишләр. Шәјх Сәфи дә (1252—1334), онун нәсилләри дә, аилә үзвләри дә, о чүмләдән Шаһ Исмајыл Хәтәи дә бу түрбәдә дәфи олунмушлар. Бу түрбә һәмин нәслин дөрд әсри әһатә едән нумәјәндәләрини өз гојнунда сахламағдадыр. Шаһ Исмајыл Хәтәнин гәбри инчә нахышларла ағачдан јонулмуш, үзәринә фил диши вә дашлардан бәзәк вурулмушдур. Икииләсәр Ираны ишғал едәркән бу көзәл гәбрүстү абидәни апармағ нијјәтиндә олмушлар, лакин гаршысы алынмышдыр. Буна бахмајаарг абидәнин хырда һисәләри «јадикар» оларағ гопарылмышдыр. Гәбри горумағ үчүн инди онун үстүнә шүшәдән өртүк чәкилмишдир.

Түрбәдә гәдим, тарихи шәјләр сахланылыр. Бир вахтлар Теһрана апарылмыш бәзи әнтиг әшјалар түрбәјә гајтарылмышдыр. Түрбәнин бөјүк отағларындан биринә ири халы салынмышдыр вә ортасындакы ховлар заманын ајағлары алтында сүртүлүб кетмиш, анчаг кәнарларында солғун нахышлар галмышдыр. Буинда белә Шаһ Аббасын вә Надир шаһын дөврүндән талан ики халы һәлә дә өз көзәллијини сахламағдадыр.

Түрбәнин бәрпәси үчүн сүр'әтли ишләр көрүлүр. Сәмәргәнд мә'бәдиндән фәргли оларағ, бу түрбәнин таванларындакы кашылар сөкүлүб төкүлмүшдүр. Инди һәмин нахышлар ајры-ајры күнбәз вә гапы үстләриндә јенидән бәрпа олунур, јәгин ки, јахын илләрдә Шәјх Сәфи түрбәси өз гәдим либасына саһиб олачағдыр.

Әрдәбил бөјүк бир әразини әһатә едир вә бир-ики мәртәбәли евләр кениш саһәләрә сәпәләнмишдир. Палчыгдан вә кәрипчдән пәракәндә тикилмиш евләр чох олса да, шәһәрин кәнарларында бизим микрорајонлар кими јени јашајыш саһәләри салыныр, лакин бизимкиләрдән фәргли оларағ, бу биһалары вәтәндашларын өзләри, истәдикләри архитектура илә тикирләр. Белә бир чәһәт дә нәзәри чәлб едир ки, күчәләр вә евләр дүз хәтт илә, планлы шәкилдә салыныр.

Тәбриздә икән белә евләрдән бирилә таныш олдуг—бу, күләш үзрә кечмиш һаким, инди исә тачирлик едән бир шәхс иди ки, республикамыз илә алыш-вериш элагәләри јаратмаг үчүн конкрет фәалијјәтә башламышдыр. О, бир ахшам бизи евинә дәвәт етди вә онун евинин тим-салында аз-чох варлы инсанларын печә јашадыгынын шаһиди олдуг. Гапынын ағзындан халча дөшәнмиш (буна көрә дә чәкмәләримизи чыхартдыг) јарым мәртәбә пилләканы галхыб бөјүк бир салона дахил олдуг. Јалан олмасын, 70—80 квадрат метрлик бир отаг иди, шәрти олараг үч һиссәјә бөлүнмүшдү: кириш һиссә, истираһәт јери (креслолар, кичик диванлар вә журнал столлары) вә ири јемәк столу гојулмуш јер). Тәбриздә һәр јерә бахсан, белә евләрә раст кәләрсән. Бу күн Тәбриздә белә мүасир вә раһат евләр чох тикилир. Шәһәрин күчәләринә Европадан дашынаи топа-топа швеллерләр, арматурлар, һабелә семент долу кисәләр јығылыр, бетондан төкүлмүш уча монолит отелләр, офисләр вә диккәр биналар инша олуноур. Тәбриздә тикинти буму һиссә едилмәкдәдир. Буна көрә дә торпағын гијмәти, хүсусән шәһәрин мәркәзиндә чох баһадыр—бир квадрат метри 1.000 доллардан да баһа.

Тәбриз тичарәт шәһәридир. Ирили-хырдалы дүканлар бир-биринин јанына дүзүлүб. Көһнәләри дә вар, јени мүасир мағазалар да. Бизим бахышымыздан чох баһалыгдыр. Этин бир килосу бизим пула вураида 350—400 манат. Чохишләнән маллар да бу гајдада. Амма газанч да јүксәкдир. һеч бир шеј бизим үчүн, бизим пудумуза сәрфәли дејил. Бунун үчүн биз узун бир јол кечмәлијик.

Шәһәрдә машин әлиндән тәрпәнмәк мүмкүн дејил. һәр чүр машин вар: јерли машин да, јапон вә Европа машинлары да бир-биринә гарышыб вә инсанлар һардан кәлди бу машинларын арасындан вуруб кечирләр—күчә гајдалары демәк олар ки, јох дәрәчәсиндәдир. Бизләрдән фәргли олараг, јолларын кәнарларында гадын-киши дајаныб такси вә ја тәсадүфи машинлары көзләјир, бир-бирини танымајан адамлар бир машина долушурлар, чаршаблы гадынлар һеч бир шејдән ентијат етмәдән артыг јад кишиләрин әјләшдикләри машинлар долушуб јолларына давам едирләр ки, бу, бизим үчүн, јәни Азәрбајчан шәһәрләри үчүн мүмкүн олан иш дејил.

Күчәләрдә кишиләрдән чох гадын ваар. Олар икиүч күчәләри долашыр, сәһбәт едир, мағазалара кириб-

чыхыр, хүләсә өзләрини чох сәрбәст апырлар. Чохлары кәзинтијә бүтүн аиләликлә чыхырлар. Сәккиз јашындан јухары бүтүн гадын чинсиндән оланлар мүтләг кејим гајдаларына ријәт етмәлидирләр—ја чадра өртмәли, ја да башы гара јайлыгла бағлы хүсуси униформа кејмәлидирләр. Даһа имканлы олан гадынлар үчүн бу униформанын лап гәшәнкләри тикилир ки, бунларын да јахасы брошва илә бәзәдилер. һәр һалда чадрадан гуртулмаг үчүн бир вариант тапылмышдыр. Гадынлар ичиндә хүсуси автомашынларыны сүрәнләр дә аз дејил. һәр шејә чарә вар.

Тәбризин һавасы јајлаглардакы кими сәфалыдыр. Бизим бу гәдим шәһәрдә кечирдијимиз беш күндә сәрин күләкләр әсди вә дејиләнә көрә дә Тәбриз јај вахталары һәмишә белә олур. Бунун бир сәбәби дә, көрүнүр, евләрин чох басырыг олмасы, һәм дә сәнајә мүәссисәләринин шәһәрдән кәнарда фәалијјәт көстәрмәсилә изаһ олуна биләр. Ону да гәјд едәк ки, Тәбриздә трактор истәһсал едән завод вар ки, бизимлә әмәкдашлыг етмәк фикриндәдир. **Ленинин пуч трактор идејасындаан фәргли олараг**, трактор чохлағунун бурада һеч бир сијаси тәмәли јохдур, садәчә, бу машинлар торпағын, вахтын гәдрини билән кәндлинин әмәјини јүнкүлләшдирир, онун әлиндә бүтүн өлкәни башдан-баша боллуг дијарына дөндөрмәк үчүн бир васитәдир. Азәрбајчан Республикасы сәнајә мүәссисәләринин бу шәһәрдә ачылан сәркиси көстәрди ки, Тәбриздә сәнајә илә мәшғул олан чохлау иш адамы вар. Умумијјәтлә, бизим сәнајенин бурахдыгы мәһсуллар Тәбриз сәркисиндә бөјүк мараг ојатды вә орадакы саһибкарлар илә бағлашмалар имзаланды. Бору заводу, дэзкаһ мүәссисәси, тикинти материаллар, тохучу вә тикиш сәнајеси вә саир саһәләрин сәркидә маллары көстәрилирди вә үмумијјәтлә бу маллар сәнајә потенциалынын азачыг бир һиссәсини тәшкил етсә дә, илк аддым кими, истәр Иран тәрәфинин, истәрсә дә бизимкиләрин фикринчә мүһүм әһәмијјәтә малик иди.

Сәркијә һәр күн минләрлә адам кәлирди. Идман сарајында јерләшән бу сәркинин кирәчәјиндә Азәрбајчан Журналистләр Бирлијинин һазырладыгы фото-стендләрлә ермәни басғынчыларынын Азәрбајчан торпағында төрәтдикләри чинајәтләр әкс олуиумушду вә шәкилләр тәбризликләрдә бөјүк һәјәчан доғурурду.

Чох јахын гоншу вә ејин сојдан олдуғумуза рәғмән, Иран Азәрбајчанында Гарабағла бағлы бизим бу күнкү фачиәмизи дәриндән баша дүшән вә буна чан јандыран-

ларын сајы о гэдэр дэ чох дејил. Декларатив сөһбәтләр исә истәдијин гэдәрдир. Әлбәттә, јахын вахтларда Ирандан Нахчывана 130 километрлик газ хәтти чәкилишинин нәзәрдә тутулмасынын, Иранын бу дијара гуманитар јардымынын, Нахчывандан јаралылары гәбул етмәсинин вә дикәр хејирхаһ хидмәтләринин үстүндән кечмәк олмаз. Амма чән јанғысы башга шејдир. Биз әјәтolla Хамеинин Тәбриздәки нүмајәндәси әјәтolla Мүслүм Мәләкутинин гәбулунда оларкән гардашлыгдан, хусусән мүсәлманчылыгдан чох сөһбәт кетди. Әјәтolla һәзрәтләри бизи әмин етди ки, Иран өз гардашы олан Азәрбајчаны һеч вахт утуда билмәз вә она һәр чүр мадди вә мәһәви јардым көстәрир вә көстәрәчәкдир.

Бу чүр сөзләри истәр рәсми, истәрсә дә гејри-рәсми адамлардан да ешидирдик, амма ону да билдик ки, Иранда күчлү ермәни диаспору вар вә бу диаспору Гарабәгла бағлы фәалијјәти һәләлик ки, гадаған олунмајыб, һалбуки, түрк көкәнли Әзбәкистанда Гарабәг фәһиәсини кечирән Азәрбајчана јардым комитәси президентин көстәриши илә ләғв олунуб. Һәлә ону демирик ки, бөһранын бу чағында Араз үзәриндән Иран илә Ермәнистан арасында бәтән көрпү тикилир. Амма Гарабәг проблеминдән асылы олмајараг, о тајлы, бу тајлы, һамы истәр ки, ики гоншу вә гардаш халг һәмишә мөһрибан вә ишкүзар шәраитдә јашасын, шүбһәсиз ки, сон вахтлар һәр ики тәрәфин көрдүјү тәдбирләр—гаршылыглы сәркиләр, ишкүзар данышыглар, кедиш-кәлишин артмасы буна рәвач верәчәк. Тәбриз рекионуна бир нечә күн әввәл вәли тәјин едилән Әбдүл Әлизадә дә бизн өз игәмәткаһында гәбул едәркән достлуг вә әлагәләрин артачағына үмидли олдугуну билдикди, сәрки ачыларкән әјәтollанын вә валинин иштиракы, бәлкә дә ади етикетдән даһа чох, мүнәсибәтләрин даһа да јахшылашмасы марағындан доғурду.

Бирлик вә јахынлыг үчүн инсана вә инсанлыга нә лазымдыр?

Бир көк, бир дил, бир дин, бир ган—Азәрбајчан!

*«Халг гәзәти»,
28 август 1993 ил.*

ЧАҒЛАЈАН ЧЕШМӘ

Он илдән артыгдыр ки, Мүслүмүн нәғмәләрини динләјирик вә буна бахмајараг мусигини севәиләр, хусусән нәғмәни севәнләр дәнә-дәнә она гулаг асмаға һазырдылар. Она көрә ки Мүслүм, бәлкә өзү дә билмәдән, бир нөв бизим һәмсөһбәтимиз олмушдур вә чох фәрәһлидик ки, онун нәғмәли сөһбәтләриндән һеч вахт дојмаг билмирик, әксинә ушағы ширип нағыллар вәләһ етдији ки ми, бизи дә онун нәғмәләри јорулмадан еһтирасла, мөһбәтлә өзүнә чәлб едир. Мүслүм сәһнәјә чыхаркән доғрудан да елә бил бизә мараглы бир һекајәт данышыр. Бу һекајәтләрдә севинч дә вар, гүссә дә.

...«Тој» маһнысында «Динмәз-сөјләмәз кедирдим кәндарасы јол илә...»—дејә Мүслүмүн охудугуну тәсәввүрүмүздә чанландыраг. Нәинки тәкчә бу маһныны, еләчә дә дикәр маһнылары охујаркән елә бил, о бизә өз башына кәләнләрдән сөз ачыр. Онун сәсиндә биз дујуларын дәринлијини, сәмимилијини вә тәбнилијини һисс едирик.

Тәбилик бөјүк кејфијәтдир. Бәлкә дә елә Мүслүмү өз динләјичиләри үчүн севимли едән ән башлыча хусусијәтләриндән бири мөһз будур, бу кејфијәтдир. Јохса, он ил мүғәнни јарадычылығы үчүн бир о гэдәр дә аз вахт дејил. Он илдә парлајыб-сөнән улдузлар аз олманшыдыр. Чох мүғәнниләр олуб ки, әввәлләр сајсыз-һесабыз динләјичиләрин рәғбәтини газансалар да, илләр кечдикчә онларын ифасындан кәлә-көтүрлүк, јекнәсәглик, мусигини вә мәтни мәнимсәјә билмәмәк, үмумијәглә, сәнәткарлығын ашағы олмасы өзүнү бүрүзә вермиш, нәһајәт етибары илә онлар өз динләјичиләрини безикдиришләр.

Әлбәттә, бурада мугајисә үчүн һеч бир јер јохдур. Лакин иш бурасындадыр ки, он илдән артыг давам етмәкдә олан јарадычылығы дөврүндә Мүслүм Магомајев һеч вахт бүдрәмәминн вә пәрәстишкарлары һеч вахт ондан өтрү тәр төкмәмишләр. Она көрә ки, о, һәмишә өз бөјүк сәнәтинин гәдрини вә мәсулијәтнин дәрк едәнләрдән олмушдур.

Елә бил сраға күн иди. Он сәккиз јашлы Мүслүм Москвада кечирилән Азәрбајчан инчәсәнәти онкүплүү заманы консертләрдә чыхыш едәрәк Вано Мураделинин «Буһенвалд һарајы» маһнысыны охуду вә бунула да онун сәнәт јолундакы зәфәрли јүрүшү башланды. «Буһенвалд һарајы» һәмин илдә она кәнчләрини вә тәләбәлә-

ри Иелсинкидә кечирилән VIII Умумдүија фестивалынын лауреаты адыны кәтирдди. О вахтдан Мүслүм Магомајевин естрададакы һәр бир чыхышы бөјүк мараға, бөјүк севинчә сәбәб олду вә о, сәјсыз-һесабысыз пәрәстишкарларыны тапды. Бу пәрәстишкарлар тәкчә бизим өлкәдә дејил, онун сәрһәдләриндән кәнарда да эмәлә кәлди. 1969-чу илдә Полшанын Сопот шәһәриндә кечирилән Бејнәлхалг маһны фестивалында мүғәнни биринчи мүкафата лајиг көрүлдү.

Мүслүм Магомајевин динләјичиләр тәрәфиндән нечә интизарла көзләнилдијини вә нечә севинчлә гаршыландығыны тәсвир етмәк артык оларды. Чүнки мави экранда баханлар бунун дәфәләрлә шәһиди олмушлар. Сон ики илдә о, даһа интенсив чыхыш едир вә биз онун надир исте'дадындакы бир чох габарыг, көзәл нәһәтләри өзүмүз үчүн кәшф едирик. Јарадычылығынын ән ашыб-дашан, күр чешмә кими чағлајан дөврүнү јашајан бу исте'дадлы сәнәткарын һәр бир чыхышы гәлбимизә фәрәһ кәтирир. Мүслүмүн сон ики илдә бөјүк аудиторија гаршысында вердији вә Мәркәзи телевизија тәрәфиндән трансләјасија едилән концертләри динләјичиләрин сонсуз марағына вә севинчинә сәбәб олмуш вә өлкәмизин ән көркәмли нәғмәкары кими онун нә гәдәр әһәтәли, кениш диапозона малик олдуғуну нүмајиш етдирмишдир. Бу концертләрдә о, истәр классиканы, истәрсә дә естрада маһныларыны ејни жүксәк сәнәткарлыг мәһарәти илә охумушдур.

Мүслүм елә бир сәнәткардыр ки, көркәмли бәстәкарлар хүсуси олараг онун ифасы үчүн маһнылар јарадырлар вә көрүнүр, бу оилара бөјүк јарадычылыг илһамы верир. Буну, телевизија илә трансләјасија едилән концертләрә бахаркән һисс етмәк чәтин дејил, чүнки әксәр һалларда бу бәстәкарларын өзләри дә һәмин концертләрдә иштирак едирләр. Мүслүм, Т. Хренников, А. Пахмутова, О. Фелсман, Ф. Френкел кими бәстәкарларын, шаир Рәсул Нәмзәтовун јарадычылыг кечәләринин, мүхтәлиф тәнтәнәләрә һәср әлунмуш концертләрин һәмишә күлү олмушдур вә һәмишә дә мүәллифләрин вә динләјичиләрин сонсуз ифтихары вә миннәтдарлығы илә гаршыланмышдыр. Көркәмли совет бәстәкары Тихон Хрениковун јарадычылыг кечәсиндә Мүслүм Магомајевин ифа етдији бир сыра маһныларын јашы бәлкә дә мүғәннинин јашындан чох иди. Лакин Мүслүмүн ифасында бу маһнылар даһа да тәрәвәтли, габарыг вә тә'сирли сәсләнирди, чүнки, әсил јарадычы олан мүғәнни бу маһны-

лары, онларын мә'насын л дујарагдан ифа едирди, даһа бир, чохларында мүшәһидә етдијимиз кими, буилары механики охумурду.

Бә'зи естетләр Мүслүмә ирад тутурлар ки, естрада маһныларына даһа чох мејл көстәрир. Ахы, нечә ола биләр ки, опера сәнәтинин гибләкаһы сәјылан Миланын «Ла Скала» театрында маэстро Барра вә Пјатсса кими сәнәткарларын јанында тәчрүбә кечәсэн, сонра да јүнкүл маһнылар охујасан? Мүслүм оилара белә чаваб верир: «Классика үзәриндә мән һәмишә чох ишләмишәм вә јенә дә ишләјечәјәм. Лакин мәнә елә кәлир жи, естрада сәнәт жанрына лајиг билмәјәнләр һаглы дејилләр. Бөјүк бәстәкарлар јүнкүл маһнылар јарада билирләр? Онда бәс нәјә көрә опера мүғәннисе буилары ифа едә билмәсин? Јарадычылыг мејилләриндәки икичәһәт-лиликдә һеч бир зиддијәт јохдур». Мүғәннинин чавабы һеч дә тәкчә бу сөзләрдән ибарәт дејил. Онун икинчи чавабы Мүслүмүн классик репертуарыдыр. Бу репертуар чох зәнкиндир вә ән мүхтәлиф програмлы әсәрләри әһәтә едир. «Севилја бәрбәри» операсында Фигаронун вә «Тоска» операсында Скарпијанын партијалары, «Јевкели Онекин», «Демон», «Фауст», «Гар гыз», «Дон Жуан», «Сәһирли флөјта», «Отелла», «Корөғлу», «Шаһ Исмајыл» операларындан сәһнәләр Мүслүмүн ифасында өз јени интерпретасијасыны тапыр вә мусиги биличиләри ичәрисиндә чох жүксәк гүјмәтләндирлир. Мүслүм М. Ф. Ахундов адына театрын солести олмаг е'тибары илә бу програмын өзү илә дә кифәјәтләп биләрди. Лакин нараһат сәнәткар дүшүнчәси ахтарышлардан галмыр, мусигинин јени-јени мөвгеләрини фәтһ едир. Мүғәннинин Умумиттифаг «Мелодија» фирмасы тәрәфиндән јазылмыш вә мусиги мағазаларына јеничә кәтирилмиш ики бөјүк грампластинкасы бу фикри бир даһа тәсдиг едир. Буилардан биринә П. Чајковскинин вә С. Рахманиновун романслары јазылмышдыр. Икинчи пластинкада исә Мүслүм иштибаһ дөврүнүң классикләри, Гәнделин, Перголезинин, Страделлинин, Каччининин, Чордачинин, Кариссинин, Калдарын аријаларыны охујур. Мүғәнни кечмиш әсәрләрин дәррилијиндән кәлиб чыхан бу сәнәт инчиләрини көркәмли дирижор Назим Рзајев илә јарадычылыг әмәкдашлығы шәрәнтидә ишләјиб һазырламыш вә бу аријалар һәмин дирижорун рәһбәрлик етдији Азәрбајҗан телевизијасы вә радиосу камера оркестринин мүшәјәти илә лентә јазылмыш, ејни заманда телевизија филминдә (режиссор Т. Мирзәјевдир)

экс олунмушдур. Мүгәһни бу мусигини, хусусилә Италија аријаларыны, бунларын хәлгилијини чох сәрбәст шәкилдә нүмајиш етдирир. Мусигишүнәсын јаздығы ки-ми, Мүслүмүн ифасы бу гәдим вә надир вокал нүмунәләринә хусуси көзәллик верир вә бунлары бизим адәт етдијимиз академиклик чәрчивәсиндән чыхарараг тәбии, еһтираслы охујур.

Мүслүмүн нәғмәләри әһ мүхтәлиф дилләрдә сәсләнир. О, маһнылары вә аријалары Азәрбајчан, рус, итал-јан, инкилис, франсыз дилләриндә ифа едир. Нәғмә һансы дилә даһа јахшы јатырса, Мүслүм о дилдә охујур. Бу да чох тәбиидир. Һансы дилдә охујурса-охусун, Мүслүмүн нәғмәләри бизим үчүн доғмадыр, чүнки белә сәнәткарлардан өтрү бә'зән һүдуд олмур вә онлар өз халгына мәхсус олмагла бәрәбәр, һәм дә бүтүн милләтләрә мәхсус олурлар, она көрә ки, белә сәнәткарларын јарадычылығы бәшәри характер дашыјыр. Мүслүм истәр Поладын «Азәрбајчан», ја да «Дүшүнчә» маһнысыны охусун, истәјир «Питер күчәси бојунча» шән рус халг нәғмәсини ифа етин, истәјирсә дә инкилисчә «Гүссәли ана»нын дәрдиндән данышыын, ја да өзүнүн бәстәләдији көзәл маһныларыны—«Мави әбәдиллик», «Тәһтәнәли маһны», «Јухуда көрдүјүм маһны»ны охусун,—фәрги јохдур,—динләјичиләр вә тамашачылар һәр дәфә бу кәнч, лакин бөјүк вә гүдрәтли сәнәткары руһ јүксәклији илә, севишчлә, мәнәббәтлә гаршылајыр вә јола салырлар.

*«Азәрбајчан кәнчләри»,
20 декибр 1973 ил.*

ӨМРҮН НАХЫШЛАРЫ

Таһир Салаһовун јарадычылыг фәалијјәти барәдә јетмиш доғгузунчу илин ахырына аид олан мә'луматлардан бири дә бундан ибарәт иди ки, Испанија пајтахтында онун әсәрләринин сәркиси ачылмышдыр. Лакин ијирми ил әввәл Бақыдакы Инчәсәнәт музејиндә Азәрбајчан рәссамларынын сәркиси көстәриләркән, експонатларын ичәрисиндә Таһирин дә рәсминин олмасына бахмајараг, бу ад нәинки тәсвири сәнәт һәвәскарларына, ола билсин ки, рәссамларын өзүнә дә чох аз шеј дејирди. Бунунла белә, јадымдадыр, һәмин сәркидәки көрпүнү тәсвир едән

ағымтыл бојалы бир рәсм. Даһа доғрусу, рәсм јох, рәсм һаггында дејилән сөз. О вахтлар нәһријјатда чалышан рәссам Јусиф Ағажев әлилә көрпү тәсвиринин көстәриб инамла деди:

— Бу, бөјүк рәссам олачаг.

Сонралар бир чох сәнәтшүнәс бу таблону дәнә-дәнә тәһлил едәчәк вә онлардан бири дејәчәкди ки... «Сәһәр ешалону» (1959) нефт Бақысынын һәјатынын даһа бир әләмәтдар чәһәтидир, бу һәјатын јени, көзләнилмәз бир аспектидир... Там чиддилијинә вә сырф сәнәјә мотивиндә чәкилмәсинә бахмајараг, мәнзәрә лирикдир вә јени башланан күнүн тәрәвәтлн гывраглығы, шән енержисилә тамашачыны вәлһ едир. Салаһов һәјаты мәнз белә көрмүш вә өз дујгуларыны белә ашыламаға һанл ола билмишдир».

Сөзүн доғрусу, о вахт јүзләрдә експонатын ичәрисиндән «Сәһәр ешалону»ну вә ја «Нефтчи» портретини сечмәк чәтин иди. Бир ил кечәр-кечмәз Таһир өз рәнкләр дүнјасынын там гүввәсини даһа ифәдәли шәкилдә—күчлү характерләри тәчәссүм етдирән «Гара Гарајев» портретилә, «Тәмирчиләр» рәсми илә бүрүзә верди. Инди артыг сәнәт сәмасында бу улдузун парлаглығыны көрмәмәк мүмкүн дејилди. Һәмин ики әсәр Салаһову өлкәнин гүдрәтли сәнәткарлары чәркәсинә чыхартды вә шүбһә јох иди ки, бу мүвәффијјәт јүксәлишини башланғычы иди.

Һәмин әсәрләри илк дәфә көрәнләр алтмышынычы илдә Бақыда ачылан республика сәркисинин тамашачылары идиләр. Мүвәффијјәтин ачыг-ашкарлығына бахмајараг, јәнә дә мүхтәлиф рәјләр мејдана чыхырды вә бә'зән сәнәтдәки бу јенилик вә гејри-стандартлығы әхз олунмурду, бә'зән дә бу һаилијјәт тәсәдүф кими илә едилди. Әлбәттә, бу азлығын фикри иди, сәнәтин әсл хирдарлары Таһирин һаилијјәтинә јүксәк гијмәт верирдиләр. Бир нечә ил сонра рәссамын јарадычылығы барәдә китаб нәшр етдирән бир мүәллиф санки бу чүр мүләһизәләри дујараг јазырды: «Гара Гарајев» портретини монументл һәлли хошбәхт тәсәдүф дејил. Бу, образын даһили дәрһилији илә үмумиләшдирилмиш там форманын үзви вәһдәтинин нәтичәсидир... Рәссамын јарадычылыг просесинин хусусијјәти ондан ибарәтдир ки, монументаллыг өзүнү артыг етүддә бирузә верир... Етүд илә тамамланмыш әсәр арасындакы бағлылығын әһәмијјәти Салаһов јарадычылығынын чәрчивәсиндән чох-чох кәнара чыхыр. Бу бағлылығы бөјүк форма ахтарышла-

рына мејл едэн бир, чох гүдрэтли сәнәтчиләрин јарадычылыгында мүшаһидә етмәк олар».

Истәр «Нөвбәдән гајыданлар» адлы диплом ишиндә, истәрсә дә сонра јаранан мүһүм таблоларын бөјүк бир гисминдә асан кечмәјә өмрүн изләри дујулмагдадыр вә ола билсин ки, һәјатын мәһз бу чүр гејри-тәнтәнәли, чылпаг кәскинлији вә реаллыгы Таһир сәнәтини мәшһур етмишдир. Оуну гәһрәманлары, тәкпар да олса демәли-јик ки, һәјатын өзүнүн доғурдуғу инсанлардыр, һәм дә сәнәтшүнаслар бундан дәнә-дәнә бәһс етмишләр вә әкәр биз нөвбәдән гајыданларын вә ја катер илә нефт буруғларына кедән тәмирчиләрин симасына нәзәр салсағ, көрәрик ки, бу рәсмләрдә тәсвир олуналар һеч дә романтика кәшфијатчыларына охшамырлар, онлар һәјатын, өмрүн һәр чүр чәтинликләри илә үз-үзә кәлмәјә һазыр олан инсанлардыр. Бу кејфијәтләри биз Гара Гарајевин вә Сабириин портретләриндән тутмуш зәмәнә-мизин көркәмли сәнәт усталары Шостаковичин, Рәсул Рзанын вә Фикрәт Әмировун портретләриндә дә мүшаһидә едирик.

Бәһс олуна әсәрләр вә бундан әләвә рәссамын Франсаја, Италијаја, Америкаја, Мексикаја, Испанијаја һәср едилән рәсмләри, Абшерон мотивләри, гызларынын мөһрибан ата нәвазиши илә долу вә күчлү фырча мәһсулу олан портретләри гыса, лакин интенсив јарадычылығ просесинин иәтичәсидир. Ады да мәһз бу сүр'әтлә мәшһурлашмышдыр. Танылмағы илә бүтүн өлкәдә, бәлкә дә онун сәрһәдләриндән о тәрәфдә мәшһур олмасы арасында вахт мәсафәси чох гыса иди. «Гара Гарајев» вә «Тәмирчиләр»дән чәми бир нечә ил сонра артығ онун сәси Италијадан, Ренато Гуттузонун е'малатханасындан кәлирди вә о, Мексикада дөврүмүзүн ән бөјүк рәссамларындан бири олан Давид Сикейрос илә көрүшүрдү.

Сәнәт јолчусу үчүн бөјүк хошбәхтлиқдир ки, онун јарадычылығ мүвәффеғијәти вахтында јүксәк гијмәтләндирилир. Таһир Салаһов мәһз белә шәхсијәтдир. Бунун сирри исә, мәнчә, һәјаты реал дәрк етмәкдә вә онун әксини садә вә дәрин, ади вә мүдриқ кәстәрмәкдәдир. Бу, бизә нә гәдәр асан көрүнсә дә, бир о гәдәр агыр, әзаблы јарадычылығ просесидир.

*«Гобустан» топлусу
1980 ил.*

АБШЕРОНУН ЧАНЛЫ БОЈАЛАРЫ

Шүвәланын ичәриләриндә узағ кечмишләрин јадикары олан, бир тәрәфи учуб төкүлмүш Сыныг гала дејилән бүрч варды. Әтрафда гәдимләрдән гала тәкчә бу гала дејилди. Јахынлығда ики күнбәзли көһнә һамамын харабалары көрүнүрдү, бир гәдәр о тәрәфдә исә—Пир-чинар дејилән јердә јүзләрлә јашы олан ики нәһәнк чинар учалырды. Халғ арасында «Хан чинар» дејилән бу чүр нәһәнк ағачлара о вахтлар Абшеронун һеч бир јериндә тәсадүф едилмәзди. Гоша чинарын алтындакы ев, саһибләри тәрәфиндән, ким билир, нә вахт тәрк олунашуду вә һәр һалда пирами гочалар бу барәдә бир сөз дејә билмирдиләр. Бөјүкләр бу гәдим јерләрдән анчағ мүхтәлиф рәвәјәтләр сөјләјәр вә буна көрә дә истәр Сыныг гала, истәрсә дә дикәр гәдим тикилиләр ушағларда һәјәчан гарышығ сирли бир тәсир ојадарды.

Лап бу јахынлада кими, јәни гырхынчы илләрә гәдәр мөвчуд олан Сыныг гала евләрин вә бағларын арасында иди.

Таһирин бабасынын бағы да елә бу галанын дибиндә иди вә ола билсин ки, бу күн Азәрбајчанын, еләчә дә бүтүн өлкәнин ән көркәмли рәссамларындан бири икән о, мәһз һәмин ушағлығ илләринин бүтүн варлығына ишләмиш тәсирлә өз Абшерон таблоларыны јарадыр.

Әкәр охучу өз јолуну Азәрбајчан инчәсәнәт музејинә саларса, елә биринчи салонда Таһир Салаһовун Абшерон мотивләриндә чәкдији рәсмләринә тамаша едә биләчәк. Экспозиција лап бу јахынларда јарадылмышдыр.

Дөвләт Третјаков галерејасынын экспонаты олан вә «Абшерон мотиви» адланан илк рәсм 1963-чү илдә јаранмышдыр вә ијирми илдир ки, бу мөвзу сәнәткарын јарадычылыгында мүһүм јерләрдән бирини тутмагдадыр. «Абшерон мотиви»ндә тәсвир едилән вә алтмышынчы илләр үчүн чох сәчијјәви олан мәнзәрәни бәлкә дә бу күн мүшаһидә етмәк мүмкүн дејил. Техниканың чошғун тәрәғгиси Абшеронун да мәнзәрәсини дејишмиш вә таблодакы јел дәјирманлары инди чох аз јердә галмышдыр. Белә чыхыр ки, рәссам Абшеронун бу мәнзәрәсини сәнәт вә тарих үчүн бир нөв әбәдиләшдирмишдир.

Рәссамын јарадычылыгында Абшерон мөвзусунун кениш вүс'әт тапмасы, көрүнүр, 1969-чу илдә чәкилән вә сәнәткара һәср олуна «Ахтарыш һәвәси» сәнәдли телевидија филми илә әлағдардыр. Филмин бир чох эпизодлары Билкәһдә вә Нардаранда чәкилдијиндән,

Таһир Салаһов «Билкәһ кәнди», «Хәзәр җајалары», «Хәзәр саһилинин гум тәпәләри» вә бу гәбилдән дикәр рәсмләри, чох күман ки, мәһз филмин чәкилиши заманы жаратмышдыр.

Илк бахышда бә'зиләринә сәрт, бәһрәсиз, чөл тә'сири бағышлајан, лакин өз сәфасы вә бәрәкәтли торпағы илә чох гәдимләрдән инсанлары чәлб едән Абшерон сәнәткарын гәлбиндә узагда галан илләрин мәһәббәтини аловландырмыш вә о, бураны өзүнә јарадычылыг объекти сечмишдир.

Лакин тәкчә јарадычылыг объекти јох, һәм дә...

Нәһәнк гушун димдији кими Хәзәрә узанан Абшеронун һәр тәрәфинә сәпәләнмиш бүрчләр вә мәсчидләр, овданлар вә һамамлар гәдимләрдә дә бу јерләрдә һәјатын булаг кими чағладығындан сәһбәт ачыр вә бу күн бир чох абидәләр, мәсәлән, Мәрдәкан, Рамана, Нардаран бүрчләри, Билкәһ овданы, Ширваншаһларын Нардаранда јај игәмәткаһынын галыглары инди дә өз әзәмәтини вә көзәллијини сахламагдадыр.

Бүтүн бунлар, бир дә бу јерләрин сакинләри—бағларда вә тарлаларда, мә'дәнләрдә вә заводларда чалышан садә, ишкүзар, мәгрур инсанлар ону Абшерона бағламыш, бу јерләри тәкчә јарадычылыг объекти јох, һәм дә өзүнә мәскән сечмишдир вә он үч илдир ки, һәр јај фәсли о, јашадығы вә ишләдији Москвадан ајрылараг севинчлә Нардаранын ләпәдәјәниндә салдығы бағына гајыдыр.

Таһирин бағы елә бир јердәдир ки, бурадан Хәзәрә көзәл мәнзәрә ачылыр. Саһилин чәми он метрлијиндән башлајан вә тәпәләрә доғру галхан евләрин вә бағларын јерләшдији бу јер үчбучаг шәклиндә дәнизи ичәрисинә кирир вә буна көрә дә ләпәләр җајалара дәјиб парчала-наркән адама елә кәлир ки, о, нәһәнк бир кәминин кәртәсиндәдир. Әкәр рәссамын албомуну вәрәгләсәк, көрәчәјик ки, «Сәһәр», «Тутгун бир күн», «Сажит Хәзәр», «Хәзәрдә фыртына», «Хәзәр далғалары» вә дикәр рәсмләр бу шөгтәдән чәкилмишдир. Натүрморт характери дашыјан, су сәһәнкини вә бардаглары тәсвир едән «Күнәшли бир күн» вә «Гырмызы бибәр», һабелә «Ејванда» таблолары исә артырмадан ачылан, күнүн мүхтәлиф чағларында бағы вә дәнизи тәсвир едән мәнзәрәләрдир.

Нардаранын вә јахын кәндләрин сакинләри чох заман сәнәткарын башына топлашыр, она гонаг кәлир, ону гонаг чағрырлар. Арабир сәнәткарын јарадычылыг ала-

минә баш вурурлар—мүрәккәб просеси мүшаһидә едирләр. Таһир онлар үчүн доғма инсандыр.

Бу илин јајында онула көрүшәркән, бағларында өз «Жигули» машынынын јанында дајаныб көзләјән јенијетмә бир оғлан ондан дөрд-беш јаш кичиқ гыврым сачлы, әсмәр үзлү бир гыз көрдүм.

—Ағабаланын ушағларыдыр,—дејәрәк Таһир танышлыг верди.—Бах, бу Сәидәдир.—Сонра гыза бахыб күлүмсүндү.—Мүтләг шәклини чәкәчәјәм.

Таһирин анасы Сона ханым шәфгәтлә гыза бахараг:—Чохдан сөз вериб она,—деди.—Амма вахт еләмир ки, шәклини чәксин.

—Кәлибләр ки, бизи тоја апарсынлар. Бу күн Ағабаланын бөјүк гызынын тојудур.

Багда күнләр бәлә кечир. Оун јанына кәләнләр тәкчә әтраф кәндләрин сакинләри дејил, Таһирин һәмкарлары, јазычылар вә журналистләр дә бә'зән јолларыны Нардаранын ләпәдәјәниндән салырлар, һамыны күләр-үзлә гаршылајан вә гајғысыз көрүнән рәссам достларына баш чәкирләр. Гајғысызлыг исә нәзакәтдән вә һөрмәтдән доғур. Сәнәткарын гајғылары интәһасыздыр—бу јерләрдә јаранмыш вә узаг мүһарибә илләринин һәсрәт вә никаранчылығыны әкс етдирән «Абшерон гадынлары» эпик таблосу, «Хәзәрдә ахшам», «Нардаран кәнди», «Көһнә Рамана», «Нардаранын күчәси», «Көһнә Абшерон һамамы», «Һөвсан» рәсмләриндән сонра о, јенә да ахтарышларыны давам етдирир, өз Абшерон мотивләринин јени лөвһәләрини чәкир.

Бағ мөвсүмүнүн ахырында Таһир мәни е'малатханасына дә'вәт етди. Бурада үч табло варды: гырмызы халатда чәкилмиш кичиқ оғлан—оун нәвәси иди; јенидән ејванын тәсвири вә бир дә үзү ири кактуса әјләшмиш ағ сачлы гадын—Таһирин анасы Сона ханым. Шәкилләрин үчүндә дә Абшерон тәбиәтинин тәрәвәти вә көзәллији дујулурду.

Күнәш сүр'әтлә үфүгә, дәлизин үстүнә әјилмәкдә иди.—Евин дамындан гүруб чох көзәл көрүнүр. Истәјирсән, бир бахаг,—дејә пилләләрә тәрәф кетди.

Күн сарымтыл шәфәг салараг үфүгүн үстүндән асылмышды, саһилдәки хырда ләпәләри вә саһил боју енсиз золағы гызылы рәнкә бојамышды. Күнәш түл кими зәриф булудун архасына кечди—инди о, күрәдән чыхан дәјирми метал кими көзәрирди. Булудлар ачыг бәнөвшәји рәнк алды. Сонра галын бир булуд күнәши алт тәрәфдән үчкүнч шәкилдә кәсди. Күнәш ашағы дүшүб

галын булудун архасында көрүнмээ олду. Кечикмиш гагайлар гыј тура-тура сүр'эглэ чапуба учурдулар.

Таһир јериндә донараг көзүнү үфүгдән ајырмырды...

«Коммунист» газети,
13 октябр 1983 ил.

«ЈЕДДИ КӨЗЭЛ» МӘРКӘЗИ ТЕЛЕВИЗИЈАДА

Илк тамашасындан отуз ил сонра «Једди көзәл» балетинин өз кинематографија һәллини тапмасы мәдәни һәјатымызда көркәмли һадисә һесап олунамалыдыр. Гара Гарајевин бу даһијанә мусиги эсәринин сәнәт хәзинәмиздә ән гијмәтли бир инчи кими парылдадығы јахшы мәлумдур. Буна көрә дә инди бир саат ијirmi беш дәгигәлик скрап вахты әрзиндә бизи Низами вә Гарајев сәнәтинин дәрин үманына чәкиб апаран филм-балет һаггында данышмаг, «Азәрбајчанфилм» коллективинин әмәјини гејд етмәк истәрдик.

Февралын 5-дә Мәркәзи телевизија илә верилән бу филм-балет Гара Гарајевин анадан олмасынын 65 иллији күнүнә тәсадүф едирди. Бәстәкарын мусигисини динләјәркән тәскинлик тапырсап ки, бөјүк сәнәткар һәмишә өз халгы илә јашамагдадыр.

Гара Гарајев чохла филмә мусиги јазса да, өз эсәрләринин кино һәллинә бир гәдәр шүбһә илә јанашырды. Бу да әсл сәнәткарлара хас олап јүксәк тәләбкарлыгдан доғурду. Көрдүјүмүз филм-балет исә, чох күман ки, бәстәкары гане едәрди. Чүнки хореографик ифа бәстәкарын мусигиси сәвијјәсинә мүәјјән гәдәр галдырылмышдыр, һалбуки мәһз буна мүвәффәг олмаг республикамызда бир проблем иди. Проблеми һәлл етмәк үчүн һәмишә чыхыш јолу олмушдур. Лакин ондан истифадә етмәјә чәһд көстәрилмәмишдир. Бу филм-балетин јарадылмасы идејасы доғанда исә Азәрбајчан мүәллифләри вә студија дүзкүн јол сечмиш—Москванын вә Ленинградын истәдадлы сәнәткарларыны чәлб едәрәк мүвәффәгијјәтин тәмәлини гојмушлар.

Филм-балетдә мүгәддимә баһланаркән биз дөјүш вә ов сәһнәләринин тәсвирини верән гәдим Шәрг миниатүрләринин әвәзолунмаз әлвап чаларларыны сејр едирик. Мәлум олдуғу кими, кинонун техники имканлары чох женишдир вә бу имканлар илдән-илә артмагдадыр.

«Једди көзәл» гәдим олса белә, мүасир техники имканлара еһтијачы вардыр. Мүәллифләр бу имканлардан ба-чарыгла истифадә етмиш, гурулушларына алышдығымыз балетин имканларыны гат-гат кенишләндирмишләр. Беләликлә, биз даһа тәсирли, даһа эсрәрәнкиз сәһнәләрин шаһиди олуруг. Филм-балетин эсасларыны јарадан вә јүрүш мусигисилә мүшајиәт едилән үч ов сәһнәси, Вәзирин һәм Бәһрам шаһы једди көзәлин эсрәрәнкиз аләминә апармасы вә һәм дә шаһын вурғунлуғу дөврүндә Вәзирин халга етдији зүлмү көстәрән сәһнәләрин нөвбәләшмәси, тамашадан фәргли олараг, једди көзәлин һәр биринин онун өзүнә мәхсус мөкәнда тәсвири, Аишәнин вә Бәһрамын хәјалән кечмишә гајытмаларынын, һабелә Аишәнин илк дәфә пејда олмасынын һәрәкәти јавашытма үсулу илә верилмәси, пәрвазланмасы (бурада әсл фантастик бир аләм јараныр!) вә бүтүн булардан доғараг, мусигисинин хроноложии ахарындакы дәјишикликләр јухарыда дедикләримизә мисал ола биләр. Иәм дә филм-балетин декорасијалары, костјумлары, үмумијјәтлә рәссам иши, хусусән тәртибатын сәһнә чәрчивәсиндән чыхыб кениш вүс'әт алмасы тәгдирәләјигдир. Бир дә чәкилиш нөгтәләринин мүвәффәгијјәтли сечилмәси филмин даһа емоционаллығына сәбәб олмушдур.

Филм-балетин ән көзәл мәзијјәтләриндән бири, ифанын, јухарыда гејд етдијимиз кими, бәстәкарын мусигиси сәвијјәсинә галдырылмасыдыр. Шүбһәсиз ки, бурада режиссор вә балетмејстерләрлә јанашы, эсас ролларын ифачылары олан ленинградлыларын—Наталја Болшакованын (Аишә), Вадим Гулјајевин (Бәһрам шаһ) вә Галн Абәјдуловун (Вәзир) үзәринә чох бөјүк јарадычылыг мәс'улијјәти дүшмүшдүр. Адыны чәкдијимиз артистләр тәбии, һәм дә садә, емоционал, һәм дә тәмтәрагсыз образлар јаратмышлар. Галан партијаларын һамысыны, једди көзәлин једдисини дә бизим балет труппасынын үзвләри ифа етмишләр. Кордебалет дә бизим театрындыр.

Филмин редактору Н. Исмајылова илә мүсаһибәдән белә мәлум олду ки, «Једди көзәл»ин кинематографик һәлли идејасы бәстәкарын вәфатындан азча сонра мејдана кәлмиш вә алты ај ичиндә бу идеја мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирилмишдир. Филмин мусигиси бәстәкарын сон редаксийасы эсасында Рауф Абдуллајевин дирижорлуғу илә ССРИ Дөвләт Кинематографија Комитәсинин симфоник оркестри тәрәфиндән лентә јазылмышдыр.

Филм-балетин үзәриндә танынмыш сәнәткарлар ча-

лышмышлар. Вахтилә «Једд көзәл»дә әсас партијалары ифа едән вә бу күн филм-балетин хореографија мӯәлифләри олан Рәфигә Ахундова вә Магсуд Мәммәдов, ијирмидән артыг балетин кино гурулушчусу москвалы режиссор Феликс Слидовкер вә оператор Александр Тафел, ссенари мӯәлифләри Рүстәм вә Магсуд Ибраһимбәјов гардашлары, рәссамлар—Тоғрул Нәриманбәјов, Елбәј Рзагулијев, Ариф Мәһәррәмов, Рафиг Нәсиров вә филмин дикәр јарадычылары бөјүк зәһмәт чәкмишләр. Онларын сәји даһи сәнәткарларынын поезија вә мусигисинә лајиг бир әсәрин мејдана кәлмәсинә сәбәб олмушдур. Бу дәфә телевизијанын гүдрәти сәнәткарларын исте'дады илә вәһдәт јаратмыш, милјон-милјон тамашачы үлви вә әсрарәнкиз мәнәһбәт дастанындан зөвг ала билмишдир.

*«Коммунист» гәзети,
8 феврал 1983 ил.*

ГАРА ГАРАЈЕВИ АНАРКӘН

*Будур әсәри мәнәһбәти пак,
Хош мәртәбәдир бу, гылсан идрак.
Фүзули.*

*Мән Шопенин вә Мотсартын мусигисини башгаларындан аз севмирәм,
лакин мән отуруб өз мусигими јазанда,
бу, мәнә көмәк етмир, чүнки онларын аләми—мәним аләмим дејил
вә онларын мусиги дили—мәним мусиги дилим дејил...*

Аарон Копланд.

Бир-биринә сөјкәнән хырда дүканларын дүзүлдүјү вә о вахтлар Базарны адланан күчә илә кечмиш Фүзули күчәсинин (индики Низами) тининдә ири портфелли бир киши ајаг сахлајыб нәфәсини дәрәди ки, Фүзули күчәсинин јохушу илә евинә тәрәф галхсын. Галын шүшәли ејнәк тахан гарабуғдајы бу кишијә бир дәфә атамла раст кәлдим вә атам онунла һал-әһвал тутду, ајрыландан сонра деди ки, профессор Гарајевдир, балача оlanda сәни онун јашына апарырдым. Сонралар ајдын олду

ки, ушаг һәкими профессор Әбүлфәз Гарајев савадында вә мөвгејиндән асылы олмајараг Бакынын чох адамлары илә мөһрибан үнсijјәтдәдир, ону таныјан вә она пәнаһ апаран садә адамлар чох иди, о да чох садә вә адиләри таныјарды. Бу профессоруи белә бир хасијјәти варды—хәстә ушагларын валидејнләрини бәрк даплајарды вә бә'зән дә ачы сөзләр дејәрди, «ушағы өлдүрүб јаныма кәтирмисән» сөјләрди. Вә бу сөзләрдән һеч кәс инчимәзди вә һеч кәси ондан узаглашдырмазды, әксинә, она еһтирам көстәрәрдиләр. О заманын сәвијјәсини нәзәрә алсаг, бу, профессоруи бир нөв сәһијјә маарифи үслубу иди.

О вахт һеч кәс билмирди вә ағлына да кәтирмирди ки, онун оғлу Гара атасынын јолу илә кетмәјәчәк. Атасы да һәмчинин. Профессор Әбүлфәз Гарајев өз илк өвладыны һәким көрмәк арзусундајды, онун мусиги мәшғулијјәтини гејри-чидди һесаб едирди. Сонралар, Гаранын јашы отуза чатса да вә о, мусиги әсәрләри, чүн ики јүксәк лауреат ады газанса да, профессор өз үмидини үзмүрдү, она тез-тез тәлгин едирди ки, һәлә кеч дејил, тибб институтуна кирсин. Вә анчаг вәфатындан азча эввәл, әлли икинчи илин октябрында «Једди көзәл» балетинин афишалары шәһәрин күчәләриндә көрүнәндән сонра о, Гаранын анасына демишди: «Сона, даһа Гара илә ишимиз олмасын, бәлкә бир шеј әмәлә кәлди».

Гәрибә олса да, онлар Гаранын мусиги исте'дадыны дуја билмәмишдиләр. Бәлкә дә бу аиләдә мусигијә бир әјләнчә кими бахырдыр. Бәстәкарын анасы Сона ханым Бакыдакы «Мүгәддәс Нина» гызлар мәктәбини битирмишди, түрк вә рус дилләриндә ше'рләр јазармыш вә пиано чалармыш, буна рәғмән аиләдә мусигини бир ихтисас кими гәбул етмирдиләр.

Вә «Једди көзәл» тамашаја гојуланда, профессор Әбүлфәз Гарајев бир нечә һәфтә иди ки, вәфат етмишди вә Гара атасынын хатирәсинә һөрмәт олараг үзүнү гырхырды, бәлкә елә буна көрә дә илк тамаша көстәриләндә сәһнәјә чыхмады. Үмумијјәтлә, сәһнәјә чыхмагдан хошу кәлмәзди.

Бизим илк танышығымыз да «Једди көзәл»дән башлады. О вахтлар классик мусигијә мараг чох зәиф иди. Мән «Азәрбајчан кәнчләри» гәзетиндә чалышырдым вә бир дәб олараг «коллектив» шәкилдә «Једди көзәл» балетинә бахмаға кетдик. Елә белә, тамаша хатиринә. Әлли икинчи ил нојабрын сәккизи балетин икинчи тамашасы кедирди. Нә Гарајевни таныјырдыг, нә дә онун мусиги-

сіндәп хәбәримиз варды. Буна рәғмән «Једди көзәл» дәрһал һамымызы һејран етди. Тәртибаты вә гурулушу нә гәдәр маһиранә олса да, илк нөвбәдә бизи мусигиси алыб апарды. Мусиги илк нотларындан санки бизи өз бурулғанына салыб әсрләрин дәринликләринә, Бәһрам шаһы һөкмдар олдуғу заманlara чәкди, елә бил әсрләрин дәринлижинә бир пәнчәрә ачылмышды вә биз бу пәнчәрәдән о гәдим дөврләри сејр едирдик. Бу мусигидә нәсә изаһолунмаз, әсрарәнкиз бир гүввә вар иди ки, инсаны бүтүнлүклә өзүнә табе едирди. Бу, она көрә гәрибә иди ки, мусиги, өзү дә симфоник мусиги адәтән илк динләјишдән әксәр һалларда там әхз олнумур, ән даһи мусиги әсрләри елә дөнә-дөнә динләнилдикдән сонра севилди. Бу, бир сирр иди ки, елә илк анлардан «Једди көзәл» мәнә, ола билсин, һамымыза һаким кәсилди, ајры-ајры фрагментләрилә јох, башдан-баша, бүтүн чалыныш боју бизи кәркинлик вә һәјечан ичиндә сахлады. Көрүнүр, мусигинин руһу бизим руһумуза ујғун имиш.

Бир ил сонра, пајыз күнләриндән бириндә Гара Гарајевлә илк дәфә көрүшә билдим. Мәни онун јанына кәтирән јазмагда олдуғу «Илдырымлы јолларла» балети һаггында ондан мусаһибә алмаг, әслиндә исә бәстәкарла көрүшмәк, тағыш олмаг һәвәси иди. Консерваторијада, кичирик синиф отағында көрүшдүк. Ројалын архасында отуруб тәләбә гызла мәшғәлә кечирди. Галын шүшәли ејнәјин архасындан мейрибан, амма бир гәдәр еһтијатлы көзләр мәнә бахмагда иди.

О заман јарадычылыг үслублары барәдә кәскин мүзакирә вә мүбаризә кетдији бир дөвр иди. Мүрәккәб мусиги гејри-хәлги мусиги кими гәләмә верилди вә мусиги мүһигинин әтрафында вурнуханлар көркәмли бәстәкарлар арасында тәфригә салырдылар вә бу шәраитдән истифадә едәрәк өз зәиф, чансыз әсрләрини ишә вермәјә чалышырдылар. Али мәктәбләрдә, о чүмләдән консерваторијанын өзүндә дә Вано Мураделинин «Бөјүк достлуг» операсы һаггында УИК(б)П Мәркәзи Комитәсинин 1948 чи ил 10 феврал тарихли гәрары чанфәшанлыгга тәдрис олунурду. Мусиги әләми һәлә дә бу гәрарын әкс-сәдасы алтында инләмәкдә иди. Гара Гарајев дә буһу унутмамаг мәчбуријәтиндә иди вә буна көрә дә еһтијатлы иди. О, 1948-чи или нечә унуда биләрди? Москванын мусиги мүһитиндә Дмитри Шостакович, Серкеј Прокофјев кими даһиләр һәлә дә гамчыланмагда идиләр. О, Шостакович ки, мүһарибәнин ән ағыр илиндә, мүһасирә шәраитиндә, кечәләр Ленинград дамларында ади

јанғынсөндүрән кими кешик чәкә-чәкә даһижинә «Ленинград симфонија»сыны—7-чи симфонијаны јаратмышды вә бу әсәр халғын гәһрәмәнлығыны тәчәссүм етдирән бир символ кими Америкаја кими кеңиб чыхмышды. Бу чүр бөјүк сәнәтқары гамчылајаркән, һәр бир республикада, һәр бир вилајәтдә она ујғун оланлары да ахтарыб тапмаг «вачиб» иди ки, гәрара бизим республикада да тамам-камал чаваб верилсин. О вахт бу, чәтин иш дејилди. Һәмин дөврүн «көркәмли» сәнәтқарларындан бири өз һиддәтини белә ифадә едирди: «Гара Гарајевин, Чөвдәт һачыјевин бир сыра әсрләри... халгдан узаг вә онун зөвгүнә јабанчыдыр». Бир башгасы исә Гарајевин јарадычылығында «һәлә дә арадан галдырылмајан формализм вә халга зидд мејилләри» кәскин тәнгид едирди вә әл чәкмејәрәк көстәрирди ки, «онун әсрләри халг тәрәфиндә баша дүшүлмүр, кениш динләјичиләрә чатмыр». Вә бир чохлаы Гара Гарајевин һәтта Дмитри Шостаковичин шақирди олдуғуна көрә дә ғынајырдылар.

Партијанын «тарихи» гәрарындан беш ил кечсә дә, сәнәт әләминин башы үстүндә бу кабус јенә долашмагда иди вә Гара илә илк көрүшүмүз мәнз бу чәтин замана тәсадүф едирди, еһтијатынын сәбәби дә елә бу иди. 48-чи илин горхусу вә 37-чи илин гајытмасы горхусу вар иди вә ағызлары јуммаг үчүн, мөвзусуна рәғмән бөјүк сәнәтқарлыгга јазылмыш вә бу мөвзуда јарадычылығында јекәнә олан «Партијамыздыр» кантатасы да бу горхунун мәһсулу иди.

Мөгсәдимизи биләндән сонра бәстәкар бир гәдәр ачылышды, јени балети үзәриндә ишиндән һәвәслә данышды вә деди ки, бир нечә күндән сонра Ленинграда јола дүшүр, орада Кејнтаундан гајыдан кәминин капитаны илә көрүшмәк вә ондан Чәнуби Африка барәдә бә'зи әләвә мә'лумат алмаг истәјир. Сөһбәтимиз мараглы чыхды вә мән радио үчүн бир репортаж һазырладым. «Илдырымлы јоллар» балетиндән «Китара чалан гызлар рәгсизини Гаранын вә пианочу Јелена Тартаковскајанын ифасында (иәи әл илә Јелена, бир әл илә Гара) илк дәфә сфирә вердик. Бу мисиги парчасы да өз емоционал күчү вә дахили кәркинлијилә тә'сирли иди вә балетин Ленинградда илк тамашасындан беш ил әввәл ефирдә сәсләнишиди.

Вә илк көрүшдән сонра чох көрүшләр олду. Гарајев илә тәмас ејнилә онун мусигисинин јаратдығы тә'сир кими иди. Бу көрүшләр мәнә о гәнаәт әмәлә кәтирди

ки, бүтүн садәлијинә вә тәвәзәкарлығына бахмајараг мүсаһибим һеч дә ади инсан вә ади сәнәт адамы дејил, сон дәрәчә мараглы, һәртәрәфли мә'лумата саһиб бир шәхсдир, онун сөһбәти адама «Једди көзәл»ин мусигиси гәдәр овсунлајычы тә'сир бағышлајырды. Адыны хатырламадығым Москва журналистләриндән бири гејд едирди ки, Гарајев сөһбәтләрилә санки мүсаһибини өзүнүн електрик саһәсинә салыр. Мүбағиләсиз, бу, белә иди.

Гаранын Назим Никмәт вә Дмитри Шостакович кими нәһәнк сәнәт адамларынын рәғбәтнини газанмасы, ијирминчи јүз иллијин ән даһи бәстәкарларындан бири олан Игор Стравинскинин јүксәк гижмәтини алмасы тәсадүфи дејилди. Назим Никмәт өз пјесләринә мусиги јазмағы һәмишә Гарајевдән хаһиш едирди вә бәстәкар ириформалы әсәрләрлә мәшғул олмасына рәғмән, онун өзүнүн дедији кими, Назимин сөзүндән чыха билмирди. Алтмышыңчы илдә, «Ушагкәпчнәшр» дејилән нәшријатда чалышаркән, биз Назим илә Гараны коллективимиз илә көрүшә дә'вәт етмишдик. Нәмин көрүшдә Назимин Гараја нечә дәрин рәғбәт көстәрдијини шаһиди олдуғ. Онлар көрүш отағына кәләркән, шаир ајағ сахлајыб Гаранын биринчи кечмәсини тә'кид етди, өзүнәмәхсус јарызарафат-јарычидди деди: «Әввәлчә даһиләр, сонра бөјүкләр». Бу сөзләрдә дәрин бир никмәт варды.

Буна охшар бир мәнзәрә Гара Гарајевин 50 иллији мүнәсибәтилә Москвада, консерваторијаның бөјүк салонунда кечирилән јубилеј кечәсиндә олду. Кечәдә бәстәкарын әсәрләри чалынырды вә һеч бир чыхыш, тәбрик јох иди, чүнки јубилјар өзү белә истәјирди. Сәһнәјә чыхыб отурмағ, тәбрикләри динләмәк онун үчүн чансыхычы вә ағыр иди, буну јубилејдән бир аз әввәл өзүндән дә ешитмишдим. Гара тамашачыларың арасында иди. Бу кечәдә илк дәфә олараг бәстәкарын скрипка илә оркестр үчүн концерт ифа олунурду, чалан Леонид Коган вә Јевкени Светлановун оркестри иди. Рудолф Баршанјын камера оркестри исә Үчүнчү симфонијаны чалды. Кечәнин елә бир тәнтәнәли јери кәлиб чатды ки, бөјүк салону алгышлар бүрүдү. Намы әл чалырды, амма тәкчә бир инсан—Дмитри Шостакович өз даһи шакирдини ајағ үстә алгышлајырды.

Бу ики һадисә ајры-ајрылығда баш версә дә, бунларын арасында үзви бир әлагә варды.

Чалышдығым Азәрбајчан телевизиясынын телефилм бирлијинин јарадычы групу о күн јубилеј кечәсини лентә алды. Кечә баша чатдығдан сонра Гара фәјдә мәнә

јанашыб бүтүн чәкилиш группуну банкетә кәтирмәји хаһиш етди. Бу вахт фотограф көзләнилмәдән шәклимизи чәкди. Бу һадисәдән бир нечә вахт сонра Гарајевин шакирди олан Хәјјам Мирзәзәдә (инди консерваторијада профессордур) мәнә зәнк вуруб деди ки, Гара сәни ахтарыр вә мән дә онун евинә кетдим. Гара Москвада чәкилән шәклиң архасыны көстәриб ушаг севинчилә деди: «Бах, түркчә јазмышам». «Латын әлифбасы» илә демәк истәјирмиш, амма јаддашынын һансы кушәсиндә исә «түркчә» сөзү галмышды.

Гараны вә онун мусигисини севәнләрдән фәргли олараг, бәстәкар өз јарадычылығына сон дәрәчә тәләбкарлығла јанашырды. Тәклары севмирди. Јаздығы әсәр онун үчүн артыг кечмиш иди. Јени фикирләр чәтин, әзаблы ахтарышлар демәкди. Низаминин ики дастаныны—«Лејли вә Мәчнуңу» вә «Једди көзәл»и мусиги илә бәзәдикдән сонра, јадындадыр, дејирди ки, шаирин бүтүн поемалары мөвзусунда мусиги јазмағ истәјир. Бир анлыға тәсәввүр едәк ки, о «Искәндәрнамә»ни дә, «Сирләр хәзинәси»ни дә, «Хосров вә Ширин»и дә бәстәләјәјди, онда бизим мусиги хәзинәмиз нә гәдәр зәнкин оларды. Амма гисмәтиндә јох имиш. Бизим дә гисмәтимиздә.

Буна сәбәб, чох ола блсин ки, һәмин чәтин, әзаблы ахтарышлар иди. Шүбһәсиз ки, бәстәкар өз арзуларыны аңчаг јени ифадә васитәләрилә, јени сөзлә ифадә етмәк истәјирди.

Сәбәб чох иди.

Алтмышыңчы илләрин әвәлләриңдә Гара Гарајев Америкаја сәфәр етди. Бу вахт о, мәшһур чаз устасы Лундстремин хаһишилә чаз вә симфоник оркестр үчүн концерт јазмағ фикринә душмүшдү вә онун дүшүнчәсинә көрә, чазын вәтәни олан Америкаја сәфәр бу јарадычылығ ишинә тәкан вермәли иди. Амма әксинә олду. Сәфәрдән гајытдығдан сонра Гара деди ки, мән Америкада чаз мусигисини нечә јазмағы јох, нечә јазмамағы өјрәндим. Бу, онун јүксәк сәнәт гаршысындакы е'тирафы иди вә өзүнә сон дәрәчә јүксәк тәләблә јанашмасыны нүмајиш етдирди. Америка тәкчә чаз илә гуртармырды. Бурада о, Игор Стравински илә көрүшмүшдү вә бу бөјүк бәстәкар да она дәрин тә'сир бағышламышды. Нәмин көрүш, зәнинмчә, Гарајевин јардычылығында мүәјјән гәдәр фасиләјә сәбәб олду. Узун ахтарышлардан сонра Үчүнчү симфонија вә Скрипка илә оркестр үчүн концерт јаранды. Тамам јени үслубда јазылан бу әсәрләр сәнәт адамлары тәрәфиңдән јүксәк гижмәтләндирилди, әсә

динләјичиләр дә бәстәкарын јени сөзүнү севинчлә гаршыладылар. Чүнки, бүтүн јарадычылығы боју һәр чүр тәкрардан гачан, һәр чүр архајынлашмагдан узаг олан, даим һәрәкәтдә олмағы өзүнүн јарадычылығы кредосу һесап едән Гарајевдән өтрү бу, тамамилә тәбии һал иди. Һәм дә бәстәкар мусигини мусиги хатиринә јазмырды, өз дәрин дүшүнчәләрини сөјләмәк үчүн мусиги онун әлиндә бир васитә иди. Үчүнчү симфонија да буну сүбут едир. О, бу барәдә белә дејирди: «Бу әсәрдә әјләнчә ахтармаг олмаз». Бу, фикирләр, дујғулар, арзулар, халгымызын тәлејини тәсвир едән симфонија иди. Муғамларымыз, Фүзулинин, Сабирин, Рәсулун ше'рләри кими, Гарајев мусигиси дә диггәт чәмлији тәләб едирди.

Бәстәкарын әлли иллијинин тәсадүф етдији заман— сәнәт әләминдә һәлә јахшыи заман иди.

Сонра исә заман ајаг сахлады...

Гара Гарајев өмрүнүн сон бир нечә иллини Москвада јашады, она илһам верән, әсәрләринин мајасыны тәшкил едән Азәрбајчандан аралы дүшдү. Доғма јурддан узаглашмасынын, узун фасиләләрдән сонра ара-сыра Бакыја гајытмасынын, өзү дә аз гала гонаг кими кәлмәсинин сәбәбләри, мәнчә, һеч дә ағыр хәстәлији дејилди. Бунун сәбәбләри даһа дәринләрә кедирди. Бу сәбәбләрдән эн башлычасы, ујғулаша билмәдији дурғунлуг дәврүнүн көзү ачышдыран үфунәтли, гејри-јарадычы һавасы иди. Гара һәмин илләрин тәләбләрилә јашамаг игтидарында дејилди. Бурада шаирин бу мисралары јада дүшүр: «Доғдаглара јапышмыш тәбәссүм. Бугәләмунлар. Тәчрүбәли мејмунлар. Гара гатыг. Ағ гурум... Мәгсәдли алгышлар. Инсан гәлбинин бош олдуғу анлар... Доғруја бәнзәјән јаланлар...»

Вә мәнчә, Гаранын доғма јурдда јашамамасы онун республикамыза дәрин сирајәт едән дурғунлуға вә онун сәнәтә кәтирдји мәнфи тә'сирә пассив протести иди.

Будур, һәмин әһвал-руһијәни тәсвир едән вә бәстәкарын јетмиш икинчи ил ијулун 10-да күндәлијә јаздығы сәтирләр: «Өмүр кечди вә онун бөјүк бир һиссәси бош шејләрә вә икинчи дәрәчәли ишләрә сәрф олунду. Еләдир вә мәсәлә бурасындадыр ки, бүтүн бунларын һамысы мүсбәт нәтичәләрә кәтириб чыхармады. Һејф... Даһа нә көзләмәк олар? Ев дүзәлтмәк, јохса мадди инама малик олмаг? Әкәр өмүр кечибсә, бүтүн бунлар нәјә кәрәк, ирәлидә исә јахшы һалда—өлүмдүр, пис һалда исә—эзаблы хәстәликләр. Һејф... Амма нә етмәк олар?..»

Бу гәдәр зәнкин јарадычылыг һәјаты јашамыш инсанын е'тирафлары...

Инди, нечә илләр кечәндән сонра ајдын олур ки, Вәтәндән ајры дүшдүјү үчүн Гара хиффәт едирмиш. Буну, оғлу Фәрәч белә сөјләјир: «Атам мәнән сорушду ки, бизә верилән мәнзилдән дәниз көрүнүрмү? Көрүнүр, дедим. Кетмәк лазымдыр, деди. Кедәрик, балконда отуруб чај ичә-ичә дәнизә бахарыг, бүтүн ағрыларым кедәр».

Фәгәт, о, Бакыја гајыданда бәдәндә чан јох иди.

Халг ону әбәди мәскәнә әли: үстә апарды.

Гараны әзәмәтли, гәләбәлик бир издиһам дәфи етди. Фәхри хијабанда ајаг басмаға јер јох иди. Һамы кәлмишиди. Бу вахт гочаман бәстәкарымыз, бир вахтлар радиода биркә чалышдығымыз Закир Бағыров (һәм дә Гаранын гудасы) мәнә јанашыб деди:

— Бу һәмин Гарадыр ки, 48-чи илдә тәнгидчиләрдән бири дејәндә ки: «Јолдаш Гарајевин јарадычылығы халга зиддир», рәјасәт һеј'әтиндә әјләшән мәшһурлардан бири (Закир адыны чәкди, мән чәкмирәм) әсәбиликлә нәтигин сөзүшү кәсди: «Сән һәлә она јолдаш да дејир-сән?!»

Әслиндә, дүз сөз имиш. Гара анчаг өз фикирдашларынын јолдашы иди, онун идракыны анламајаңлара јолдаш ола билмәзди. Вә әслиндә «јолдаш» сөзү Гараја ујғун кәлмәән бир сөз иди. Һеч бу күн дә академик, проффессор, лауреат вә санр адларын да елә бир әһәмийәти галмамыш. Онун үчүн. Һәм дә бизин үчүн. Амма тарихин вә бизин, бир дә јени кәлән нәслин јаддашында бир ад галачагдыр: Гара Гарајев! Һеч шүбһә јохдур ки, бу ад Азәрбајчан халгы илә бирликдә дүңја дурдугча јашајачаг!

*«Азәрбајчан» гәзети,
5 феврал 1993 ил.*

ДИДӘРКИН САЛЫНМЫШ ШАИРИМИЗ

Бир нечә ил бундан әввәл Алмас Илдырым адлы вәтәнпәрвәр, милли руһлу бир шаиримизин олдуғундан хәбәрсиз идик. Ону бизә ким танытды? Мүнһенин «Азадлыг», Анкаранын «Түркијәнин сәси» радиолары. Амма демәк олмазды ки, ону Азәрбајчанда һеч кәс танымырды. Таныјанлар вар иди, лакин онлар Алмас Илдырым

анлајышыны өзләрилә гәбрә апардылар вә ондан бир кәлмә дә бәһс етмәдиләр. Хүсусән шаир јолдашлары. Ону, вәтәни Азәрбајчанда чап етдирмәк тәшәббүсүндә олмадылар вә онун адынын үстүндән сүкутла кечдиләр. Бунун да сәбәби ајдын иди—чох исте'дадлы шаир иди, чох «шаирләри» көлкәдә гоја биләрди, һәм дә онун бәдбәхт тәлеји үчүн сучлары варды.

Бәс нечә олду ки, биз Чавиди, Мүшфиги, Әһмәд Чавады вә бу кими милли шаирләримизи таныдығымыз һалда, Алмас Илдырымы дујмамышыг? Буна башга бир сәбәб, мәнчә, Алмас Илдырымын даһа чошғунлуғу, даһа горхмазлығы, даһа зијадә вәтәнсевәрлији олмушдур, буна көрә дә ону даһа еркән «горхулу бир дүшмән» кими доғма јурдундан гопарыб дидәркин салмышлар, әввәлчә Дағыстана, ордан да Түркмәнистана сүркүн етмишләр ки, онун чешмә кими чағлајан сәсини сусдурсунлар. Вә онлар буна мүвәффәг олмушлар. О, һәсрәт, нискил долу нәғмәләрилә бүлбүл кими өтәркән, биз бәрк чәкилмиш дәмир пәрделәрин архасындан онун мәғрур, ејни заманда јахыб јандыран инчә поетик сәсини ешидә билмәмишик. Һалбуки, бу вахт о, инсан гәлбини дешиб кечән, ону риггәтә кәтирән вә көз јашлары төкдүрән белә ше'рләр јазырды:

Һаны мәни күл гојунда доғуран,
Хәмирими көз јашыјла јоғуран,
Бешијимдә «лајла балам» чағыран,
Азәрбајчан, мәним вахтсыз анам ој,
Нечә илдир һәсрәтинлә јанам ој...

Бәс Алмас Илдырым кимдир?

Шаирин бу ил Түркијә пәјтахтында Азәрбајчан күлтүр дәрнәји тәрәфиндән бурахылан «Икидләрә сәсләниш» китабындакы үч өп сөзүндән бириндә Фејзи Ағүзүм јазыр: «1907-чи илдә Азәрбајчанын Бақы шәһәриндә дүнјаја көлән Алмас Илдырымын әсл ады Илдырым, айла ләгәби исә Алмасзадәдир. Атасы Әбдүлмәһәммәд, апасы исә Нисә ханымдыр. Һәр икиси Бақынын Гала кәндиндәндир».

Кечән әсрин ахырларында вә бизим әсрин әввәлләриндә Бақыда сәнаје вә тичарәтин сүр'әтли јүксәлишилә әлағәдар шәһәрә бөјүк ахын вар иди. Абшерон кәндләриндән дә көч едәнләр чох иди. Илдырымын атасы Бақынын Чәмбәрәкәндиә көчәрәк тичарәтлә мәшғул олмаға башламышды. Әслиндә, Чәмбәрәкәнди Абшерон кәндлиләри салмышдылар. Илдырым да 1907-чи илдә бурада дүнјаја кәлмишдир.

Алмас Илдырым јенијетмә олса да, Азәрбајчан Демократик Республикасынын јарапышыны дуја билмиш вә онун сүгутуун ачысыны бүтүн өмрү боју дәриндән јашамышдыр. 1925-чи илдә орта тәһсилини баша вураркән, о, артыг Азәрбајчанын милли шаирләри Әһмәд Чавадын, Һүсеји Чавидини вә Чәфәр Чаббарлынын әсәрләриндән фајдаланыр вә илһамланырды. Азәрбајчанын бүтүн вәтәнпәрвәр кәпчлији кими, Әһмәд Чавадын аловлу поезијасы ону чушә кәтирди.

Ағыр заманлар иди, фикир, дүшүнчә тәғиб олунурду. Өз дүшүнчәси олап кәпч Илдырым орта тәһсилини битириб Бақы университетинин шәрг әдәбијјаты факултәсинә дахил олду, лақин чох кечмәдән ону «атан тачирдир» дејә университетдән кәнар етдиләр. Бу елә бир заман иди ки, гурулуша «зидд» сајылан зүмрәләрин тәкчә өз нүмајәндәләри дејил, онларын өвладлары да мәтрумијјәтә дүچار олурдулар.

Алмас Илдырым ачыг фикирли кәпч әдәбијјатчы кими гурулушун «ајыг-сајыг» кешикчиләрини дәрһал дүјүг салды. Пролетар јазычылар чәмијјәтинин сәдри Мустафа Гулијев (өзүнүн башына нә кәлди!) һиддәтлә јазырды: «Јазычылар арасында мүсаватчылара ашиг вә Түркијә чавушларынын һәгиши шакирди булунап Алмас Илдырымын јер алмыш олдуғу мејдана чыхмагдадыр. Булар Әһмәд Чавад вә Һүсеји Чавидләрин јолчусудурлар. Милли әдәбијјат јаратмаг мәгсәдилә гәмли мәрсижәләр јазап бу кими кәпч шаирләрдән әдәбијјатымызы тәмизләмәлијик».

Алмас Илдырым бу дамғаны алдыгдан сонра дәрһал јазычылар чәмијјәтиндән харич едилди вә онун иши КПУ-ја (кечмиш дахили ишләр комиссарлығына) вәрилди, беләликлә дә халгын көзәл шаиринин мәшәггәтли күнләри вә илләри башланды. Илдырымы Дағыстана сүркүн етдиләр вә ики ил о, доғма Азәрбајчандап ајры јашамаг мәчбуријјәтиндә галды. Әслиндә исә, шаир әбәди олараг вәтәндән ајры дүшдү.

Дағыстанда галдығы ики иллик сүркүндә онун шаирлик илһамы сөнмәди, ше'рләри Дағыстанын јүзләрлә вәтәнпәрвәрләринин әлләриндә долашды. Бу елдә шаирә рәғбәт бәсләјәнләр чох иди. Шаир орада:

Доғма јурду тәрк едиб атылдым дијар-дијар,
Көрмәдим кәпч өмрүмдә јашаначаг бир баһар.
Дөндү һән дүшман олду, дост дејилән һәр нә вар,
Сән кәя өз достлуғунда мөһкәм дајан, а дағлар...

Оф... Бақы, бу айрылыг мәнә өлүмдән бәтәр.
Ичимдә јашатдығым гәриб бүлбүлүн өтәр
Сән бу гызыл ујуја бунча јатдығын јетәр.
Артыг ојан, а дағлар, артыг ојан, а дағлар!..

Бир күн кәлир гошараг јурдумун һарајына,
Мән атәш едәчәјәм дүшманын сарајына
Нә дүшәр јурду кетмиш бир икидин пајына:
Ја шәрәфли истиглал, ја гызыл ган, а дағлар!..—

дејәрәк үрәкләри парчалајырды.

О заман шаирин бу кими ше'рләри «Дағлара сәслә-
ниркән» ады алтында бир китаб кими нәшр едилмиш,
лакин «әксингилаби» фикирләри дашыдығы үчүн гада-
ған олунмуш вә тиражы мүсадирә едилмишдир. Бундан
сонра ону Дағыстанда белә галмаға гојмамышлар. Түрк-
мәнистана сүркүн етмишләр. Әслиндә, бу сүркүнләр
түрк дүнјасыны танымагда шаирә көмәк етмиш вә онун
бу бахымдан дүнјакөрүшүнү кенишләндирмишдир.

Ашгабадда икән ону Гафгаздан вә Ирандан кәлмиш
түрк ушағларынын охудуғу мәктәбә мүдир тә'јин етмиш-
ләр, лакин бурада да КПУ ону нәзәриндән јайындырма-
мышдыр, ону өз јолундан сапдырмаға чалышмышдыр.
КПУ Әкбәр Руһи адлы бир нәфәри Ашгабада көндәрә-
рәк она Алмас Илдырымын бүтүн јазыларыны тәдгиг
етмәји тапшырмышды. Әкбәр Руһи белә бир пәтичә чы-
харыр: «Алмас Илдырымын Азәрбајҗанда, Дағыстанда
көз ачмаға гојмадыр. Фәгәт бурада о, раһатлыг тап-
мыш, истәдијини јазыр. Артыг буна мејдан вермәјәчә-
јик. Алмас Илдырым кәнчдир. Бизим тәрәфимизә кеч-
мәси үчүн имкан вар. Әкәр кечмишиндән ваз кечәрсә,
садәчә сөздә дејил, ишдә дә бизимлә бир оларса, башга
мәсәлә, јохса бизим һүчумларымыза синә кәрмәлидир».
Даһа сонра Әкбәр Руһи 1932-чи ил августун 10-да «Зәһ-
мәт гәзетәси»ндә јазырды: «Алмас Илдырым идеолоки-
јамыз үчүн зәрәри бир инсандыр. Бизә инанмаг шәр-
тилә арамызда галмаг диләјиндә исә, бу арзусуну мәт-
буат васитәсилә билдирмәлидир».

Вәзијәт белә иди—Илдырым үчүн ики јол варды: ја
Әкбәр Руһинин тәләбләрини јеринә јетирмәк, бүтүн про-
летар јазычылары илә бирликдә «аддымламаг», ја да өз
идеалына садиг галмаг.

Илдырым икинчи јолу сечди вә Ашгабадда евләндији
азәрбајҗанлы гызы Зивәр ханым вә үч ајлыг оғлу Азәр
илә бирликдә 1933-чү илин ијунунда Ирана кедән бир
гачаг карванына гошулду, фәгәт бир күн сонра бу кар-
вандан ајрылараг пијада, мин бир әзабла Иран һүдуд-

ларына чатды. Сәрһәддә иранлылар ону тутуб 25 күн
һәбсә атдылар. Шаирә часус дамғасы вурараг она ишкән-
чәләр вердиләр, синәсинә гәдәр саатларла сојуг сујун
ичиндә сахладылар. Бу ишкәнчә һәмишәлик олараг онун
сағламлығына зәрбә вурду, бөјрәкләри сағалмаз хәстә-
лијә тутулду. Елә бу хәстәликдән дә 1952-чи ил јанва-
рын 14-дә вәфат етди.

Иранда оларкән, бу өлкәнин сијаси аб-һавасы она
хош кәлмәди. О, бурада өзүнү һәдсиз гәриб һесаб едир-
ди. Буну о, «Азәрин дуасы» ше'риндә белә ифадә едир:

Һәсрәт галыб доғма јурдун назлы, мүшфиг гучағына,
Көзләр јашлы, бојун бүкүк вәтәнсимзи өләчәјәм?..
Көз дикәрәк јад елләрин шәфа вермәз очағына,
Бөјлә гәриб бир парчачыг кәфәнсимзи өләчәјәм?..

Шаир бу гәриблијә дөзә билмәјәрәк Түркіјә—«түрк
дүнјасынын јекәнә мүстәгил вә азад галасы» олан бу
өлкәјә чан атырды. Елә һәмин 1933-чү илдә Шәрғи Ана-
долуја кәлди, өмрүнүн ахырына кими мүхтәлиф гәзалар-
да инзибати вәзифәләр дашыды. Түркіјәдә кечән 17 ил-
лик өмрү боју мүхтәлиф гәзет вә журналларла әмәкдаш-
лыг етди, ше'рләрини «Боғулмајан бир сәс» адлы кита-
бында нәшр етдирди. Бундан әләвә онун «Азәрбајҗан
маһнылары» адлы бир мәчмуәси дә мөвчуддур.

Алмас Илдырымын нәсли инди Түркіјәдә јашамаг-
дадыр. Бүтүн әзијәтләрини биркә бөлүшдүрән Зивәр ха-
ным Истанбулда олур. Бәләкдә икән атасы вә анасы илә
тә'ғибдән гачан бөјүк оғлу Азәр атасынын арзусу илә
мәдән мүнәндиси олмуш вә инди Истанбулда бу сәһәдә
чалышмагдадыр. Бу ил о, илк дәфә Азәрбајҗана кәлмиш,
Шүвәланда әмиси вә гоһумлары илә көрүшүшдүр. Иал-
буки чәми бир-ики ил әввәл бу гоһумларын бир-бирин-
дән хәбәри јох иди. Зәманә белә иди.

Мән дә Азәрлә көрүшдүм. Илк дәфә Бақыда, сонра
да Истанбулда. Азәрин сөјләдијинә көрә, тәһсил алмаг
үчүн Алманијаја кетмәјинә Азәрбајҗан истиглалынын
көркәмли мүбаризләриндән бири олан Мирзәбала Мәм-
мәдзәдә јахындан көмәк етмишдир. Азәр Елмас Истан-
булун көзәл бир јериндә—Мәрмәрә дәнизинин лап саһи-
линдә арвады вә ики оғлу—Илдырым вә Сәлчугла бир-
ликдә јашајыр. Алмас Илдырымын икинчи оғлу Араз
атасынын јолу илә кетмиш, шаир олмушдур. Үчүнчү оғ-
лу Одган Истанбулда такси шоферилдир. Дөрдүнчү оғлу
Бакуһан да шофердир, фәгәт Гәрби Алманијада өлкә-
ләрарасы автобус паркында чалышыр.

Алмас Илдырым вә оуну нәслинин һәјат јолу бир романа вә ја филмә мөвзу ола биләр ки, бүтүн бунлары кичик бир мөгаләдә җһатә етмәк мүмкүн дејил.

Алмас Илдырым мәшәгәтли бир һәјат јолу кечсә дә, онун доғма Азәрбајчана мәнһәббәти сөнмәмиш вә о, ана Вәтәнин истигбалына дәрин бир үмид бәсләмишдир:

Сән алдырма ичимдән јаралыјам, јаралы,
Бураг кечсин кәнч өмрүм фыртыналы, боралы.
Мән билирәм, сонунда чыхмам үзү гаралы.
Јурдумун кәнчләринә үмидим, иманым вар.

1990 ил.

БАҚЫ 14 МИН ЈАШЫНДА

Инсан һәјата көз ачаркән вә бөјүүб боја-баша чатаркән јашадығы јерин адилијинә алышыр, чох вахт нә онун көзәллијинә, нә дә тарихинә варыр—бунун үчүн бир бәләдчи олмалыдыр ки, сәнин һансы мөкәнда јашадығыны сәнә анлатсын. Мәним үчүн илк дәфә белә бир бәләдчи Сара ханым Ашурбәјли олмушдур—онун отуз ил әввәл нәшр едилмиш «Орта әсрләр Бақы тарихи очеркләри» китабы. О вахт бу китаб чох марагла гаршыланды, чүнки чохларымыз јашадығымыз шәһәрин вә пајтахтымызын тарихиндән бихәбәр идик. Диггәти чәлб едән икә шәһәр тарихинин бөјүк әксәријјәтә мә'лум олмајан һадисә вә фактларынын тәсвири иди вә бу тәсвирләр өз гејри-адилијилә чохларыны һејрәтә салмышды. һејрәтә кәтирән сәбәбләрдән бири Степан Разинин Азәрбајчанын саһил шәһәрләриндә, хүсусән Бақы әтрафындакы вәһшиликләри иди. Охучуја мә'лум олмајан бу һадисәни алтымышынчы илләрдә јазмаг бөјүк чәсарәт вә вәтәндашлыг гејрәти тәләб едирди. Вә о вахт биз билмирдик ки, Сара ханым кимдир, бу әсәрнин баша вурана кими нә гәдәр әзаблы јоллардан кечмишдир, нефт саһибкары атасы Балабәј, гардашы вә әри отуз једди гурбаны олмуш вә бу сәбәбдән нә гәдәр зилләт чәкмиш, буна рәғмән елмә олан еши сөнмәмиш, бүтүн кәнч өмрүнү архивләрдә кечириб ахтарыш шөвгү илә јашамышдыр. Бир дә ону билмирдик ки, Сара ханым ијирминчи илләрин әввәлләриндә Истанбулда франсыз коллечиндә охумуш, вахтилә өз дајәсиндән алман дилини өјрәнмиш, Истанбулда јашајаркән атасынын досту олан Мәммәд Әмин Рәсулзадә онларын евинә кәлиб кетмиш вә кичик Саранын тәһсилинә мараг кәстәрәрмиш. Онлар Истанбулдан јола дүшәркән Мәм-

мәд Әмин евләринә кәләрәк: «Сизи лимандан јола салмајачағам, чүнки сизин үчүн пис олар» демишдир. Сонрадан, Бақыја гајытдыгда, университетдә тәһсил аларкән әрәб вә фарс дилләрини нечә өјрәнмиш вә јүксәк тарих ихтисасына јахын бурахылмадығы үчүн бу дилләри билмәк онун нечә дадына чатмышдыр. һәм дә узун јарадычылыг фәалијјәти дөврүндә «бөјүк вә бағышланылмаз күнаһлар» ишләдәрәк марксист-ленинчи методолокијаја әсасланмамышдыр. Бу «сучун» мугабелиндә јорулмадан чалышмыш, јухарыда бәһс етдијимиз «Орта әсрләр Бақы тарихи очерки», «Ширваншаһлар дөвләтинин тарихи», Азәрбајчан—Һиндистан тичрәт әлагәләринин тарихи кими капитал әсәрләрини јаратмышдыр.

Мүәллиф Бақы тарихи һагғында алтымыш дөрдүнчү илдә чыхмыш вә VIII—XIX әсрләри җһатә едән биринчи китабына јени фактлар әлавә едәрәк «Бақы шәһәринин тарихи» аадлы 400 сәһифәдән артыг јени китабыны узун кешмәкешләрдән сонра нәһәјәт бу јахынларда чап етдирмәјә наил олмушдур.

Академик Зија Бунјадовун редаксијасы илә чыхмыш бу дәјәрли әсәр охучуја зәнкин материал верир. Мүәллиф археоложи вә епиграфик материаллаары јенидән нәзәрдән кечирәрәк Бақы шәһәринин социал-игтисади һәјатынын кениш мәнзәрәсини кәстәрир, сон арашдырмалара әсасланараг шәһәрин тарихинин ерамыздап 12 мин ил әввәл башландығыны мүәјјәнләшдирир. Бу тарих кәстәрир ки, Бақынын тәмәлинин гојулмасы Гобустандакы тајфаларын мәскәнләринин јаранмасы илә үст-үстә дүшүр, демәли, гејд олунап кими ерамыздап 12 мин ил әввәлә кедиб чыхыр.

1191-чи илдә баш верән зәлзәлә нәтичәсиндә пајтахты Шамахыдан Бақыја көчүрүлән Ширваншаһлар дөвләтинин бу шәһәрдәки фәалијјәти китабда кениш әкс олунар, шәһәрин монгол истиласына мәрүз галмасы, гејри ишғалчылар тәрәфиндән зәбт олунамасы барәдә мараглы сәһифәләр дә вар. Билдијимиз кими, тарих дәгирилик вә объективлик тәләб етдијиндән, Сара ханым бурада да өз јарадычылыг кредосуна садиг галмыш вә бу мәсәләдә сырф елми әсаслара дајанмышдыр. «Марксист-ленинчи методолокија» мүәллифин јарадычылыг үслубуна јад олдуғу кими, о, сахта вәтәнпәрвәрлији дә габул етмир. Бу чәһәтдән, Сәфәвиләрин Ширваны, хүсусән Бақыны тутмасы мүәллиф тәрәфиндән объектив ишыгландырылыр вә биз һадисәләрин кениш мәнзәрәсилә таныш олуруг. Әмир Тејмуруч оғлу Шаһрух илә достлуг

мүнасибәтләри ярадан Ширваншаһ Хәлилуллаһ пайтахтыны Бақыя көчүрдүкдән сонра һакимијјәт башында дурдуғу 50 ил мүддәтиндә Ширван өзүнә кәлмиш, онун шәһәрләриндә, хүсусән Бақыда бөјүк абадлыг ишләри апармышдыр. Китабда гејд олунур ки, Ширваншаһлар дәвләтинин динч дөврү Хәлилуллаһын вариси вә оғлу Фәрруһ Јасәрин заманында баша чатды—бу вахт Сәфәви нәслиндән олан шејх Чунејд вә онун оғлу шејх һејдәр Ширванын үстүнә һүчума кечмишдиләр. Бу һүчумлар заманы Чунејд дә, һејдәр дә өлдүрүлмүшдүр. Бундан сонра, 1499-чу илдә Сәфәви дәвләтинин бандыг Исмајыл Сәфәви Ширвана сәфәрә чыхмыш, 1500-чи илдә Шамаһыны әлә кечирмишдир. Исмајыл әсир алдығы бүтүн ширванлылары өлдүрмүш, беләликлә бабасынын вә арасынын ганыны алмышдыр. 1501-чи илдә шәһәр әһалисинин гәһрәманчасына мүдафиәсиндән сонра Бақы да зәбт едилмишдир. XVI әсрин тарихчиләри Хандәмир вә һәсән Румлуја әсасланараг мүәллиф шәһәрин гәһрәманчасына мүдафиәси, алынмасы вә гарәт олунмасы барәдә марағлы фактлар кәтирир. Сәфәви нәсилләринин Ширвана һүчумлары сонракы илләрдә дә давам етмиш вә бу мүдаһиләләр нәтичәсиндә XVI әсрин ахырына јакын Ширваншаһлар сәлтәнәтинә һәмишәлик сон гојулмушдур.

Биринчи китабда олдуғу кими, мүәллиф Степан Разинин Иран, Азәрбајҗан, хүсусән Абшерон вә Бақы сәһилләринә һүчум барәдә мүфәссәл мә’лумат верир. Китабда көстәрилир ки, бу һүчумлар нәтичәсиндә Разин һәмий јерләри талан етмиш, хејли әһали гырмышдыр. О, Мантаға кәндииндә 150 киши, гадын вә ушагы әсир етмиш, 7 миң гојуну оғурлајараг Чилив (Жилој) аласына апармыш, өз араларында бөлмүшдүр. Разинин 1200 пәфәрдән ибарәт гулдур дөстәси 1667-чи илдә Азәрбајҗанын бир сыра шәһәрләринин дағымыш, чохла әсир көтүрмүшдүр. Бу әсирләрин арасында јерли ханлардан биринин гызы вә оғлу да вар имиш. Русија ордусунда гулуг едән вә әслән һолланд олан Лүдвиг Фабрисусун гејдләриндән көрүңдүјү кими, Разин бу көзәл хан гызыны өзүнә арвад едәндән бир ил сонра ону Волганын голу Јаик чајына атымышдыр. Сара ханым Ашурбәјли белә һесаб едир ки, сәһбәт Сәлјан ханынын гызындан кедир. Чүнки 50 ил сонра Салјан султаны һәсән бәјин арвады Кәбулә ханым I Пјотрун забитләрини гонаг чағырараг онлары гырдырмыш вә беләликлә күнаһсыз хан гызынын интигамыны алмышдыр. һәмий Лүдвиг Фабрисусун јаздығына көрә Разинин башчылыг етдији казаклар

Иран шаһы илә әдавәти олан чар Алексеј Михајловичин фитваси илә Ирана вә гоншу әјаләтләрә басғын етмишләр.

Китабда I Пјотрун Азәрбајҗана һүчуму вә 1723-чү илдә Бақыны тутмасы барәдә мүфәссәл мә’лумат верилир. I Пјотрун сијасәтинә көрә, Бақы вә онун рајонлары христианларда, әсасән ермәниләрлә мәскуулашдырылдыр. Чар өлүмүндән азча әввәл, 1724-чү ил нојабрын 10-да ермәниләрин 4 һүмајәндәсини гәбул етмиш вә бу ермәниләр онларын халгына Хәзәр сәһили әјаләтләриндә мәскуулашмаға јардым етмәсини хәшиш етмишләр. һәмий күн I Пјотр ермәни патриархы Исаја вә бүтүн ермәни халгына фәрман тәгдим етмиш, онларын Килан, Мазандаран, Бақы вә Дәрбәнддә мәскуулашмасына ичәзә вермишдир. Бу барәдә рус кенералларына әмр дә көндәрилмиш вә мәсләһәт көрүлмүшдүр ки, ермәниләрә вә дикәр христианlara һәр чүр јардым көстәрилсин, лазым кәләрсә јерли әһали сыхышдырылыб чыхарылсын. Чох тәәссүф ки, тәдгигатчылар тарихин бу сәһифәләри үзәриндән сүкутла кечмишләр вә ја Сара ханымын үч ил әввәл бир интервусундә дедији кими, «XVIII әсрин биринчи јарысында Азәрбајҗаны, о чүмләдән Бақыны тутмуш I Пјотр ордусунун истиласыны алимләримиздән бә’зиләри аз гала тој-бајрам кими тәсвир едирләр». Разини вә башқаларыны да һәмчинип.

Китабда археоложи мәһбәләр әсасында Абшеронун вә Бақынын лап гәдим мәһзәрәси, шәһәрин јаранмасы тарихи вә адынын әмәлә кәлмәси мәсәләләри арашдырылдыр. Мүәллиф VII—X әсрләрдә Бақынын сијаси тарихини, әрәб хәлифәләринин һөкмиранлыгы алтындакы дөврүнү, Ширваншаһларын һакимијјәтинә кечмәсини, һабелә Абшерон вә Бақынын итисади һәјәтыны, нефт вә дуз чыхарылмасыны, сәһәткарлыгыны вә тичарәтин вәзидәтинини, шәһәрин идарә олунмасыны, социал мүнасибәтләри вә мәдәнијјәтинин тәсвир едир.

Бақынын тарихини тәдгиг едәркән Сара ханым, иштәр сәдәдә бәһс олунан бу китабда 8 дилдә јазылмыш мәһбә вә әдәбијјата әсасланыр. Шәһәрин Ширваншаһлар, Сәфәвиләр вә ханлыг дөврү хүсусән кениш ишыландырылыр, XI—XVI әсрләрдә архитектура, елм, әдәбијјат вә ишчәсәнәт мәсәләләринә бөјүк јер верилир вә мүәллиф бизи он доғгузунчу әсрин биринчи јарысына кими кәтириб чыхарыр.

Китабда мараг доғуран чәһәтләрдән бири дә Ашур хан Әфшарын 250 ил әрзиндә давам едән кенеалокија-

сыдыр ки, мүүллифин өзү дә һәмнин нәслин нүмајәндәсидир. Мәнбәләрдән мә'лумдур ки, Азәрбајчанда 7 әсас гәдим түрк тајфасы олмушдур. Бунлар Шамлу, Румлу, Гачар, Әфшар, Зүлгәдәр, Устачлы, Тәкәли тајфалары иди. Надир шаһын гоһуму олан Ашур хан Әфшар Абшеронда бир нечә кәнди, о чүмләдән Сабунчу, Забрат; Сарај, Әһмәдли вә диқәр кәндләри шаһын һәдијјәси кими алмыш вә Абшеронун дүшмәнләрдән горунмасыны өз өһдәсинә көтүрмүшдүр. Бакы чаризм тәрәфиндән ишғал едилдикдән сонра рус мә'мурлары әһалини сијаһыја алмыш, ханлыглар ләғв олундуғуна көрә, Ашур ханын нәсилләри бәј вә дворјан кими гејдә алынмыш, бу күнә кими Ашурбәјлиләр вә Ашурбәјовлар кими јашамагдадырлар.

Азәрнәшр тәрәфиндән бурахылмыш «Бакы шәһәринин тарихи»ндә мүүллиф адындан гыса киришдә көстәрилир ки, бу китаб тарихчиләр, шәргшүнаслар, али мәктәб мүүллимләри вә тәләбәләри үчүн нәзәрдә тутулмушдур. Лакин әлавә олараг гејд етмәк лазымдыр ки, һәмнин китаб Вәтән тарихинә мараг көстәрән һәр кәс үчүн сон дәрәчә мараглы бир вәсаитдир вә онун мүүллифи әзабкеш вә јорулмаз Сара ханым Ашурбәјли һәр чүр тәшәккүр вә миннәтдарлыға лајигдир.

*«Халг гәзети»,
17 март 1993 ил.*

Һачы Әлиһејдәр оғлу һачыјев 1925-чи ил февралын 18-дә Бакыда доғулмушдур. Орта тәһсилени Бакыда баша вурмуш, Азәрбајчан Дөвләт Университетинин филолокија факүлтәсини гијаби олараг битирмишдир. 1943—50-чи илләрдә ордуда хидмәт етмишдир. Мәтбуатда 1950-чи илдән чалышыр. «Азәрбајчан кәнчләри» гәзетиндә, телерадио комитәсиндә, нәшријатда бир журналист кими фәалијјәт көстәрмиш, 1974-чү илдән Азәрбајчан Журналистләр Иттифагында (Бирлијиндә) әввәлчә катиб, сонра сәдр сечилмишдир. Азәрбајчан Республикасынын әмәкдар журналистидир.

Һ. һачыјев ејни заманда тәрчүмәчиликлә мәшғул олмуш, А. Чеховун, В. Јанын, Е. һемингуејнн, Ј. Гашекин, М. Горкинин, А. Рыбаковун вә диқәр јазычыларын әсәрләрини дилимизә тәрчүмә етмишдир. О, һәм дә бир сыра радио вә телевизија тамашаларынын, телефилмләрин мүүллифидир. Сон илләр бир сыра публисистик мәгаләләр, чап етдирмиш, бир чох јазылары Түркијә мәтбуатында дәрч олунмушдур.

Нашир: Рәһимаға **ИМАМӘЛИЈЕВ**.
Мәтбәәнин директору: Әкбәр **ВӘЛИЈЕВ**,

Классик ирс шө'бәсинин мүдири: Валидә Имамәлијева.
Нәшријјат редактору: Томирис Имамәлијева-Бабанлы.
Истәһсалат шө'бәсинин мүдири: Зүмрүд Агајева.
Рәссамы вә бәдни редактору: Ариф Иззәтоғлу.
Техники редактору: Нисә Нағыјева.
Корректору: Тоғрул Имамәлијев.

Җыгылмаға верилмиш 10.07.95. Чапа имзаланмыш 17.11.95.
Форматы 84×108 /₃₂. Җүксәк чап үсулу. Шәрти чап вәрәги 11.
Учот-нәшр вәрәги. 10,5. Сифариш № 241. Тиражы 1000.
Мүгавилә гијмәти илә сатылыр.

«Боз Оғуз» нәшријјаты, Бузовна, Р. Ахундов күч. 64.
«Гызыл Шәрг» ичарә мәтбәәси, Н. Асланов күч. 80.